

Олександр Скрипник

УКРАЇНСЬКА РОЗВІДКА

ПРАДАВНІ
ЧАСИ

«АДЕФ-Україна»
2020

УДК 351.746.1(477)(091)
С45

Навчати бідоме бідоме лише небагатом.

Арістотелі

Скрипник О. В.

С 45 Українська розвідка. Прадавні часи. – Київ : ВД «АДЕФ-Україна»,
2020. – 320 с.: іл.

У книзі, яка ґрунтується на літописних джерелах, академічних та науково-популярних працях дослідників історії України, українського війська і національних спецслужб, відтворена картина зародження і становлення розвідувальної діяльності на віковичних землях України у прадавні часи – від східних слов'ян і Київської Русі до Гетьманської козацької держави.

Це своєрідна спроба авторського прочитання історії української розвідки прадавніх часів і донесення її до широкого загалу у доступній формі із вкрапленням нарисів, замальовок, народних переказів і легенд, обрамлених великою кількістю ілюстративного матеріалу.

Автор висловлює вдячність

за рецензування книги – Тарасові Чухлібу,

доктору історичних наук, провідному науковому співробітнику

Інституту історії України НАН України,

директору Науково-дослідного інституту козацтва;

за консультативну допомогу при доборі ілюстративного матеріалу

і дозвіл на використання власних художніх робіт – Артуру Орлюнову,

головному художнику студії Українського батального мистецтва

© Скрипник О.

© ВД «АДЕФ-Україна», макет

Від автора

Упродовж тисячоліть на нинішніх теренах України розвивався, укорінювався і набирав сил від щедрої життєдайної землі самобутній український етнос, дбайливо оберігав і розвивав традиції своїх пращурів, плекав рідну мову, віру, віковічні ідеали й цінності.

Цей цивілізаційний шлях розвитку був складним і тернистим. В усі часи він був сповнений постійної боротьби за виживання, почасти непримиренної і доволі кривавої, з чужинецькими загарбниками й поневолювачами. Щоб вистояти у цій борні, лише військової доблесті, мужності й відваги було замало. Потребувалася ще проникливість, прозорливість, уміння вивідувати потаємні плани й наміри супротивників, вводити їх в оману, завчасно одержувати вісті про небезпеку, яка чатувала на кожному кроці, діяти на випередження.

Здавен у кожному племені, дружині, війську були люди, наділені такими особливими здібностями. У різні часи їх називали вивідачами, лазутчиками, сторожовим людом, просоками, пластунами. Легенди й народні перекази зберегли згадки про перевертнів і перекинчиків, які могли приймати подобу сокола, вовка або вужа і пробиратися непоміченими у ворожий стан задля вивідування необхідної інформації. Вочевидь в основі цих епічних історій лежали діяння реальних персонажів, наділених унікальними здібностями вправно повзати, швидко бігати, майстерно маскуватися, мати гострий зір, добру пам'ять, ясний розум – риси, притаманні прадавнім розвідникам.

У додержавні часи розвідувальна діяльність не мала чітких обрисів, велася спорадично, не систематично. На роль виконавців розвідувальних завдань щоразу обирали тих, хто найбільше підходив для цього, у залежності від ситуації. Постійного контингенту чи певної спеціальної служби не було. Лише зі становленням державного устрою і розбудовою регулярного війська розвідці надавали дедалі більшої уваги як невід'ємній складовій успіхів у військовому чи політичному протистоянні. Але для цього знадобилося не одне століття.

Водночас увесь шлях розвитку України-Руси був позначений застосуванням нашими предками різних елементів розвідувальної діяльності. Окремі епізоди таких дій із роками стали легендами і знайшли своє відображення на сторінках давньоруських літописів. А невдовзі, за часів Козаччини, розголос про вправні дії розвідників із української землі розійшовся далеко

за її окраїни і викликав неабиякий подив, а почасти й занепокоєння в очільників багатьох країн Східної і Центральної Європи.

З плином історії усі ті прадавні елементи розвідувальної діяльності, специфічні надбання й навички уже в новій якості проросли, проявилися, викристалізувалися своїм неповторним ДНК у своєрідний генетичний код української розвідки за новітніх часів становлення й розвитку Української держави. Пізнання цього коду дає змогу знайти відповіді на багато запитань і є своєрідним ключем для пізнання національної ідентичності.

«Тож почнемо повість сію», як сказано в літописі «Повість временних літ», і спробуємо дізнатися, звідки пішла українська розвідка, де знаходяться її витоки і чиї імена навечно закарбувалися на скрижалях історії.

РОЗДІЛ 1

Розвідувальні практики у східних слов'ян

V–VIII ст.

«Що здобудеш мечем, то твоє»

Упродовж тисячоліть на нинішніх українських землях виникали, розвивалися, зникали у вирі часу, трансформувалися або мігрували на інші простори різні племена і прадержавні утворення. На початку нової ери на цих землях почали утверджуватися і міцно вкорінюватися слов'янські народи. Їм доводилося виборювати право на життя й територію з численними кочовиками азійських степів і добре організованим військом могутньої Візантійської імперії. Для свого захисту на рівнинній і лісостеповій місцині вони покладалися здебільшого на себе, свою силу духу, військову доблесть, непоборну жагу до життя, вміння виживати, відроджуватися і знаходити вихід із найскрутніших ситуацій.

Поселення слов'ян

Протягом V–VIII століть дедалі більшої ваги набували авторитетні особистості – вожді, які свою владу підкріплювали відданою дружиною. Слов'янські племена тоді ще були не готові до об'єднання в єдину могутню силу, не мали надійних укріплених центрів, структурованого війська, потужної військової зброї. Вони поступалися сусідам за багатьма основними військовими компонентами.

Водночас у протистояннях із супротивниками перемагали своєю відчайдушністю, бойовим запалом і завзяттям, а ще – вмінням швидко пристосовуватися до нових місць, вдало маскуватися, дивним чином непоміченими пробиратися в стан ворога, вивідувати його плани, уникати нерівних сутичок. Вони могли несподівано з'являтися там, де їх ніхто не чекав, швидко й влучно вражати і так само миттєво розчинятися в навколишніх лісах і вибалках.

Саме в тих умовах зароджувалися першооснови, нехай ще доволі примітивні, розвідувальної діяльності, які з роками і століттями викристалізовувалися, відшліфовувалися різними поколіннями українського етносу і в пізніші історичні періоди трансформувалися у вправні дії княжих вивідувачів Київської Русі та козацьких лицарів Війська Запорозького.

Перші літописні згадки про військову тактику слов'ян відносяться до VI століття. У «Стратегіконі» візантійського полководця Маврикія, імператора Візантії у 582–602 роках, зазначається, що під час планування військових походів проти антів-слов'ян слід берегтися засідок, передовсім у лісистій місцевості.

Слов'яни – люди сміливі, здатні до боротьби. Коли б не незгоди серед їх численних і порозкиданих племен, то з їх силами не міг би зрівнятися жоден народ світу.

Ібрагім ібн-Якуб,
арабський письменник

Мужньо витримують вони перебування у воді, так що часто деякі з тих, хто залишився удома і був заскочений раптовим нападом, занурюються в безодню вод. При цьому вони тримають у роті спеціально виготовлені довгі трубочки з очерету, що доходять до поверхні води, а самі, лежачи навznak на дні, дихають за їх допомогою; і це вони можуть проробляти протягом багатьох годин, так що жодним чином не можна здогадатися про них.

Зі «Стратегікону» Маврикія, візантійського імператора

Він описував різноманітні хитрощі слов'ян, які вміли добре маскуватися, лишаючись довго непоміченими, раптово атакувати вдень і вночі, вигадуючи багато різноманітних способів. Маврикій відзначав їхнє вміння вводити вороже військо в оману. Він радив стерегтися вивідувачів і так званих перекинчиків, котрі беруться показувати шляхи, а насправді повідомляють неправдиві відомості.

За свідченням стародавніх джерел, слов'яни вирізнялися високим зростом, значною силою, спритністю, гостинністю і любов'ю до свободи. Прокопій із Кесарії, один із візантійських авторів, у своїх працях переповідає історію про те, як під час облоги міста біля річки Істр (Дунай) воїну-слов'янину дали завдання здобути «язика». Той рано-вранці, маскуючись хмизом, непомітно пробрався до мурів і припинив у траві. Коли до місця засідки наблизився ворожий воїн, слов'янин раптово напав на нього, скрутив і живого приніс на собі до табору.

Їх жодним чином не можна схилити до рабства або поневолення в своїй країні. Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощі, наготу, нестачу їжі...

Зі «Стратегікону» Маврикія, візантійського імператора

Східні джерела згадують про слов'ян як про воєвничий народ. Воїнами слов'янських племен були всі дорослі чоловіки, яких навчали вправно володіти

Слов'янські лучники

Навчання бойовому мистецтву. Мал. Олега Федорова

Слов'янський воїн

Слов'яни в атаці.
Мал. Олега Федорова

Стародавній меч, знайдений поблизу о. Хортиця

зброєю ще з дитячих років. Маврикій зазначає, що у слов'янських племен були бойові дружини, які комплектували за віковим принципом молодими, фізично сильними і спритними воїнами. Кількість тих, що брали участь у битвах, зазвичай обчислювалася сотнями і тисячами, значно рідше йшлося про десятки тисяч. У основі організації війська лежав поділ на роди і племена. Воїнів роду очолював старійшина (староста), на чолі племені стояв вождь або князь.

Слов'янські воїни зазвичай були озброєні двома невеликими списами. Вони також користувалися дерев'яними луками і невеликими стрілами, кінцівки яких нерідко змащували сильною отрутою. Із запобіжної зброї, окрім великого щита, мали кольчугу, вправно сплетену майстрами. Вона надійно

прикривала воїна і водночас не утрудняла його рухів у бою. В арсеналі ще були спис для удару, сокира, бердиш і двосічний меч.

Меч займав особливе місце в житті воїна. На ньому давали клятву. А ще, передаючи й заповідаючи синові зброю, батько промовляв: «Що здобудеш мечем, то твоє». Цей вислів умовно відображав і суть розвідувальної діяльності східних слов'ян. Захоплення «язика», розвідка боєм – ці елементи розвідувальної діяльності вже тоді мали широке застосування.

Зброя слов'ян

Коли воїнів посилали розвідати ворожі позиції, вони брали з собою лише легку зброю, щоб не утруднювати пересування. Так чинили під час військових дій. У відносно мирні часи інформацію про сусідні землі здобували від мандрівників, скоморохів, народних співців, торговців різним крамом, воїнів, які за обоюсторонньою домовленістю і за окрему платню служили в арміях середньовічних державних утворень, де опановували інші мови, набували знань про військове мистецтво, зброю, життєвий устрій різних народів.

Візантійський імператор Маврикій згадував, як під час походу на слов'ян зустрів трьох слов'янських гуслярів. За його переконанням, цих співців навмисне відрядили для розвідування стану супротивника.

Зі стародавніх переказів

ПОСЛАННЯ ДЛЯ НАЩАДКІВ

Бал-Вір упевнено ступав берегом ріки Молочної, порослим зеленою соковитою травою, і з кожним кроком його серце дедалі більше сповнювалося щемною радістю й піднесенням у передвісті вороття додому. Від порухів вітру довгі сиві пасма волосся на голові й бороді куйовдилися, розліталися навсбіч, густі чорні брови схилялися кінцями донизу, виразно обрамлюючи смоляні очі, які після багаторічного перебування під спекотним сонцем гір і пустель та степових вітрів завше ховалися під постійно примруженими повіками. Він уже давно увійшов у зрілі літа, проте ще відчував у собі достатньо сили, аби пішки долати великі відстані, терпіти спеку й холод, легко обходитися тривалий час без їжі й води, боронитися в голому степу від вовків та іншої хижини, недобрих поганинів та всякого злого духу.

Вихований жерцями древньої святої землі Артанії, що розкинулася між величними річками Істром та Ітілю з центром у Подніпров'ї, він умів замовляти свій і чужий біль, готувати різноманітні цілющі відвари, зілля та мазі, знав рецепти від укусів отруйних змій і павуків, різні заговори й заклинання, добре орієнтувався за зорями, умів складати місячні календарі, знався на ритуальній магії і мав найпотаємніший дар читати загадкові химерні знаки, написи і малюнки та самому наносити їх на камінь.

Набувши цих знань, він не раз мандрував у далекі краї, заздалегідь заручившись покровительством великого бога Енліля, владика небес. І щоразу вертався у лоно рідної землі, де мешкали мудрі й працьовиті кравенці й де на берегах прадавньої ріки Молочної посеред степу височіло унікальне святилище, створене богами з величезних кам'яних брил. У цьому святилищі зберігалася й накопичувалася вся вікова мудрість, народжена на землі й на небесах, принесена сюди з різних земель і викарбувана навічно у печерах і гротах на кам'яних стінах.

Нерідко мандрівні жерці приходили сюди, щоб скопіювати ці написи й понести у свої землі, а натомість взамін лишали тут свої знання й багаторічні надбання давніх цивілізацій.

Бал-Вір завершував свій трудний шлях із далекої Передньої Азії. Сповнений нових вражень, знань і мудрості, він прагнув щонайшвидше поділитися ними з правителями і великими жерцями Артанії. А ще мав донести вісті про племена й народи, які населяли степ південніше його рідних земель і мешкали на узбережжі моря, їхніх царів, звичаї та воєвничий норів.

Нарешті вдалині крізь очеретяні зарості проступили обриси пагорба з величезних кам'яних валунів. Діставшись підніжжя, він упав ниць, притулився чолом до розпеченої за день степової тверді, потім підніс очі до неба і подякував Енлілю за покровительство, мовлячи: «Слаблю тебе, великий Боже, чиє повеління сягає безмежно, чиє слово святе, чиє всевидяще око осягає всі землі, кому ми ввіряємо свої долі, хто сидить на високому престолі главенства і царствія, перед ким схиляються всі у священному трепеті, смиренні й поклонінні, до кого спрямовані наші очі, без чийої волі нічого не діється на землі й на небі».

Зaledве він підвівся, як навстріч йому вийшов, неначе з'явився з-під землі, великий жрець Сувір.

— Боги милосердні до тебе, брате Бал-Віре, — мовив він, вітаючись і віддаючи почесні богам.

Жрець

– Радий бачити і тебе, живого й нешкодженого, – Бал-Вір схилив голову у пошані.

– Скільки ж це сплинуло літ, як ти полишив нашу землю?

– Якщо рахувати на сонячні роки, то майже шість.

– Гаразд. Спочатку одпочинь. Назавтра принесемо жертву богам на честь твого повернення, а по тому вже ректимеш про набуту в мандрах мудрість.

Після цих слів мандрівний жрець подався до чистилища – великої кам'яної плити з особливою енергетикою. Залізши на неї, він заплющив очі й спрямував внутрішній зір глибоко всередину себе. За якусь мить відчув, що втома, важкість, переживання і все погане, що

Кам'яна Могила. Національний історико-культурний заповідник. Запорізька обл.

накопичилося в ньому, переходить униз, у камінь. Було таке враження, ніби камінь витягує з нього все зайве і в тілі з'являється легкість, а в душі – спокій і умиротворення...

На ранок, умилюючи богів кров'ю молодої ягниці, він почав без упину розповідати про дивні далекі землі, її богів і правителів, храми і жерців, уміння зрошувати поля й сади водою прилеглих рік, випалювати цеглу з річкової глини і

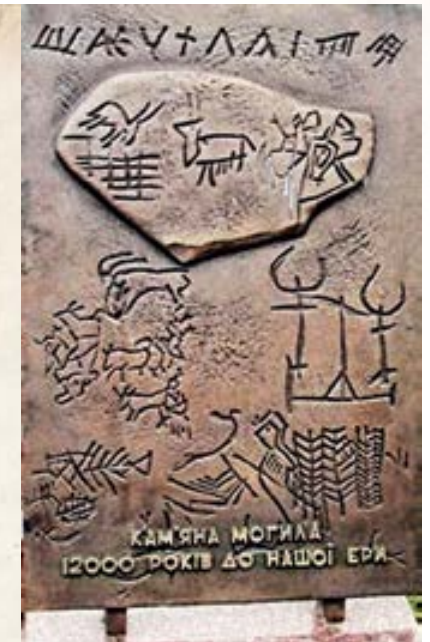
зводити з неї будинки, про зброю та різ-

номанітні знаряддя праці й особливе вміння увічнювати свою історію та знання на глиняних табличках різними знаками і зображеннями. Бал-Вір повідав, що він зберіг у своїй пам'яті численні тексти із тамтешніх храмів.

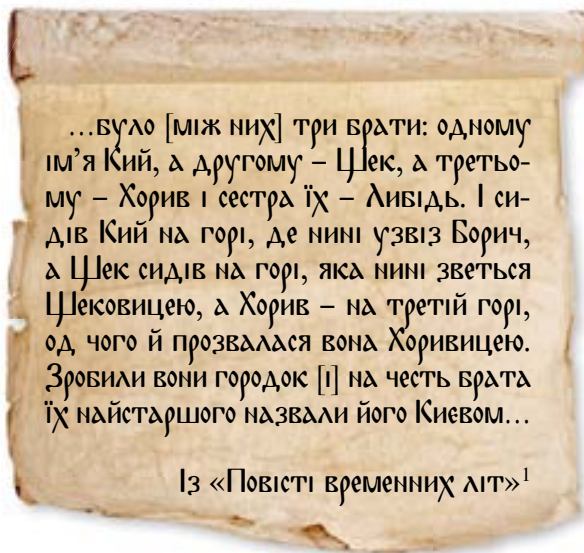
– Що думаєш чинити з отсим? – поцікавився у нього Сувір.

– Скільки стачить сил, відтворюватиму все тут, у печерах нашого святилища.

Дочекавшись наступного ранку, Бал-Вір із нетерпінням узявся до роботи. Покрученими старістю прозоро-жовтими, неначе з воску, пальцями він узяв міцний загострений кам'яний різець і почав наносити перші штрихи на стіну печери. Затверділий за мільйони років пісковик спочатку нерухомів, та згодом поступився й сповна віддав усього себе на волю жерця...

«А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря»

Із «Повісті временних літ»¹

Брати Кий, Щек, Хорив і їхня сестра Либідь. Мініатюра з Радзивилівського літопису

Історія слов'ян позначена не лише збройними протистояннями із сусідніми народами. Вони вміли домовлятися, вирішувати проблеми мирними, дипломатичними способами. Своєрідним підтвердженням цього може слугувати згадування в «Повісті временних літ» сильного вождя і полководця полянського союзу племен Кия, який жив у V столітті.

Літописні сказання і подальші народні перекази про засновника Києва малюють в уяві здебільшого мирний плин розміреного життя на дніпровських пагорбах братів Кия, Щека і Хорива та їхньої сестри Либеді, які розбудовували місто, вміло господарювали, розвивали землеробство, скотарство, торгівлю і шанували своїх богів.

¹ Тут і далі цитується за виданням «Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець». – К.: Дніпро, 1989.

Водночас Нестор-літописець згадує про ще один важливий епізод із життєпису Кия – похід до Царгорода (Константинополя), столиці могутньої Візантійської імперії. Зважаючи на тогочасну воєнно-політичну ситуацію, це була не звичайна подорож і не поїздка задля розширення ринків торгівлі. Візантія тоді доволі насторожено ставилася до всіх сусідніх

Заснування Києва.
Мал. Артура
Орльонова

племен і народів, які їй постійно загрожували зусібіч. Ще були свіжі в пам'яті набіги причорноморських готів, кочовиків азійських степів гунів. Задля захисту своїх північних кордонів візантійці змушені були зводити укріплення у провінціях, прилеглих до Дунаю, насипати довгі земляні вали.

Облаштування у степах Причорномор'я і північніше Дунаю численних племен слов'ян, яких візантійці називали антами, створювало нові загрози. Для отримання інформації про можливий напад на свої землі візантійці ще на дальніх рубежах виставляли сторожові дозори. Для відсічі ворогу у постійній

готовності було добре навчене військо, численний флот. У тогочасних умовах постійного очікування нападу й підозрілості до чужоземців просто так прийти до столиці імперії з торговим людом чи з гостювим візитом було неможливо.

Князь Кий мав заздалегідь через своїх надійних людей або через чужоземців, які перебували в його

оточенні, розвідати обстановку в Царгороді, дізнатися про ставлення імператора до нього, донести свої наміри бути союзником у вирішенні певних питань, отримати

А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [цюправда, до якого], а тільки про те відаєм, цю велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, – котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

Із «Повісті временних літ»

Князь Кий
на прийомі у
імператора Візантії
Зенона.
Мал. Артура
Орльонова

якусь реакцію на підтвердження своїх сподівань. Інакше похід закінчився б безрезультатно, а то й трагічно. Цей підготовчий етап потребував багато часу і зусиль. Без здійснення розвідки в сучасному розумінні тут не обійшлося.

Звісно, що літописці не могли усього цього знати і відобразити все в «Повісті временних літ». Маємо

лише короткий виклад цієї історії.

В інших літописних джерелах, зокрема у праці візантійського історика Прокопія Кесарійського «Війна з готами»,

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] сісти з родом своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так цю й донині називають дунайці городище те – Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав життя своє.

Із «Повісті временних літ»

Оборона Києвця на Дунаї.
Мал. Артура Орльонова

написаний у середині VI століття, згадується про те, що імператор Візантії Юстиніан приязно поставився до антського воєначальника і доручив йому захищати північні рубежі: «...поставив його для охорони річки Істр (давньогрецька назва Дунаю), наказавши стежити за тим, щоб варвари, які жили там, не переходили через річку». Цього антського воєначальника візантійські та інші історичні трактати іменують по-різному. Водночас вчені припускають, що з великою вірогідністю мовиться саме про князя Кия.

Отже, є підстави вважати, що Кий мав певні стосунки з Юстиніаном і долучався до гарантування безпеки на північних кордонах Візантійської імперії.

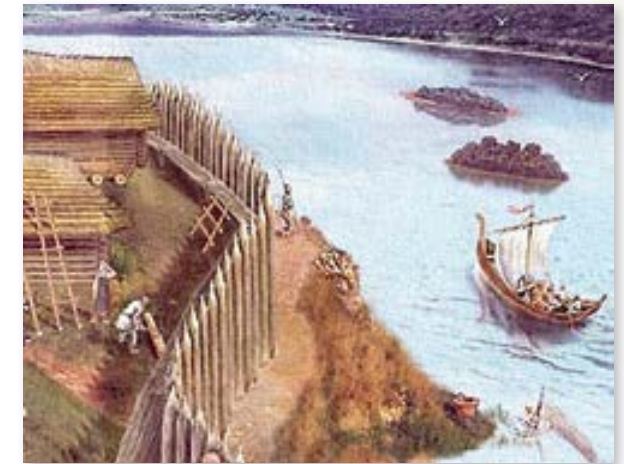

Кий з батьком приймають гунських послів. Мал. Артура Орльонова

Але не можна стверджувати, що він намагався штурмом взяти Константинополь. У тогочасних умовах це було зробити не по силах. Загалом же перебування

слов'янського князя у Візантії мало неабияке військово-політичне і дипломатичне значення.

Понад те, Кий спрямовував свій погляд не лише в бік Константинополя. Є певні припущення, що за часів його правління відбувалися контакти з гунами – войовничими племенами, які прийшли

Слов'яни на березі річки

на європейські простори зі сходу і в різні періоди доставляли чимало клопотів Римській імперії, Візантії, готській державі та іншим народам. У V–VI століттях могутнє утворення кочових племен гунів уже втрачало свою міць і поступово розпадалося, але ще становило неабияку загрозу для інших держав. Не викликає сумнівів, що співіснування на одній території з такими сусідами не могло обходитись без належного розвідувального супроводження.

Розвиток вивідувальної діяльності у цей період тісно пов'язаний із човнярством. Саме водним шляхом слов'яни на човнах уже виходили в море торгувати чи воювати і навіть наймалися на службу до візантійців, що підтверджують тогочасні джерела і народний епос.

У одному з візантійських трактатів VI століття згадується про загін анта Дабрагеца, який на десяти легких суднах із подвійною кормою патрулював річку. Заповнивши судна «своїми зброєносцями і, пройшовши якнайдалі вгору по ріці, охороняли її з надзвичайною старанністю, спостерігали зусібіч за переїздом, плаваючи то посередині ріки, то наближаючись до того чи іншого берега».

Ті, хто ходили на суднах, майстрували їх або здійснювали «переходи через воду», у різних народах

Давньоруська легка лодія.
Мал. Ігоря Машкова

отримували приблизно однакові наймення, схожі з давньослов'янським поняттям «брод» – місце переходу через водойму. Броди в усі часи мали стратегічне значення як для торгівлі, так і у військовій справі. Саме охорона річкових переходів була одним із головних завдань човнярів-бродників. Крім цього, бродники супроводжували торговельні й військові каравани аж до виходу в море, бо добре знали русла річок, береги, навколишню місцину. Така робота неабияк цінувалася й добре оплачувалася.

Бродники становили своєрідну організовану касту населення, яка спеціалізувалася на річковій і морській справі і яку слов'янські вожді, а пізніше й давньоруські князі активно використовували не лише для охорони й обслуговування річкових шляхів, а й із розвідувальною метою. Не виключено, що саме бродники розвідували і торували шлях Кия до Царгорода.

РОЗДІЛ 2

Вивідувальна діяльність
за часів Київської Русі

IX–XII ст.

«Із варягів у греки»

Перебування князя Кия у Константинополі поклало своєрідний початок новому етапу розвитку дипломатії племінних князів східних слов'ян, а також підняло на новий рівень вивідувальну діяльність.

Усе це закономірно вкладається в схему поступового формування навколо Києва перших державних утворень, які виникають на початку IX століття.

Відтоді направлення посольств

до Константинополя для вирішення певних питань стає звичайним явищем. Понад те, такі посольства відряджали і в інші землі. Першим документальним підтвердженням цього стали так звані Бертинські аннали або хроніки. Це унікальний документ доби Середньовіччя, який вважається найдавнішою згадкою про Русь-Україну. Бертинські аннали (лат. *Annales Bertiniani*) були написані у Франкській імперії у 830–882 роки. Таку назву вони отримали за місцем знахідки основного рукопису в абатстві Святого Бертіна, нині це руїни на півночі Франції.

В анналах повідомляється, що 839 року до імператора Людовіка I прибуло посольство візантійського

імператора Теофіла, який «прислав також... деяких людей, які стверджували, що вони і народ їх називаються «рос»; їхній король має титул хакана і направив [їх] до нього [Теофіла], як вони стверджували, заради дружби...».

Теофіл просив, щоби милістю імператора і з його допомогою вони могли через його імперію безпечно повернутися на батьківщину, бо шлях, яким прибули до Константинополя, лежить землями варварськими, які населяють дикі, люті народи, і імператор не бажав, щоб вони повертались ним і наражалися на небезпеку.

Ретельно з'ясовуючи мету їхнього прибуття, франкський імператор дізнався, що вони походять із народу шведів, і, вважаючи їх радше розвідниками, а не послами дружби, вирішив затримати їх доти, доки вдасться достеменно дізнатися, з'явилися вони зі щирими намірами чи ні.

Варяги.
Мал. Віктора
Васнецова

Фото: Alexandre
Dulaunoy
(commons.
wikimedia.org)

Шлях із варягів у греки

Дослідники дійшли висновку, що у даному контексті люди «рос» – це послы Русі, а «хакан» – це київський князь, якого в урочистих випадках тоді величали каганом – титулом, запозиченим у хозарів. Послы назвалися «із народу шведів» також не випадково. Вони, напевне, були варягами – вихідцями зі Скандинавії. Починаючи від київського князя Аскольда, варяги служили на Русі як воїни, а тих із них, хто знав чужоземні мови, залучали до посольських місій. У складі одного з таких посольств вони й могли спочатку опинитися в Константинополі, а невдовзі – у Франкському королівстві. Найімовірніше, вони отримали завдання від князя при нагоді розвідати й інші землі, про які на Русі мали недостатньо інформації.

Саме тоді активнішими стають взаємовідносини між слов'янськими племенами і варягами – пред-

Про це він вважав за потрібне повідомити Теофілові, а також про те, що «з любові до нього прийняв їх ласкаво і що, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх, надавши можливість безпечного повернення на батьківщину і допомогу; якщо ж ні, то з нашими послами відправить їх перед його [Теофіла] очі, аби той сам вирішив, як з ними вчинити».

ставниками скандинавського етносу. Ці стосунки будувалися на обопільних інтересах. Варяги торували торговельний шлях «із варягів у греки» – із Варязького (Балтійського) в Руське (Чорне) море і далі вздовж західного берега – до Константинополя. Слов'яни також були зацікавлені у розвитку торгівлі на цьому шляху і його надійному захисті від азійських племен, зокрема, хозарів. Цей захист могли забезпечити варязькі озброєні дружини, для яких участь у воєнних діях була своєрідним ремеслом, на чому вони добре заробляли.

Зважаючи на те, що слов'яни пропонували непотану платню за ці послуги (або данину за ненапад), а також за участь у спільних походах в інші землі, варяги охоче приставали на подібні пропозиції. Понад те, через суперечки між племенами і неможливість обрати з-поміж себе одного достойного вождя над усіма доходило навіть до закликання на правління знатних варягів.

Згідно з літописними переказами і їхнім подальшим трактуванням істориками, саме так у 862 році був запрошений племенами ільменських словен, кривичів, мері та чуді князь-чужоземець із варягів Рюрик зі своїм родом і дружиною. Невдовзі він став одноосібно правити у Новгороді.

Скандинав на руській службі. Мал. Олега Федорова

Похід Аскольда на Царгород

У Києві в той час правили Аскольд і Дір. За одними припущеннями, вони княжили разом, за іншими – спершу на княжому престолі був

Аскольд, а вже його змінив Дір. Різняться думки і стосовно їхнього походження. Одні історики, як от Михайло Грушевський, вважали, що брати походили із князівської династії, започаткованої князем Києм, інші стверджували, що вони були вихідцями із варягів, про що нібито красномовно свідчили їхні імена.

Водночас, попри такі розбіжності думок, усі одностайно сходяться на тому, що Аскольд залишив по

собі у літописах і народних переказах помітний слід як умілий і далекоглядний воєначальник.

На цей період припадає чи не найуспішніший із задокументованих походів русичів на столицю Візантійської імперії. Цьому походу неодмінно мав передувати ретельний збір інформації про ситуацію в Константинополі, наявність у ньому військового гарнізону, оборонних споруд тощо. Принаймні увесь хід подій свідчить про те, що така робота проводилась. Але детальних свідчень про це очевидці тих подій до нас не донесли. Тому нам залишається лише

Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов [туди] в чотирнадцятий рік [після першого походу Русі на] Михайла-цесаря. А цесар [Михайло тоді] був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, єпарх [Орифа] послав йому вість, що Русь іде на Цесароград. І вернувся цесар. А ці, [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили убивство багатьох християн і Цесароград двомастами кораблів оточили.

Із «Повісті временних літ»

здогадуватися про способи і шляхи отримання розвідувальної інформації і будувати припущення на підставі небагатослівної констатації фактів у літописних джерелах.

Прихід війська Аскольда під стіни Константинополя у літописах датований 860 роком. Саме тоді візантійський імператор Михайло III повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії, щоб дати відсіч «агарянам» (арабам), які завдавали чимало клопотів своїми нападами на кордонах імперії. Водночас майже увесь флот перебував у Середземному морі біля острова Крит, щоби поквитатися з піратами, які постійно грабували візантійські торговельні судна.

За дивним збігом обставин, того дня шлях руським човнам «всередину Суда» (затока Золотий Ріг) не перепиняв велетенський металевий ланцюг, який тримався на численних поплавках і кріпився до могутніх оборонних стін. Зазвичай цей ланцюг піднімали при наближенні ворожого флоту, і це був рідкісний випадок, коли правило порушили.

До наших днів дійшли тексти проповідей візантійського патріарха Фотія, які відображають тогочасну атмосферу подивування і страху від того, як під стінами міста несподівано з'явилися «варварські кораблі, дихаючи чимсь суворим, диким, погубельним...

Аскольд і Дір перед походом на Константинополь. Мініатюра з Радзивилівського літопису

Константинополь. Гравюра Гартмана Шеделя

Ланцюги,
якими перекривали
вхід у затоку
Золотий Ріг.
Археологічний
музей Стамбула

вони йшли попри місто, несучи оружейних плавців, загрожуючи місту смертю від меча, і вся надія людська облишила місто, і воно держалося тільки надією на Бога».

Такі збіги не могли бути випадковими. Напевне, Аскольд мав у Константинополі інформаторів, які самі або че-

рез посередників передавали відомості про похід імператора на арабів і відсутність у затоці грізного флоту. Ці відомості могли надходити від русичів, які служили в імператорському війську або від купців, які постійно курсували «із варягів у греки».

Опинившись перед лицем реальної загрози і можливої поразки, візантійці змушені були йти на домовленості і відкуповуватися від зухвалого руського війська. Результатом цієї ретельно спланованої князем Аскольдом і прихованої операції стало одержання від греків контрибуції, досягнення певних торговельних домовленостей, а найголовніше – визнання Візантійською імперією Русі як важливого суб'єкта міждержавних стосунків, з яким слід рахуватися. Понад те, руський князь прийняв на себе титул кагана, прирівняний до титулу імператора, чим формально поставив Русь на один щабель із Візантією та Хозарією – найсильнішими тогочасними державами, а ще – прийняв християнство.

У візантійських історичних хроніках зазначається, що русичі повернулися додому з тріумфом, а князь Аскольд (ще згадується у різних джерелах як Оскольд) і частина його воїнів прийняли хрещення, і

нібито князь при хрещенні отримав ім'я Миколай. Зокрема, біограф тогочасних візантійських імператорів оповідає, що імператор прихилив до згоди «нарід руський неоторний і поганський, роздаючи йому одежі золоті, срібні й шовкові, а завівши з ним згоду і приязнь, намовив прийняти хрещення».

Про це саме знаходимо згадування і у візантійського патріарха Фотія, слова якого переповідає Михайло Грушевський у праці «Історія України-Руси». Фотій каже, що «Русь, нарід загальнозвісний з своєї нелюдськості й воєвничости, змінила свою поганську віру на християнство, прийняла єпископа

і з ворогів стала підвласною приятелькою імперії – себто стала її союзником й обіцяла воєнну поміч».

Отже, Аскольд зумів вдало скористатися інформацією вивідувачів про обстановку в Константинополі, і це свідчить про те, що в тогочасних умовах формування давньоруської державності вже надавалося важливого значення і розробці далекосяжних стратегій, і таємній дипломатії, і розвідувальній діяльності як неодмінній складовій виживання й диктування своїх правил гри в середовищі войовничого оточення.

Аскольд.
Мал. Артура
Орльонова

Віщий Олег

Князь Олег та Ігор.
Мал. Іллі Глазунова

Історія середньовіччя характеризується нестабільністю у стосунках між племенами, державними утвореннями та імперіями. Зі зміною вождів чи правителів одні союзи розпадалися, натомість укладалися інші, хтось домовлявся воювати проти спільних ворогів і діяв відкрито й щиро, а хтось потаємно домовлявся із супротивником і у вирішальний момент завдавав удар у спину вчорашнім союзникам, маючи з цього певний зиск.

Після смерті Рюрика (близько 879 р.) виховання його малолітнього сина Ігоря, а водночас і управління Новгородом перебрав на себе Олег як близький родич чи воєвода. Отримавши всю повноту влади і маючи неабиякі здібності, сильну волю й авторитет, він почав доволі швидко об'єднувати навколишні землі, а тих, хто не зголошувався добровільно ставати під його руку, змушував коритися силою.

Близько 882 року Олег із дружиною рушив на

південь, підкоряючи нові землі. Невдовзі підійшов до Києва, де правили Аскольд і Дір, хитрощами виманив їх із міста, звинуватив у тому, що вони нібито не княжого роду, і наказав убити. Ставши київським князем, поступово поширив свою владу на полян, сіверян, кривичів, радимичів, древлян, уличів та інші слов'янські і неслов'янські племена, встановив систему управління ними, захисту від зовнішніх ворогів, порядок стягнення данини. Цими діями він поклав початок становлення могутньої Давньоруської держави – Київської Русі.

На той час найбільшою загрозою для русичів був Хозарський каганат – середньовічна держава, створена кочовим народом хозарів, яка контролювала територію Поволжя, Північного Кавказу, Приазов'я, північного Криму і степові землі на схід від Дніпра. Хозари не хотіли миритися з тим, що перестали отримувати данину від деяких племен, які відійшли під владу князя Олега, і неабияк дошкуляли спустошливими набігами. Лише об'єднавшись воєдино і закликавши до участі в походах воїновничі варязькі дружини, русичі змогли здобути перемогу над цим досі грізним ворогом і забезпечити відносний спокій на південно-східних рубежах своєї держави.

Водночас було відомо, що Хозарський каганат має за союзника Візантійську імперію. Вони діяли заодно проти арабів, а також координували свої наміри стосовно Київської Русі. Візантійці підбивали

Князь Олег.
Мал. Олексія Штанка

Хозарський воїн

У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря зоставивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі...

Із «Повісті временних літ»

хозарів на виступи проти русичів, аби ослабити молоду державу, яка дедалі наполегливіше заявляла про своє лідерство на землях тогочасної Східної Європи. І це попри те, що ще за князя Аскольда мали певні домовленості про неперешкоджання торгівлі київських купців та низку інших. Інформацію про ці підступні дії візантійців передавав торговий люд і

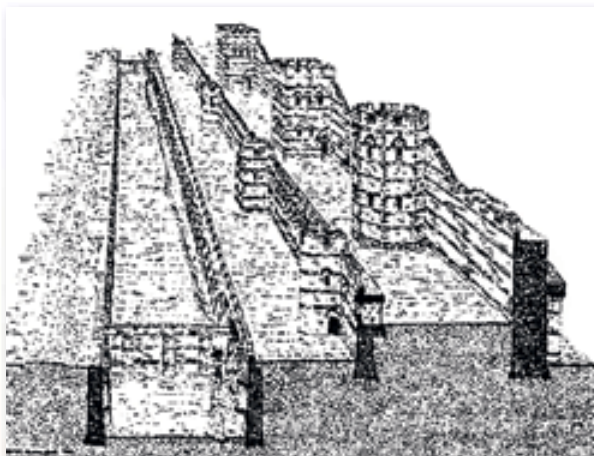
довірені особи руського князя, які осіли в Константинополі після минулих походів.

Князь Олег вирішив покласти край цим залаштунковим діям. А для реалізації свого задуму мав спершу зібрати інформацію про ситуацію у візантійській столиці, її оборонні споруди, кількість гарнізону, намітити шляхи просування свого війська, подбати про втаємничення власних намірів від супротивника і вирішити низку інших справ.

Руські літописні джерела лише схематично відображають тогочасні події. А з візантійських джерел

дізнаємося про стан справ у імперії. Кількома роками раніше, у 904 році, імперія несподівано зазнала поразки від Болгарського царства. Це було на північних рубежах. З іншого боку, на південно-східні рубежі чинили тиск араби. Саме на відсіч їм візантійці спрямували основні військові сили під керівництвом

Стіна Феодосія у розрізі. Графічна реконструкція

полководця Імерія. Значна частина флоту протистояла арабській ескадрі в Середземному морі, де араби захопили багато островів, і в районі грецького міста Фессалоніки, яке щойно вдалося відвоювати ціною неймовірних зусиль.

У самій Візантії точився внутрішній розбрат. Великі земельні магнати виступили проти імператора Лева VI, який уже був на схилі літ і не мав колишнього впливу. Підняв бунт один із лідерів провінційної знаті, якого підтримав константинопольський патріарх. Немає сумніву, що князь Олег був поінформо-

Стіна Феодосія. Сучасний вигляд

ваний про таку розстановку сил і тому не випадково обрав саме цей час для походу.

Крім цього, Олег заздалегідь послав довірених гінців до болгарського царя Симеона Великого і домовився, аби той безперешкодно пропустив ту руську дружину, яку планували відправити до Константинополя суходолом. Інша частина просувалася водним шляхом. Помітивши наближення руського флоту, візантійці натягнули металевий ланцюг, який вражав якістю кування й надійністю з'єднання ланок і перепиняв прохід човнам до Суда – затоки Золотий Ріг.

Константинополь,
кінець XV ст.

Візантіїці сховалися за височенними мурами, які досі нікому не вдалося здолати. Унікальні фортифікаційні споруди вражали своєю величчю, довершеністю і неприступністю. З боку суходолу укріплення розтягнулися на понад п'ять із половиною кілометрів від Мармурового моря до затоки Золотий Ріг. Це були так звані потрійні Феодосієві стіни, названі на честь візантійського імператора Феодосія II. Висота першої сягала п'яти, а другої – десяти метрів. За ними була ще третя завтовшки близько семи метрів.

Відстань між стінами – 25–30 метрів. Через певний проміжок височили потужні башти з бійницями, що давало змогу вражати нападників із флангів. Фундамент стін заглиблювався на багато метрів, що не давало змоги зробити підкоп. А перед стінами ще розміщувався рів із водою завглибшки десять і завширшки двадцять метрів.

Але князь Олег і не збирався брати штурмом Константинополь. Він не мав у своєму розпорядженні ні стінобитних машин, ні важких катапульт, ні інших

І повелів Олег воям своїм колеса зробити і поставити кораблі на колеса. А коли настав попутний вітер, напнули вони паруси, [рушили] з поля, і пішов [Олег] до города.

Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш». І зупинив Олег воїв, і винесли йому [греки] їжі і вина, і не взяв він його, бо було воно приготоване з отрутою. І убоялися греки, і сказали: «Не Олег се, а свяятий Дмитрій, посланий на нас богом».

Із «Повісті временних літ»

пристосувань для подолання таких перешкод. У нього був інший задум, як здолати візантійців і змусити капітулювати. Олег мав особливий дар зазирати на крок уперед, дивним чином пророкувати майбутній розвиток подій, бачити те, що іншим було не дано. Недаремно він прозваний у літописах Віщим Олегом.

Свій зір він спрямував у затоку Золотий Ріг, де за металевим ланцюгом знайшла прихисток частина військового флоту і величезна кількість торговельних суден із товарами. Уже цієї здобичі вистачило б, аби покрити витрати на увесь

похід. Крім цього, шлях у місто від затоки відділяв лише один ряд стін. Із цього боку, як передбачали оборонці, штурм убачався малоймовірним. Адже шлях будь-якому ворожому флоту надійно перепиняв ланцюг. Про ланцюг знав і князь Олег. Як і про оборонні споруди. Як і про рельєф навколишньої місцевості...

Щойно наблизились до затоки, як пролунала команда ставати табором і готувати спорядження до наступного етапу операції. Після цього воїни почали діставати заздалегідь виготовлені дерев'яні котки і прилаштовувати їх до човнів. Яким же було подивування захисників Константинополя, коли одного дня вони помітили небачене видовище: від руського табору на березі Босфору у бік Золотого Рогу почала рухатися ціла армада човнів на колесах, які канатами

Штурм Царгорода.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису

Ліворуч: На штурм
Царгорода.
Праворуч: Князь
Олег прикріплює
щит на воротах
Царгорода.
Мал. Бориса
Ольшанського

тягнули прийшли русичі. Їм сприяв ще й попутний вітер, а тому на щогли напнули різнобарвні вітрила, що прискорювало рух.

Про остаточний задум князя Олега достеменно невідомо: чи він у такий спосіб хотів оминати ланцюг, спустити човни у затоку і вже звідти йти на штурм менш укріплених стін, чи справді прагнув удовольнитися здобиччю із візантійських торговельних суден і складів, розміщених у численних бухтах. Попри це, поставленої мети він досяг. Налякані мешканці Константинополя на чолі з імператором Левом VI (Мудрим) зголосилися на виплату данини і укладання миру, аби не наразити столицю та околиці на розорення й винищення.

Як символ перемоги князь Олег прибав свій щит на одну з брам Константинополя. Внаслідок усіх цих дій було підписано угоду про торгівлю, що надавала руським купцям сприятливі умови. Візантія зобов'язалася виплачувати Русі щорічну данину, виплатила велику контрибуцію, прийняла на своє утримання руських послів нарівні з посольствами інших держав.

У 911 році ця угода була суттєво доповнена. Руським купцям дозволяли мешкати в окремому кварталі поблизу монастиря Св. Мамонта. Вони мали право заходити до міста одночасно не більше 50 осіб без зброї і в супроводі візантійського чиновника, митися в міських лазнях та інші права й привілеї. А це водночас давало змогу збирати інформацію для вибудовування київським князем міждержавних стосунків. По суті, угоди 860, 907 і 911 років були першими документами в історії дипломатії Київської Русі, згадування про які дійшли до наших днів, а квартал поблизу монастиря Св. Мамонта став своєрідним першим закордонним легальним пунктом, з позицій якого можна було вести розвідувальну діяльність.

Віщий Олег

За князя Ігоря Старого

Поява князя Олега під стінами Константинополя послужила уроком для візантійців. Вони зробили висновок, що досі приділяли недостатньо уваги завчасному одержанню відомостей про стан справ у руських землях, військову силу, плани, наміри і характер князів. Тому у гирлі Дніпра одразу розмістили спостережні пункти, залучили мешканців навколишніх грецьких колоній, які під прикриттям рибальського промислу мали чатувати на появу руського флоту. Крім цього, вдалися до таємної дипломатії стосовно Болгарського царства. За царя Петра, сина Симеона Великого, видали заміж візантійську принцесу і в такий спосіб уклали союз. Відтоді про будь-яке переміщення територією Болгарії чужинецького війська одразу повідомлялося у Константинополь.

Тоді ж у Києві теж відбувалися зміни. Помер князь Олег. Замість нього княжити став Ігор, якого невдовзі в літописних переказах і в народі почали йменувати Ігорем Старим. Він не був рівнею своєму попереднику ні як полководець, ні як державник. Поголос про це дійшов і до Константинополя, де

Князь Ігор Старий

почали урізати пільги руським купцям та інші привілеї, передбачені договорами 907 і 911 років. По суті, термін договору сплив, і він перестав діяти. Аби відновити статус-кво і наповнити спорожнілу казну, Ігор вирішив готувати військо до нового походу на Константинополь.

Водночас активізували збір інформації про стан справ у Візантійській імперії. Потішила звістка, що 40-тисячне візантійське військо відправилось воювати з арабами. Князь Ігор, як і раніше Олег, вирішив рухатися двома колонами: одна – на човнах Дніпром і морем, а друга – сухоходом. Але не врахували змін, що сталися у Болгарському царстві. Щойно руські воїни ступили на болгарські землі, як до Константинополя попрямували гінці. У літописі про це зазначено таке: «І послали болгари звістку до царя, що йде Русь на Царгород, кораблів 10 тисяч».

Літописні джерела значно перебільшили кількість руських човнів. Неспровстним свідченням

Похід князя Ігоря на Константинополь. Мініатюра з Радзивилівського літопису

є лише те, що їх справді було дуже багато. Але це не стало вирішальним чинником у протистоянні з візантійським флотом. На цей раз достовірних відомостей про бойову силу супротивника князь Ігор, напевне, не мав. Інакше б ретельніше підготувався до битви на морі. Попри те, що частина візантійського флоту перебувала в Середземному морі, де боронила острови від арабів, більшість суден базувалася в бухтах Константинополя в очікуванні нападу.

Навіть кількості таких суден становили грізну силу. Візантійці успадкували школу суднобудування у давніх римлян. Їхні судна були більшими

за розміром, ніж руські, швидкохіднішими і мали потужне бойове оснащення. У ближньому бою використовували таран. Для цього носова і кормова частини були додатково укріплені металевими елементами. Для абордажу використовували штурмові містки і масивні дерев'яні бруски з металевими гаками на кінці, їх вистрілювали зі спеціальних механічних пристосувань. Такі «снаряди» могли вражати воїнів і руйнувати щогли. На дальній відстані застосовували металеві машини. На супротивника летіли кам'яні ядра і важкі металеві списи. Але найгрізнішою зброєю був знаменитий «грецький вогонь» – своєрідні снаряди із запалювальною сумішшю, які летіли на десятки метрів і справляли неабияке враження на супротивника.

Флот князя Ігоря був не готовий до такого протистояння і зазнав нищівної поразки. Багато руських суден було спалено у морському бою. Сам Ігор із десятком човнів зумів утекти до Керченської затоки. Суходільне військо також не змогло нічого протиставити потужним оборонним укріпленням і повернулося ні з чим.

Застосування «грецького вогню». Мініатюра мадридського списку «Хроніки» Іоанна Скилиці

Ігор Рюрикович

Через три роки князь Ігор зібрав нове військо, закликав до походу печенігів і знову рушив на Константинополь. У літописах немає згадок про те, як він готувався до цього походу і чи здійснював попередньо розвідку. Натомість візантійські сторожові пости і вивідувачі спрацювали чітко. У літописі зазначається: «Це чули корсунці [тобто жителі Херсонеса] та послали до Романа [візантійського імператора], що йде Русь на багатьох кораблях...». Також і болгари, почувши звістку, писали: «Йде Русь, і найняли суть до себе печенігів».

Зваживши ситуацію, візантійці прийняли рішення не вступати у кровопролитну битву. Назустріч князю Ігорю вислали посольство. Перемовини відбулися ще на дальніх підступах до візантійських земель – на підході до Дунаю. Обидві сторони зійшлися на мирному вирішенні спірних питань. У 944 році в Києві, куди невдовзі прибуло імператорське посольство, підписали угоду.

Ця угода була не такою вигідною для Русі, як договір князя Олега. Руські купці і дипломати були позбавлені більшої частини пільг. Спеціальні статті угоди були присвячені статусу спірних земель у гирлі Дніпра. Передбачалося, що руські загони не перешкоджатимуть появі тут херсонеських рибалок. По суті, узаконювалася можливість грекам легально

збирати інформацію на кордонах Київської Русі з Візантійською імперією.

Водночас прихований, нелегальний збір інформації на теренах імперії заборонявся. Тих русичів, які прийдуть без грамоти від князя, погрожували затримувати, а в разі збройного спротиву – карати на смерть.

Сам факт внесення таких положень до міждержавної угоди свідчив про те, що для цього були реальні підстави. Вочевидь уже траплялися непоодинокі випадки появи у візантійській столиці русичів, яких не ототожнювали з торговим людом чи дипломатичними посланниками.

Князь Ігор ходив не лише на Візантію. Він багато воював, поширюючи свою владу на Крим, Тамань, Кавказ, силою і дипломатією вибудовував стосунки з хозарами, печенігами, уграми, навколишніми слов'янськими племенами.

Усе це потребувало розвідувальної інформації. Але цій специфічній діяльності ще не надавалося належного значення, про що свідчать непоодинокі прорахунки в тогочасних походах. Один із таких прорахунків закінчився для Ігоря трагічно. Він пішов за податтю до древлян, узяв більше, ніж раніше, але й цього виявилось замало, захотів ще. Тоді обурені древляни підстерegli його на чолі з невеликим загоном дружинників і вбили.

Коли од них, [русів], посилати-муть послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано: «Я послав стільки-то кораблів», і цю із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], цю вони з миром приходять. Якщо ж вони без грамот прибудуть і передані будуть нам, ми будемо держати їх і стерегти [до ти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитись і будуть убиті, то хай не караються за смерть їх князем вашим [ті хто вбив].

Із «Повісті временних літ»

Княгиня Ольга.
Мал. Олексія Штанка

«Благословенна ти між жонами руськими»

Після смерті князя Ігоря на київський престол сіла його дружина Ольга. Трагічна загибель чоловіка від рук племені древлян, яких князь обкладав непомірною даниною, суттєво позначилася на її характері. Ольга проявила неабияку винахідливість, холонокровність, рішучість і хитрість задля того, щоб помститися кривдникам. Після цього ніхто вже не посмів зазіхати на її владу, і вона стала одноосібною правителькою

Новгородських, Псковських і Київських земель, оскільки син Святослав ще був малолітнім.

Велика княгиня Ольга увійшла в історію як одна з творців руської державності. Вона об'їжджала руські землі, подавляла бунти дрібних помісних князів, централізувала державне управління. У віддалених місцях своїх володінь звеліла будувати погости (за одним із трактувань цього слова, «по» означає рубіж, «гость», «гостинець» – дорога, шлях).

Як свідчать літописні джерела, погости розташовувалися здебільшого на берегах річок. Спершу це були місця торгу, гостинні двори, куди з'їжджалися купці і де могла зупинятися сама княгиня або її піддані. Невдовзі такі погости розширювалися і ставали адміністративними й географічними ознаками князівської влади, а також своєрідними прикордонними форпостами, де базувалися невеликі озброєні загони. І хоч чітко визначених кордонів Київської

Русі тоді не було, усе це давало можливість більш організовано і цілеспрямовано вести розвідку на дальніх рубежах із сусідніми землями.

Та найбільше Ольга відрізнялася від своїх попередників на київському престолі способом досягнення поставленої мети. Тоді як Олег та Ігор спершу йшли походом в інші землі і в разі успішного завершення військової кампанії укладали договори, вона обрала іншу тактику. Ольга вдалася до вирішення питань переважно шляхом дипломатії. А це передбачало величезну підготовчу роботу, збирання відомостей про навколишні землі і її правителів, ретельне вивідування їхніх планів і намірів стосовно Давньоруської держави. Цим займалося вузьке коло наближених до княгині довірених осіб.

Яскравим прикладом може слугувати візит княгині Ольги до Константинополя. «Повість временних літ» датує його 955 роком, водночас історики схилиються до того, що це було у 946 або 957 році. Попри ці розбіжності, дослідники одностайно зазначають, що цьому мало передувати ретельне політичне вивідування, якому могли прислужитися руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії. Та й саме відвідання Константинополя, за задумом, мало розвідувально-дипломатичну мету.

Княгиня Ольга проявила себе як мудра, прогресивна і далекоглядна правителька, яка дбає про долю свого народу і його місце як рівного серед сильних тогочасного світу. Вона зголосилася прийняти обряд хрещення. Її урочисто охрестив

У рік 6455 [947]. Пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [річці] Меті погости і данину, і по [річці] Лузі погости, і данину, і оброки. І ловища її є по всій землі, і знаки [її], і місця, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Із «Повісті временних літ»

Княгиня Ольга відвідує Костянтина VII Багрянородного. Книжкова мініатюра. Візантія, XII ст.

константинопольський патріарх, а хрещеним батьком при цьому був сам імператор Костянтин VII Багрянородний.

У Царгороді також була підписана міждержавна угода, яка, щоправда, не зовсім задовольняла русичів. Та все ж це був ще один крок до подальшої співпраці.

Княгиня Ольга, окрім цього, хотіла також домовитися про заручини сина Святослава з однією із доньок імператора і у такий спосіб породичатися, та не судилося. Але й досягнутого було достатньо, аби вважати поїздку успішною. До Києва Ольга повернулася у супроводі грецьких священників, за допомогою яких почала засвоювати християнське віровчення. Саме запровадження християнства стало невдовзі важливою запорукою успішного розвитку Київської Русі.

У рік 6463 [955]. Вирушила Ольга в Греки і привула до Цесарограда. А був тоді цесарем Константин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти еси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка есмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні – то я не охреплюся». І охрестив її цесар з патріархом [Поліевкстом].

Із «Повісті временних літ»

Княгиня Ольга не обмежувалась у зовнішньополітичній стратегії налагодженням стосунків лише із Візантійською імперією. Вона направила посольство до германського імператора Оттона I. Історики сходяться на думці про те, що ці відвідини були ознайомчими і мали на меті розвідати можливості й вигоди русько-германського союзу, дізнатися про особливості римського обряду і його можливі переваги для управління державою. Але через низку причин ці стосунки не мали подальшого розвитку.

Вгорі: Хрещення княгині Ольги в Константинополі. Мал. Івана Акімова

Внизу: Ікона княгині Ольги

Князь
Святослав.
Мал. Олексія
Штанка

Княжий знак
Святослава

«Іду на ви!»

Княгиня Ольга усвідомлювала переваги християнства для Давньоруської держави, тому намагалася охрестити і свого сина. Але Святослав мав інші погляди й переконання. У міждержавних стосунках він також відрізнявся від своєї матері – надавав перевагу військовим методам, а не суто дипломатичним. Тому були свої причини.

В історію Святослав увійшов як сміливий, хоробрий, суворий і войовничий князь-воїн. Він вів аскетичний спосіб життя, до цього привчав і свою дружину. При ньому у похід не брали зайвих речей, не формували обозів із великою кількістю провіанту, наметів та всього того, що сповільнювало пересування. Це робило військо рухливим, маневреним і боездатним. Сам князь був невибагливий до їжі і міг спати просто неба.

Натомість особливу увагу надавав вишколу воїнів, добору зброї і витривалих коней. Перемагав зазвичай не числом, а вмінням. А ще Святослав, збираючись у похід, посилав наперед гінців, щоб ті від його імені заявили: «Іду на ви!», тобто іду на вас війною.

Водночас це жодним чином не означало, що він повністю ігнорував усілякі правила військової стратегії й тактики, як то вивчення супротивника,

його розташування, озброєння, чисельності, боездатності, розвідування підступів і можливих шляхів для маневру, раптовості нападу. Саме цим питанням він надавав важливого значення. І лише після одержання всіх необхідних відомостей міг, не криючись, оголошувати про свій виступ.

Святослав:
«Іду на ви!»

Свідченням цього може служити похід проти Хозарського каганату у 965–968 роках. Про свої наміри він не оголошував відкрито. До хозарської столиці Ітиль рушив не звичним і прямішим південним шляхом, а північними лісами, через землі в'ятичів. Святослав спочатку підкорив Волзьку Булгарію, союзницю хозарів, а потім спустився по Волзі і розгромив військо каганату, яке не чекало нападу з півночі. На тому етапі, коли русичів уже ніщо не могло стримати, можна було заявляти: «Іду на ви!».

Після підкорення Хозарії, убезпечивши східні кордони Русі, князь Святослав спрямував свій погляд на Візантію. Але виступати не поспішав,

У рік 6476 [968]. Прийшли печеніги вперше на Руську землю. А Святослав був [тоді] в Переяславці, і заперлася Ольга з онуками своїми – Ярополком, і Олегом, і Володимиром – у городі Києві. І оступили печеніги город силою великою, – незчисленне множество [стояло їх] довкола города, – і не можна було вийти з города, вісти послати, і знемагали люди од голоду й безвіддя.

Із «Повісті временних літ»

«Не люблю мені сидіти в Києві, хочу жити у Переяславці на Дунаї, адже там середина землі моєї».

І сказав один хлопець: «Я можу перейти». Городяни ж, зрадивши, сказали хлопцеві: «Коли можеш ти якось іти – іди». Він тоді вийшов із города з уздечкою і ходив серед печенігів, запитуючи: «Чи ніхто не бачив коня?», – бо він умів по-печенізькому і вони вважали його [за одного з] своїх. А як приблизився він до ріки, [то], скинувши одягу з себе, скочив у Дніпро і повбив. І коли побачили [це] печеніги, кинулися вони за ним, стріляючи в нього, але не могли йому нічого зробити.

Із «Повісті временних літ»

вивчав обстановку і вичікував. Невдовзі трапилася слушна нагода. Візантійський імператор Никифор Фока попросив допомогти у війні проти Болгарського царства, що вийшло з-під впливу імперії і прагнуло діяти самостійно.

Святослав доволі легко здолав болгарське військо, але ні йти далі, ні повертатися до Києва не збирався, виношував інші стратегічні плани. Своїй матері, княгині Ользі, він пояснював:

Задум князя розгадали у Константинополі. Там збагнули, що Святослав рано чи пізно використає своє, нехай навіть тимчасове, перебування в Подунав'ї як можливість створити зручний плацдарм для подальшого наступу на землі Візантії. Тому хитрі візантійці підмовили печенігів напасти на Київ, який у цей час залишався без надійного захисту княжої дружини.

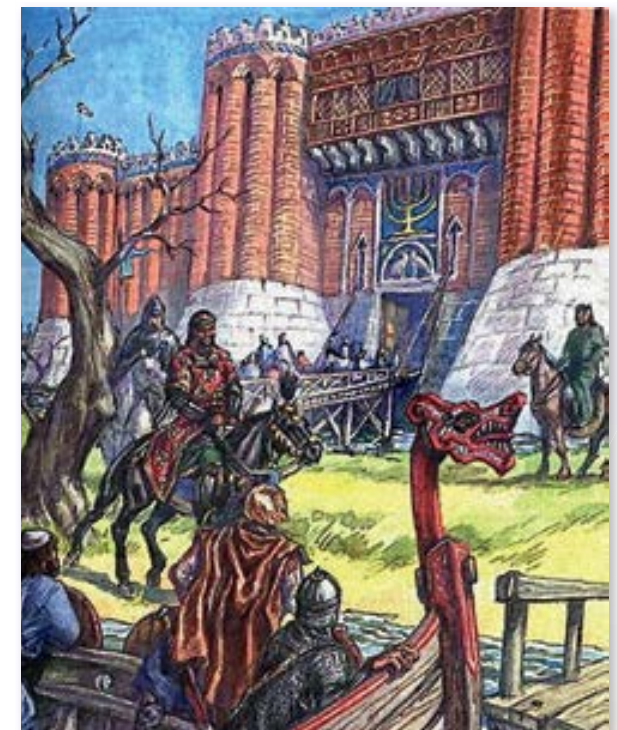
У 968 році печенізьке військо обступило Київ. Високі стіни слугували надійним захистом від

нападників, але сили були нерівними. Невдовзі у стольному граді закінчився провіант, а підмога від

Військо князя Святослава

Святослава й досі не приходила. Коли останні сили оборонців танули і вони вже схилилися до того, аби здатися на милість нападників, на протилежному, лівому березі Дніпра, вдалечині помітили рух якогось загону. Зажеврила надія. Але спершу мали послати назустріч вивідувачів і з'ясувати, хто це. Цю ризиковану місію зголосився здійснити один київський отрок.

Біля стін хозарської фортеці

*Зі стародавніх переказів***ЧЕРЕЗ ПЕЧЕНІЗЬКИЙ ТАБІР**

Комонна рать печенігів щільно стояла навкруг Київ-града — сила-силенна гостроверхих веж. Ніхто досі не бачив такої кількості. Скільки зір сягав — одні вежі та кінські табуни. Вночі ця картина мала ще зловісніший вигляд: скрізь палали сотні багать, іржали коні, степовики смажили м'ясо, сміялися й співали диких пісень.

Маломир згори споглядав цю картину і обдумував свій шлях крізь ворожий стан. Він розумів печенізьку мову і міг сяк-так нею розмовляти. Його ще малим хлопчаком разом із матір'ю, яка була родом із племені полян, печеніги захопили як бранців і вивезли у свої землі. Маломир зростав у чужому оточенні, змушений був увесь час терпіти наругу, приниження, знущання. Але внутрішня волелюбна натура не давала йому миритися з цим. Всередині зрів спротив і формувався жор-

сткий характер майбутнього воїна, який увібрав у себе все найкраще від матері і водночас перейняв від печенігів майстерність у володінні луком та верховій їзді на конях.

За слушної нагоди він утік, прихопивши з собою довгого гострого ножа, лука зі стрілами й невеликий запас їжі. До своєї землі пробурався здебільшого вночі, а вдень ховався у ярах і чагарниках. Якось

Печеніг

уже за Пслом його запримітив сторожовий загін київської княжої дружини і заледве не порішив на місці, маючи за печенізького розвідника, бо і вбраний він був як печеніг. Але зважаючи на знесилений вигляд хлопця і його розповідь, хоч і пересипану малознайомими чужомовними висловами, змусили повірити.

З часом загрубіле єство Маломира відтануло, і він посів чільне місце в складі княжої розвідувальної сторожі. А ще йому не було рівних на полюванні. Він міг стишено підкрадатися до дичини, вміло маскуватися, а у влучності взагалі був неперевершеним.

Нині перед ним стояло непросте завдання: розвідати зблизька ворожий стан, пробратися крізь нього до Дніпра, дістатися іншого берега, знайти підкріплення, якщо це насправді були княжі вої, і закликати їх якомога швидше йти на поміч.

Маломир затемна спустився зі стін Київ-града, пробрався через рів, на мить причаївся, роздивився і подався вниз понад ручаєм, ковзаючи крутосхилом по слизькій глині й чіпляючись обома руками за колючі прутки дерези. Періодично завмирав і дослухався до навколишніх звуків. На тлі зоряного неба над Подолом на Лисій горі стриміла грецька божниця святого Іллі, зведена за повелінням княгині Ольги, яка з Царгорода привела з собою грецьких ченців у чорних корзнах і чорних клобуках.

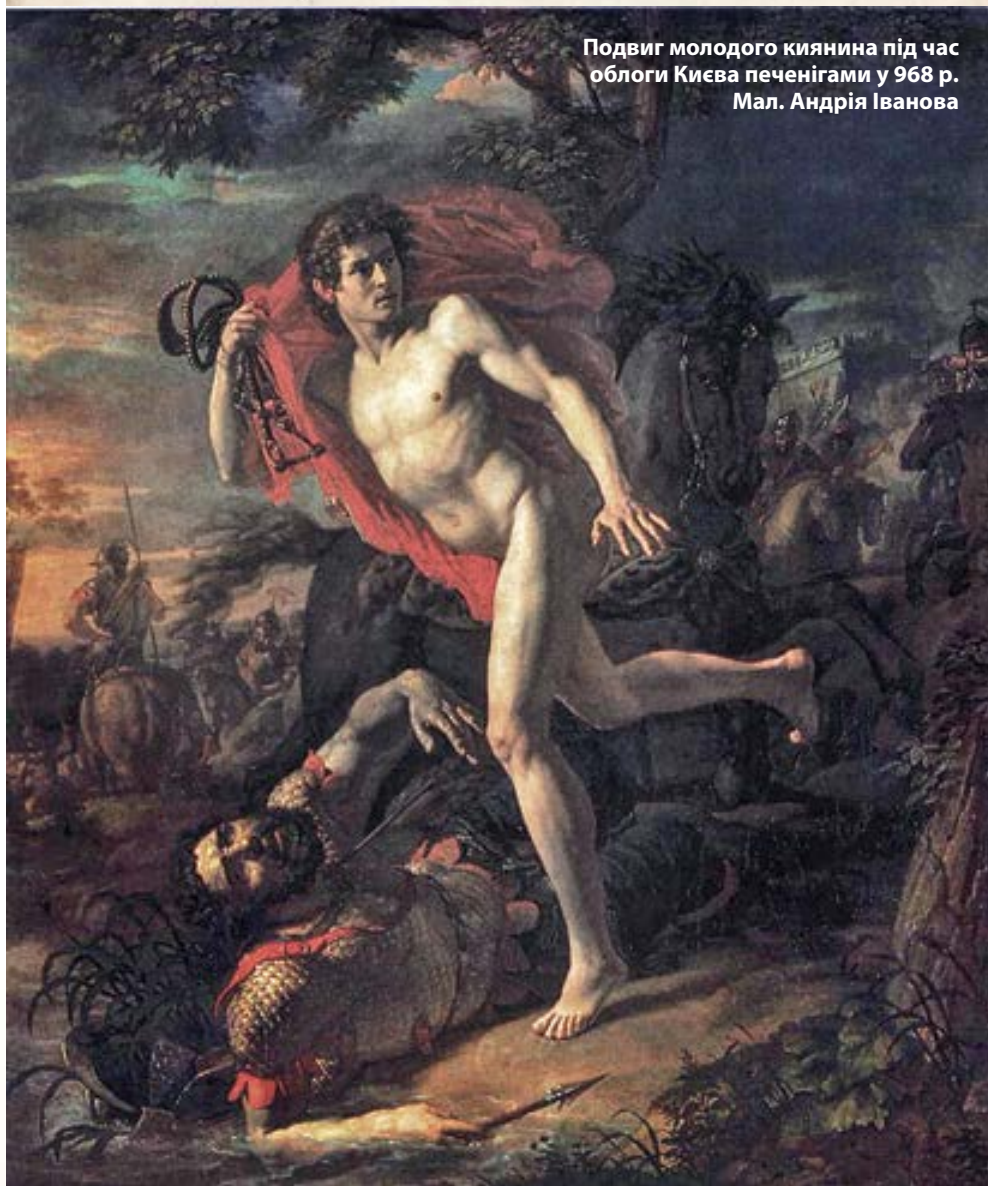
За Київською горою та Шекавицею в місячному сяйві зблискувало широке плесо Почайни. Десь вдалечині ховався Дніпро. В ярах обабіч Претичевого дідинця та Шекавиці тяглися хатки кожум'яків та гончарів. Раніше там зазвичай чувся гомін і з гончарень звивався димок. А нині увесь робочий люд подався нагору й сховався за київськими стінами. Маломир добре знав цю місцину.

Печенізький табір ще вирував і відлунював іржанням коней, людським багатоголосим гомоном, віддаленими окриками, потріскуванням багать. Зібравшись із духом, Маломир вигулькнув зі своєї схованки і неспішно попрямував у бік Дніпра. У руках він тримав заздалегідь взятую вуздечку і питав у кожного зустрічного по-печенізьки, чи не бачив хтось

його коня. При цьому у рукаві тримав наготові гострого ножа. Рука мимохіть стискувала кістяну колодочку. Живим нізашо б не дався в руки печенігам. Він знав, що з ним зроблять, якщо викриють як лазутчика.

Так майже дістався берега. Ще кількадесят кроків... Аж раптом за спиною почув окрик:

– Тримайте його! То чужак!

Подвиг молодого киянина під час облоги Києва печенігами у 968 р.
Мал. Андрія Іванова

Сумнівів не мав. Це про нього. Зволікання могло вилізти боком. Чимдуж рвонув до рятівної річки. Навстріч, від берега, навперейми кинувся печенізький воїн у бойових обладунках. Маломир зробив обманний рух ліворуч, а потім різко стрибнув в інший бік. У цю мить стріла, націлена в його спину, впилася в печеніга. Той сіпнувся і якось незграбно завалився на землю. А Маломир одним порухом скинув із себе одіж, перестрибнув через пораненого, зробив ще кілька кроків і пірнув у дніпровську глибочінь.

Коли виринав, щоб вдихнути свіжий ковток повітря, чув позаду крики. Але не озирався. Лише вперед! До іншого берега! Праворуч і дещо попереду водне плесо прошивали стріли, неначе скидалася риба. Аж тьохкало й бурчило воду. Він уже був на середині Дніпра. Стріли ще долітали, але, на щастя, не влучали в нього. В темноті ж бо важко цілитися.

А він шосили загібав руками і з кожною секундою відпливав далі й далі. Ще один ривок – і дістанеться рятівного берега. Але сил уже бракло. І в цю мить хтось міцно обхопив його попід руки за тулуб. Інстинктивно спробував випрчатися. Та марно. Його вже затягували до човна.

– Не пручайся! Заспокойся! – почув рідну говірку і обм'як.

«Свої!» – промайнуло в голові.

Уже в таборі Маломир дізнався, що його витягли з води люди воєводи Претича. Той із нечисленним загоном стояв на лівому березі Дніпра і не наважувався йти до Київ-града, бо військо печенігів багаторазово переважало.

– Якщо ви не підступите завтра рано під город, – передав отрок засторогу воєводі від княгині Ольги, – здадуться люди печенігам.

Мовив тоді Претич своїм воям:

– Підступимо завтра в човнах і, забравши княгиню й княжичів, умчимо на сю сторону. Якщо ж сього не зробимо, погубить нас Святослав.

І як настав ранок, сіли вони в човни, затрубили гучно в труби, а київський люд, у свою чергу, здійняв крик. Печеніги ж подумали, що князь Святослав прийшов, і побігли од города, хто куди.

Так завдяки сміливості й винахідливості київського отрока, який взявся виконати відчайдушну місію розвідника чи то зв'язкового, вдалося врятувати Київ, малолітніх княжичів і стару княгиню Ольгу.

У літописних переказах цей отрок лишився безвісним. До наших днів дійшла лише мініатюра з Радзивилівського літопису, на якій зображено оголеного чоловіка, який уже ступає в воду, йому в спину цілиться печеніг з лука, а з іншого боку в човні руські

дружинники протягують руки, аби підхопити посланця.

Невдовзі і сам Святослав із дружиною прийшов до Києва й остаточно відігнав печенігів. А після смерті Ольги знову

повернувся до Болгарії, маючи намір зібрати сили для вирішального наступу на Візантію. Подальші приготування і локальні військові дії як з одного, так і з іншого боку супроводжувалися розвідуванням позицій та намірів супротивника і застосуванням при цьому різноманітних тактик.

У цей час у Константинополі стався палацовий переворот, внаслідок якого Никифор II Фока був убитий змовниками. Новим імператором став Іоанн I Цимісхій, який прославив своє ім'я перемогами в Малій Азії. На чолі свого війська він поставив досвідчених полководців Варду Скліра і патриція Петра й наказав їм готуватися до війни проти князя Святослава, який відкидав поставлені Візантією вимоги: залишити Болгарію і повернутися на Русь.

Тим часом Святослав захоплював одне за одним міста у Болгарії. Після взяття Переяславця він знову проголосив своє звичне «Іду на ви!», сповіщаючи

Отрок рятує Київ від печенігів. Мініатюра з Радзивилівського літопису

Праворуч: Княгиня Ольга із онуком Володимиром проводить князя Святослава у військовий похід на в'ятичів. Мал. Артура Орльонова

візантійського імператора, що йде на Константинополь.

Ці події були закарбовані давньоруським літописцем. Вони відносяться до 970 року. Водночас візантійський історик Іоанн Скилица посольство русичів розцінив як шпигунське. У своєму трактаті він зазначив, що «руси прийшли з метою вивідати справи візантійців». І він, напевне, мав рацію, адже в ті часи доволі часто використовували дипломатичні можливості для відкритого збирання розвідувальної інформації.

І послав він до греків [послів], мовлячи: «Хочу на вас іти і взяти город ваш, як і сей». І сказали греки: «Ми не в силі супроти вас стати. Так цю візьми з нас данину [собі] і на дружину свою. Але скажіть нам, скільки вас, щоб дали ми по числу воїв». А це говорили греки, обманюючи русів: греки бо є хитромудрі й до сьогодні. І сказав їм Святослав: «Єсть нас двадцять тисяч», – і додав він десять тисяч, бо було русів десять тисяч тільки. І спорядили греки сто тисяч на Святослава, і не дали данини.

Із «Повісті временних літ»

І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти Русі. І коли повбачили [це] руси, то убоялися вельми множества воїв. І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [доведеться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістками тут, бо ж мертвий сорому не знає. Якцjo ж побijимо ми, – то сором нам.

Із «Повісті временних літ»

Подальші події розгорталися за сценарієм, у якому військова доблесть мала вирішальне значення, але й розвідувальним заходам відводилася певна роль.

За свідченням літописця, греки, маючи чисельну перевагу, обступили русичів, «і була січа велика, і одолів Святослав, а греки побігли». Тоді візантійський імператор скликав своїх прибічників, і стали

вони радитись, як перемогти або перехитрити Святослава. Вирішили провести своєрідну розвідку, щоб дізнатися, чим його можна задобрити або схилити на свої умови.

Спершу греки надіслали князю дари – золото й поволоки. А одному з мудрих мужів наказали: «Стеж за поглядом його, і лицем його, і мислями його». Коли

Святослав
приймає дари
від послів.
Мал. Бориса
Ольшанського

посли піднесли Святославу дари, він на них навіть не поглянув і повелів прибрати. Про це доповіли імператору, і тоді вирішили випробувати ще раз – надіслати зброю. На цей раз принесли меча з гарно оздобленою рукояттю. Святослав узяв його до рук, почав милуватися ним і хвалити цесаря.

Імператор Іоанн I Цимісхій змушений був дати Святославу велику данину. Військо русичів відійшло, вдовольнившись одержаним, бо сил продовжувати наступ у князя справді не було. Після жорстокої січі дружина суттєво поріділа. Якби розвідка візантійців мала про це вичерпну інформацію, то русичам було б непереливки. Водночас і Візантійська імперія отримала мир, щоб підготуватися до нової війни.

І прийшли [послани] назад до цесаря, і повідали все, що було. І сказали бояри: «Лютим буде сей муж, бо майном нехтує, а оружжя бере. Згоджуйся на данину». І послав цесар [послів до Святослава], кажучи так: «Не ходи до города, а візьми данину, навіть яку ти хочеш», – бо він замалим не дійшов до Цесарограда.

Із «Повісті временних літ»

Останній бій
Святослава

Печеніги вбивають
Святослава
Ігоревича.
Мініатюра
Мадридського
спіску «Хроніки»
Іоанна Скилиці

Та все ж за рік велика русько-візантійська війна завершилась для Святослава невдало. Його оточили у болгарському місті Доростолі й змусили піти на не вигідний для Русі мир. Греки нав'язали йому договір на своїх умовах і вимагали покинути Болгарію. Іоанн I Цимісхій дозволив вийти з Доростолу усій вцілілій руській дружині зі зброєю і навіть дав харчів на зворотний шлях.

Водночас підступний імператор, скориставшись знекровленням супротивника, вирішив позбутися його чужими руками. Він нацькував на руського князя печенігів. Перш ніж Святослав з'явився в гирлі Дунаю, в кочовища степовиків прибув повноважний посол візантійського імператора єпископ Феофіл. Він добре заплатив печенізьким вождям за напад на знесилених трудним походом русичів.

Про те, що на дніпровських порогах з'явилися печеніги, дізналися руські вивідувачі й доповіли Святославу. Зокрема, Свенельд, воєвода його батька, князя Ігоря, радив: «Обійди, княже, [їх] на конях, бо стоять печеніги в порогах». Святослав спершу дослухався й зупинився на зимівлю. А навесні 972 року все ж пішов на човнах вгору по Дніпру, де був заскочений печенігами й поліг разом із майже усією дружиною.

Хреститель землі Руської

Використовував вивідувачів у військових походах та зовнішньополітичних зносинах і князь Володимир – син Святослава, який увійшов в історію під іменами Володимир Святославович, Володимир Великий, Володимир I, Володимир-Хреститель, Володимир Красне Сонечко.

За часів правління Володимира було здійснено низку реформ у всіх сферах життя Київської Русі. Основні зусилля він зосередив на розбудові держави, формування якої загалом було завершено. Зміцнив центральну владу і продовжував політику збирання східнослов'янських земель навколо Києва. За традиціями своїх попередників, брав податі з усіх, хто визнавав його зверхність, а тих, хто чинив спротив, підкоряв мечем. Ходив із дружиною на білих хорватів, волинян (дулібів), ятвягів, волзьких булгар, в'ятичів, радимичів, печенігів.

Володимир розумів, що кордони своєї землі, яка вже охоплювала величезні території, слід уміло боронити. Задля цього він розбудовував складну і розгалужену систему валів, яка згодом одержала назву «змієві вали», почав зводити укріплені міста, зміцнювати на кордонах спостережні пункти. До війська замість варягів брав своїх воїнів, які були більше мотивовані захищати рідну землю.

У зовнішній політиці князь Володимир докладав чимало зусиль для

Князь Володимир.
Мал. Олексія Штанка

Княжий знак
Володимира

Похід Володимира проти печенігів. Мініатюра з Радзивилівського літопису

зміцнення міжнародного авторитету своєї держави. Він встановив дипломатичні відносини з Польщею, Чехією, Священною Римською імперією, Швецією, Норвегією. Активізував стосунки з Візантією, створюючи протидію її зусиллям перетворити Київську Русь на залежну державу. Започаткував так звану «шлюбну дипломатію» руських князів, одружуючи своїх дітей із представниками королівських династій європейських країн: Святополк був одружений із донькою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослав – із донькою шведського короля Олафа, одна донька Премислава була дружиною угорського короля Владислава Лисого, друга – чеського короля Болеслава Рудого.

Сам князь Володимир взяв у жони принцесу Анну, яка була дочкою візантійського імператора Романа II й сестрою чинного на той час імператора Василя II Болгаробійця. Цьому шлюбу передувало багато драматичних подій, які по-різному трактувалися дослідниками. Попри це, усі ці шлюби мали визначальне значення для подальшого цивілізаційного розвитку Київської Русі.

У 987 році проти молодого 18-річного спадкоємця візантійського престолу Василя II вчинили заколот знатні вельможі й воєначальники. Щоб не втратити владу, він звернувся по допомогу до київського князя Володимира. Відбувся обмін посольствами, внаслідок чого дійшли такої угоди: Київ надає військову допомогу, натомість Володимир одружується з візантійською принцесою Анною і в такий спосіб отримує визнання у тогочасних правителів Європи, а ще зобов'язується прийняти хрещення разом з усім народом своєї держави.

На виконання цієї угоди Володимир послав шеститисячне військо варязьких воїнів, яке невдовзі

допомогло Василю II здолати його супротивників. Але візантійський імператор не квапився виконувати свою обіцянку – віддавати багрянородну, тобто царствену від народження сестру за варвара. Так тривало багато місяців. Зрештою, київський князь вирішив силою змусити імператора виконати умови русько-візантійського договору. Він зібрав дружину і пішов на Корсунь (в історичних трактатах ще згадується як Херсон, Херсонес) – головне візантійське місто в Криму. За деякими припущеннями, Володимир у такий спосіб мав ще намір покарати корсунян, котрі перейшли на бік політичних супротивників візантійського імператора Василя II та його брата Костянтина.

Ця визначальна віха в русько-візантійських стосунках, яка пов'язана зі шлюбом Володимира й Анни, місцем і обставинами хрещення київського князя та облогою Корсуня, істориками змальовується і трактується по-різному.

Водночас в усіх літописах і стародавніх переказах незмінно зазначається, що взяти неприступне місто русичам допоміг їхній прибічник (інформатор, агент) у стані супротивника, який вивідав важливу інформацію про водопостачання оточених і зумів її передати назовні. Принаймні увесь подальший хід подій свідчить, що цей чоловік був реальним і невдовзі він удостоївся від князя Володимира великих почесей.

Облога Корсуня князем Володимиром. Мініатюра з Радзивилівського літопису

У рік 6496 [988] пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький. Та заперлися корсуняни в городі, і став Володимир з одного боку города в гавані, на віддалі одного польоту стріли од города, і боролися кріпко городяни з ними. Володимир обложив город, і знемагали люди в городі. І сказав Володимир городянам: «Якщо ви не здастесь, – буду стояти хоч три роки».

Із «Повісті временних літ»

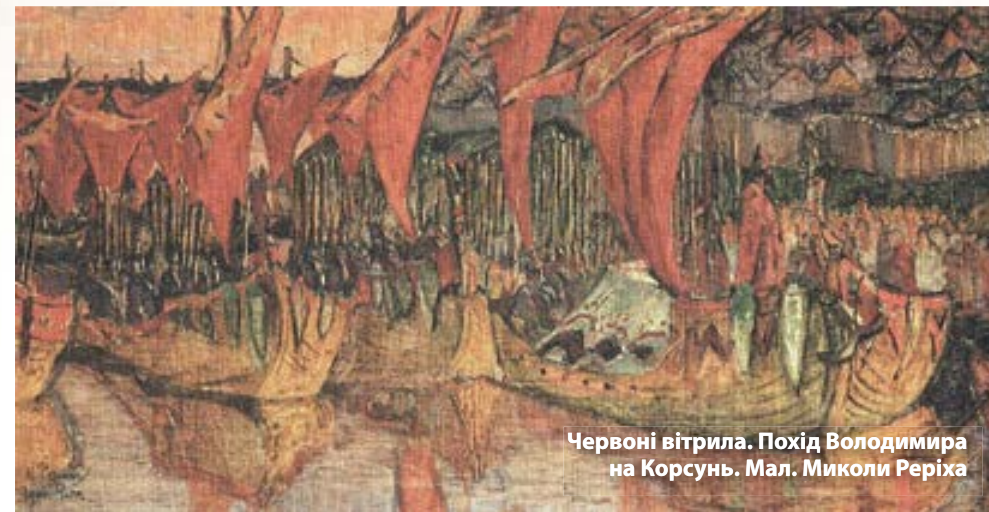
*Зі стародавніх переказів***АНАСТАС КОРСУНЯНИН**

Дві сотні швидкохідних човнів під темно-червоними вітрилами по волі заповнювали одну з бухт Корсуня. Місцеві мешканці, стривожені появою чужоземної флотилії, заздалегідь сховалися за укріпленими стінами. Про небезпеку їх сповістили грецькі рибалки, які повсякчас промишляли в гирлі Дніпра і водночас націленим зором фіксували усілякі підозрілі пересування північного сусіда.

Руські воїни ще зоддала споглядали могутні фортифікаційні укріплення, які досі нікому ще не вдавалося здолати. Досвідчені ратники одразу намагалися узріти слабкі місця, куди б певніше можна ударити. Але безрадісні погляди не випромінювали оптимізму. І це мало свої пояснення.

З півночі Корсунь омивало море. Зі сходу й заходу в кам'янисту твердь суходолу врізалися глибоководні бухти. На півдні природною перепорою слугувала вузька й глибока балка. По суті, місто стояло на півострові, з'єднаному з сушею лише вузьким перешийком на заході. Кам'яні стіни подекуди сягали п'ятнадцяти метрів у висоту і трьох, а в деяких місцях — шести і навіть десяти метрів завтовшки. На окремих ділянках фортеця мала ще одну, додаткову бойову стіну, яку греки називали протехісмою. Через певний проміжок над стіною здіймалися башти. Їх налічили зо два десятка. Це давало додаткові переваги для оборонців.

Здолати такі укріплення могли лише із залученням важких стінобитних механізмів, пристроїв для метання каменів і вогняних куль. Але русичі їх не мали. Вони завше сподівалися на раптовий натиск, відвагу у відкритому бою, спритність у подоланні перешкод. Тривала облога фортець не входила до стратегічних планів. А корсуняни не збиралися виходити за надійні укріплення й мірятися силами. Вони дотримувалися своєї стратегії.

Червоні вітрила. Похід Володимира на Корсунь. Мал. Миколи Реріха

З високих фортечних стін міський гарнізон споглядав за приготуваннями русичів. А ті підносили поближче до рову каміння, гілки і стовбури дерев. Невдовзі навколишній гамір пронизав протяжний бойовий клич рогу. То був сигнал до наступу. Лучники раз за разом почали засипати верхівки стін стрілами, так що оборонці не наважувалися й носа висунути. Тим часом інші воїни хутко закидали камінням і деревиною рів, заповнений водою. Це місце обрали не випадково. Поза ровом стіни були нижчими, ніж деінде, і менше укріпленими. Тут не надто очікували штурму. Саме на це й розраховував князь Володимир. Він зоддала спостерігав за злагодженими діями своїх ратників, і жоден м'яз на його обличчі не виказував сумніву в успіху.

Коли рів загатили більш ніж наполовину, наперед вийшли воїни з довгими драбинами. Неначе гусениці, що залазять на гілку, пруткі конструкції здіймалися догори, а по щаблях уже лізли ратники з короткими мечами наготові. У цей час лучники припинили обстріл стін, аби не вразити своїх. Цим одразу ж скористалися оборонці. Зверху на русичів полетіли стріли, списи, каміння, полився окріп.

Поранені й ошпарені з криками падали додолу, їх місце на драбинах займали інші. Але доверху вдавалося дістатися лише небагатьом спритникам. На мурах вони намагалися укріпитися, але марно. Вигідна позиція оборонців зводила нанівець усі зусилля нападників.

Коли рів заповнився тілами убитих і поранених, стало очевидно, що посилати додаткові сили на вірну смерть безглуздо. Бойовий рій протрубив сигнал відступу. Лучники знову вийшли на позиції задля того, щоб прикрити відхід і дати змогу забрати поранених до табору.

Усі наступні дні гадали, як по-іншому йти на приступ. На розвідку навкруг міста послали найкмітливіших дружинників. Невдовзі зібралися у князя Володимира. На мокрому піску паличками накреслили приблизну схему укріплень.

— Без стінобитних машин нічого не вдіємо, — почав тьмутараканський воєвода. — Треба брати змором.

— Я не збираюся тут зимувати, — сердито відрізав на те Володимир. — До морозів маємо бути в Корсуні.

— А що як зробити підкоп, — запропонував хтось.

— Не вийде, — заперечив воєвода. — Я добре знаю тутешні ґрунти. Вони майже суціль кам'янисті. Не вкопаємо. До того ж місцина відкрита. Непомітно цього не зробимо.

— Тоді, не криючись, робитимемо насип до однієї зі стін, — Володимир ткнув палицею в зображення на піску. — Ось тут. І по ньому заскочимо в город.

Ідея сподобалася. Упродовж кількох днів під прикриттям лучників воїни тягали на собі рудий ґрунт. Присип уже сягав ледве не до пів стіни. Аж раптом на ранок помітили, що ґрунт дивним чином просів. Наступного ранку все повторилося. Дарма що увесь день трудилися до сьомого поту.

— Що за чортівня! — дивувалися бувалі воїни.

— Певне, вода з'їдає глину, — висловив хтось припущення.

— Та уже б мала наїстися, — заперечив інший. — Скільки ж можна!

Так тривало кілька днів. Зрештою, роботи призупинили. Князь Володимир вирішив спорядити чергове посольство до городської брами з ультиматумом, аби припинили чинити опір, бо інакше винищить усі навколишні грецькі поселення, а сам Корсунь після взяття зруйнує дощенту і спалить разом із мешканцями.

— Не задля потіхи прийшов я сюди, а щоби змусити їхнього царя дотримуватися своїх обіцянок, — зазначив князь на додачу. — Так і перекажіть.

— Нас і слухати не захотіли, — мовили послы по поверненню. — Відказали, що не здадуть город, бо імператор постинає їм голови, як дізнається про все.

— Ідіть знову, — гнівно промовив на те Володимир, — і передайте мої слова: «Стоятиму тут хоч троє літ, а Корсунь візьму!».

— Що далі чинитимемо? — воєводи спрямували зір на Володимира.

— Штурм призупиняємо. Воїв шкода. Нізачо покладемо. Братимемо змором.

Всередині у князя клекотала буря. Усі знали, що за такого настрою потрапляти йому під гарячу руку не варто. Тому ніхто й не став перекрити.

Упродовж наступних кількох тижнів жодних спроб штурму не робили, лише щільніше обступили й перекрили всі можливі шляхи для вилазок корсунян за провіантом і водою. Сподівалися, що вода у обложених ось-ось скінчиться, а без води вони довго не протримаються.

Город завмер у тривожному очікуванні. Але жодних ознак розпачу і виснаження його мешканці не виявляли. Це неабияк дивувало русичів. «Звідки у них такі запаси прісної води?» — це питання не давало їм спокою.

Аж якось на світанку один із ратників перечепився через стрілу з яскравим червоним оперенням. На мить зупинився, придивився й помітив смужку полотна, міцно прив'язану до хвостової частини. Обережно розмотав. Там було щось написано. Але він не вмів читати. Одразу ж поніс до свого тисяцького. Невдовзі відшукали товмача.

Облога Корсуня.
Мал. О. Бертьє-Делагарда

— За тобою, зі сходу, є колодязі, з яких іде вода по трубі. Перекопавши, ви переймете воду.

Товмач дочитав послання й допитливо поглянув на князя.

— Якщо збудеться се — охрещусь! — Володимир підвів очі до неба і одразу ж дав наказ відшукати місце, про яке йшлося в записці. Він ще не надто йняв тому віри, але все ж сподівався, що цю стрілу пустив із-за мурів хтось із тих, хто щиро вболівав за русичів і волів надати необхідні відомості. Певне, мав на це вагомі підстави.

Невдовзі руські воїни віднайшли товсті череп'яні труби, вкопані на два сажні в землю, якими до Корсуня надходила питна вода. Це стало переломним моментом облоги. Корсуняни зрозуміли, що подальший спротив не матиме жодного сенсу і лише ускладнить їхню долю. Тому вирішили здатися на милість князя Володимира.

Зі свого боку, Володимир постановив не чинити наругу над переможеними. Не задля цього ж бо йшов на Корсунь. Гарнізон швидко обеззброїли і, найперше, вирішили поглянути на укріплення зсередини. Поблизу однієї з фортечних стін помітили величезну купу рудого ґрунту, яка зайняла заледве не всю площу торжка, що розташувався поруч.

— Ось куди присип дівався! — одразу прозріли русичі.

З'ясувалося, що корсуняни пробили отвір у стіні, вночі заносили ґрунт всередину і зсипали на торжок.

Поволі відкривали для себе багато нового з життя корсунян. Особливий інтерес становили християнські храми з хрестами на куполах, які яскраво відблискували на сонці. Та все ж найбільша увага була прикута до грецького священика на ймення Анастас. Це він написав записку, прикріплену до стріли.

Як воно все відбувалося насправді, ніхто достеменно не знав, але з вуст в уста переповідали різноманітні історії про те, що він нібито співчутливо ставився до русичів, завдячував їм за добру послугу, зроблену свого часу. За це, мовляв, нині віддячив. А дехто взагалі утаємничено подекуйкував, що Анастас заздалегідь діяв за вказівкою князя Володимира і був його вивідувачем. Недарма ж бо князь привселюдно пообіцяв забрати його до Києва і щедро нагородити...

Після падіння Корсуня візантійські правителі на-решті прислали свою сестру Анну, з якою Володимир невдовзі взяв шлюб. Але спершу він, згідно з раніше досягнутими домовленостями, мав охреститися. Цей обряд, за тогочасними канонами, передбачав кілька етапів. Зокрема, у Корсуні відбулося урочисте дійство.

Із Корсунського походу Володимир привіз до Києва дорогоцінні реліквії нової віри, які невдовзі зайняли чільне місце у першому в Русі кам'яному храмі на честь Пресвятої Богородиці, більше знайомому як Десятинна церква. До кліру цього головного руського храму переважно входили, на перших порах, корсунські священнослужителі. Серед них особливе місце посів Анастас корсунянин, який став управителем церкви, брав участь у хрещенні киян у водах Дніпра, сприяв поширенню християнства в Руській державі.

Відтоді священики не лише проповідували нову віру, впроваджували християнство, а й брали участь у зміцненні державності Київської Русі, вивчені інших земель, налагодженні міждержавних стосунків, здійсненні поїздок в сусідні країни з розвідувальною метою.

Володимир Свято-славович і до прийняття християнства надсилав посольства до інших країн. Посли мали

Хрещення князя Володимира. Мініатюра з Радзивилівського літопису.

Охрестився ж він у церкві святої Софії. І єсть церква та в городі Корсуні, стоїть вона на [високому] місці посеред города, де ото чиняють торг корсуняни; палата Володимирова стоїть окрай церкви і до сьогодні, а цесарицина палата — за олтарем.

Із «Повісті временних літ»

Хрещення святого князя Володимира. Фреска Віктора Васнецова у Володимирському соборі м. Києва

ознайомитися із ситуацією у тих країнах і тамтешніми віруваннями. Літопис свідчить, що у 987 році київські бояри і старці «вибрали мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: «Ідіте спершу в Болгари, розізнайте про віру їхню і службу». По поверненню послів Володимир сказав їм: «Ідіте ще в Німці і роздивіться також, а звідти ідіте в Греки». А ще він відряджав емісарів до Священної Римської імперії, Єрусалима, до чехів, поляків, угорців та інших народів.

Після запровадження християнства його устремління на захід і схід не припинилися. Так, у 990 році Володимир послав із розвідувальною місією до Волзької Булгарії філософа Марка Македонянина. Прикриттям слугувало проповідування християнства. Насправді київського князя більше цікавили зміни в тій країні, пов'язані з централізацією влади і зміцненням позицій окремих місцевих князів. Невдовзі до Києва прибули чотири болгарських князі, які прийняли християнство і докладно розповіли про те, що відбувається у Волзькій Булгарії.

На підставі одержаної інформації Володимир у 994 і 997 роках здійснив військові походи. У першому випадку він переміг, а у другому полонив болгарське військо, тим самим послабив позиції еміра і убезпечив кордони Русі від нападів зі сходу.

Хрещення Русі. Фрагмент розпису Віктором Васнецовим Володимирського собору у Києві

Князь
Ярослав
Мудрий.
Мал. Олексія
Штанка

Княжий знак
Ярослава
Мудрого

Таємна дипломатія Ярослава Мудрого

Після смерті Володимира Великого київський престол невдовзі посів його другий син Ярослав. Це сталося навесні 1019 року після запеклої боротьби між княжими спадкоємцями.

Ярослав розумів згубність для Київської Русі міжкнязівських чвар, тому доклав багато зусиль для відновлення централізованої держави і зміцнення монархії. Його правління значною мірою продовжувало батьківське. Першорядним завданням був захист рідної землі.

Він утвердив владу Русі на півночі, усмиривши войовничі племена ятвягів, литовців, чуді та інших. На тих рубежах заснував місто Юр'єв (нинішній естонський Тарту). Місто назвали на честь Ярослава (у хрещенні він одержав ім'я Георгій-Юрій). У такий спосіб прагнув забезпечити вихід Русі до Балтійського моря. Дбав про західні кордони Київської держави, відвоювавши у Польщі Червону Русь. На півдні дав відсіч печенігам. У 1036 році ті оточили Київ. Тоді Ярослав за сприяння варягів завдав печенігам жорстокої поразки, після чого вони покинули степи й перемістилися за Дунай.

На честь перемоги князь наказав закласти київський дитинець або город Ярослава, який за своєю досконалістю та

могутністю фортифікаційних споруд не мав собі рівних на Русі. Внаслідок цього територія Києва значно збільшилась, була обнесена високими валами. Довжина цих гігантських земляних стін простяглася на понад 3,5 кілометра, висота сягала 14, а ширина – 16–18 метрів. Територія, оточена новою лінією укріплень, у сім разів перевищувала первісну і становила понад 70 гектарів. Перед валом знаходився глибокий рів, а вал доповнювала стіна з дубових колод. Город Ярослава мав трое воріт. Головним парадним в'їздом в центральну частину були Золоті ворота.

Ярослав Мудрий
закладає великий
Київ.

Мініатюра
з Радзивилівського
літопису

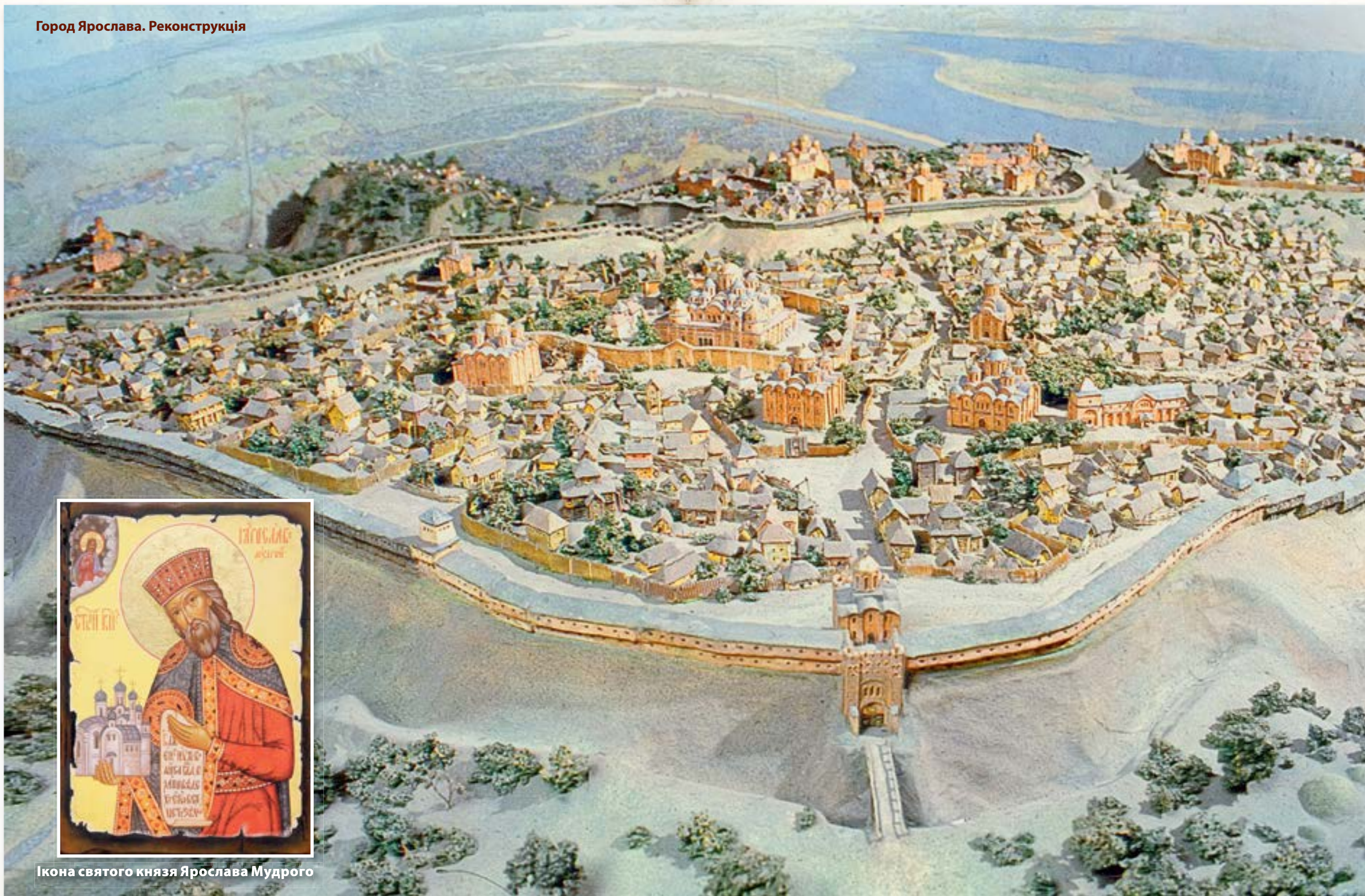
Пам'ятниками благочестю Ярослава стали побудовані в Києві і Новгороді соборні храми в ім'я Святої Софії. Літописці називали його Богомудрим і Богохранимим за наполегливість у поширенні християнства. За князя Ярослава вперше відбулося зведення у один збірник писаних руських законів, відомих під загальною назвою «Руська правда». Цей кодекс законів є унікальним історичним джерелом і юридичним документом XI століття, що не поступається європейським аналогам тієї епохи.

Князь був людиною всебічно освіченою і грамотною, справжнім провідником просвітництва у державі, а його бібліотека славилася як одна з найбільших у тогочасній

І при ній стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці [стали] множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устава, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг.

Із «Повісті временних літ»

Город Ярослава. Реконструкція

Ікона святого князя Ярослава Мудрого

Європі. За численні реформи та досягнення, що мали позитивний вплив на розвиток Русі, він отримав прізвисько Ярослав Мудрий.

Але найбільше князь Ярослав прославився своїм дипломатичним хистом. Він проводив активну зовнішню політику, укріплюючи позиції Київської держави на міжнародній арені. Саме при ньому вона досягла найбільшої могутності, ставши впливовою силою як на Заході, так і на Сході. Це переконливо доводять династичні зв'язки, які були встановлені Ярославом із багатьма європейськими дворами.

Династичні шлюби у той час були невід'ємною частиною дипломатії і створювали вигідне підґрунтя для проведення розвідувальної діяльності в

Бібліотека
Ярослава Мудрого.
Мал. Ольги
Гальчинської

широкому розумінні цього поняття.

Така діяльність жодним чином не означала, що княжі діти збирали і передавали певні відомості про країну свого перебування. Цим зазвичай займалися особи, які їх супроводжували до нової країни мешкання і потім знаходилися в їхньому безпосередньому оточенні. Але найголовніше – це сам факт родинних зв'язків, який певною мірою скріплював союзні відносини, гарантував про ненапад і спільні дії у разі загроз із боку третіх держав.

Печатка
Ярослава Мудрого

У таких шлюбах кожна зі сторін шукала політичну вигоду. Престиж династичних зв'язків опинявся в прямій залежності від могутності держави. Сам Ярослав був одружений, удруже, з донькою шведського короля Олафа III Шетконунга Інґігердою. Його син Ізяслав – з донькою польського князя Мешка II, Святослав – з донькою німецького графа Леопольда фон Штаде, Всеволод – з донькою візантійського імператора Костянтина Мономаха, Ігор став чоловіком німецької принцеси Кунігунди, графині Орламіндської. Доньки Ярослава стали королевами Угорщини (Анастасія), Франції (Анна), Норвегії і Данії (Єлизавета). Агата стала дружиною Едварда Вигнанця – сина колишнього англійського короля Едмунда Залізного Біка. Сестру Ярослава Добронігу видали заміж за польського короля Казимира, що забезпечило Русі спокій на західному кордоні.

Завдяки цим та іншим шлюхам Київська держава розширювала зовнішньополітичні зв'язки і

Французькі послы
в Ярослава Мудрого.
Мал. Петра
Андрусіва

Доньки Ярослава
Мудрого.
Фреска
у Софії Київській

збільшувала свій вплив у Європі. Відбувався обмін посольствами, до складу яких включали осіб, здатних реально оцінити ситуацію в інших країнах і вивідувати необхідну інформацію.

Усе це давало змогу князю Ярославу бути в курсі всіх подій і більше покладатися на дипломатію, ніж на зброю. У такий спосіб він зумів забезпечити для Київської держави визнання і високий авторитет на міжнародній арені.

За часів удільної роздробленості

Великий князь
Володимир II
Всеволодович
Мономах

По смерті Ярослава Мудрого державна єдність Київської Русі суттєво ослабла. Сини Ярослава більше дбали про свої вотчини, які їм дісталися у спадок, ніж про загальнодержавні інтереси. А найбільша боротьба точилася за Київ. Це породжувало постійні сварки і так звані усобиці. Упродовж XI–XII століть сформувалося півтора десятка удільних князівств, володарі яких намагалися вести незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Лише перед загрозою вторгнення

зовні вдавалося об'єднувати розрізнені сили, та й то не завжди.

Розвідувальна діяльність, яка раніше спрямовувалася на здобування стратегічних відомостей про плани й наміри головних супротивників Давньоруської держави, військо ворога та укріплення головних його міст, поступово згорталася й занепадала. У нових умовах здебільшого дбали про виявлення намірів численних родичів, здобуття більшої влади і нових земель.

Лише після вокняжіння в Києві Володимира Мономаха (1053–1125 рр.), сина Всеволода і онука

Ярослава Мудрого, вдалося ненадовго перебороти смуту і розбрат. Мономахом його іменували по матері – доньці візантійського імператора Костянтина Мономаха. Він був сильним і мудрим правителем. Йому майже вдалося відновити єдиновладне правління, яке було за часів Ярослава Мудрого, припинити братовбивчі чвари. Він умів залагоджувати розбрат між князями, а в разі зовнішньої загрози – збирати дружину для відсічі.

Володимир Мономах прославився своїми успішними походами проти половців. Ще за князювання у Переяславі, що найбільше потерпав від половецьких набігів, він безпосередньо розробляв стратегію боротьби з цими кочовими племенами і успішно протистояв їм. Тоді, у лютому 1095 року, орда половецьких ханів Ітлара і Китана підійшла до Переяслава і обложила місто. Володимир не міг самотужки стати проти чисельнішого ворожого війська. В очікуванні

Долобський з'їзд
князів – побачення
князя Володимира
Мономаха з князем
Святополком.
Мал. Олексія
Ківшенка

Ярослав
Осмомисл

підмоги він почав вести переговори з половецькими послами про сплату данини й укладання миру.

Князь навіть пішов на ризикований крок – відправив у половецький стан заручником свого сина Святослава в обмін на згоду хана Ітлара прибути до Переяслава для обговорення і підписання мирних угод. Тим часом наближені до князя дружинники спланували нічну вилазку до табору супротивника. До невеликого загону увійшли, крім русичів, турки-кочівники, які знали половецьку мову. Під покровом темряви

вони розшукали шатро, в якому тримали княжича, перебили охорону і звільнили заручника. Коли той уже був у безпеці, княжа дружина за сигналом напала на половецький табір і перебила половців разом із ханом Китаном. А хана Ітлара з його охоронцями невдовзі знищили в Переяславі.

Пізніше, взимку 1109 року, Володимир Мономах використав метод розвідки боєм. Він послав на річку Донець свого воєводу з кінною дружиною і пішими воїнами на санках. Перед ними поставили завдання з'ясувати, чи готуються половці до нападу на Русь, скільки мають війська і коней, а також, по можливості, знищити сторожові застави ворога. Завдяки мобільності, правильній тактиці і несподіваному нападу русичі змусили половців кинути своє майно, припаси й худобу і рятуватися втечею.

Дуже цінними були й відомості, принесені воєводою із цієї розвідувальної вилазки. З'ясувалося, що половці гуртують сили для нового походу на Русь. Навесні 1110 року Володимир Мономах зібрав

об'єднану дружину руських князів і виступив назустріч. Коли половці несподівано для себе зустріли готове до битви княже військо, вони не ризикнули ставати до бою і повернули назад. Так вдалося зупинити чергове половецьке вторгнення і уникнути численних людських жертв.

Володимир Мономах завжди піклувався про своїх воїнів. Він розробив настанови, як слід вести себе в поході, як нести сторожову службу, як убезпечити себе від раптового нападу.

Після смерті Володимира Мономаха на Русі знову запанували міжусобиці. Це призвело до того, що Київська держава поступово розпалася на низку самостійних князівств. У XII–XIII століттях на території Південно-західної Русі існували Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства. Відсутність центральної влади, єдиного війська і чіткої стратегії у боротьбі із зовнішніми ворогами згубно позначилася як на військовому мистецтві, так і на розвідувальній діяльності.

Осібнo в цей період стоїть хіба що галицький князь Ярослав Осмомисл (1130–1187 рр.). Він мав сильну дружину, яку успадкував від батька і тримав у постійній бойовій готовності. Водночас у зовнішніх стосунках покладався на дипломатію. Мав добрі стосунки з Угорщиною і Польщею. Вів витончений дипломатичний діалог із Візантією (спершу дав притулок візантійському цесаревичу Андроніку Комніну, суперникові імператора Мануїла I, й видав за нього заміж свою

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод. Ні питттю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожі самі наряджайте, і [на] ніч лише з усіх сторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте. А оружжя не знімайте із себе вворзі, не розглядівши [все] через лінощі, бо знагла людина помирає.

Із «Повчання» Володимира Мономаха (Лаврентіївський ізвод)

Галицький Осмомисле Ярославе! Ви-соко сидиш ти на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками, заступивши коро-леві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш во-рота кийвські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях.

Зі «Слова о полку Ігоревім»

тітку, а невдовзі залагодив усі питання й уклав союз із самим імператором). Крім цього, встановив зв'язки з німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою, визнавши номінальну залежність від нього задля гарантування своїх земель від посягань з боку інших держав. Упродовж певного періоду така продумана дипломатія давала можливість Галичині спокійно жити.

У літописних джерелах цього періоду зустрічають-ся лише поодинокі згадування про те, як руським князям «приде весть» від довірених осіб, як вони «у-слишав весть» і «уведав» про наміри супротивника, робили певні кроки у відповідь. Звісно, що за цими фразами криється специфічна діяльність княжих вивідувачів і лазутчиків, але ні їхніх імен, ні деталь-ного описання проникнення в стан супротивника до наших часів не дійшло. Лише загальне змалювання історичних подій і життєпис князів дає підстави стверджувати, що така робота здійснювалася, але не системно і за відсутності якихось організованих форм.

У Галицько-Волинському ізводі згадується, як наприкінці 1252 року руський король Данило Ро-манович здійснив похід у землю ятвягів, котрі по-стійно нападали на північно-західну Волинь. У лі-совій місцевості супротивник уміло переховувався й маневрував, зачувши про наближення галицького війська. Лише завдяки вивідувачам, які непомітно наблизилися до ворожого стану й вивчили всі під-ходи, вдалося раптово напасти і здобути перемогу.

Данило Романович, який увійшов в історію ще як князь Данило Галиць-кий або король Данило, був людиною непересічних політичних і військових здібностей. Протягом сорока років він вів війну з боярською опозицією і здолав її. Князь об'єднав Галичину й Волинь, доклав величезних зусиль до згуртування Південної Русі. Голов-ними ідеями його життя були віднов-лення Галицько-Волинського великого князівства, створеного його батьком Романом Ве-ликим, й вигнання монголо-татарських поневолю-вачів із Русі. З перемінним успіхом чинив упертий опір монгольській експансії, одночасно нейтралізу-ючи військові спроби західних сусідів втручатися у внутрішні справи своєї держави. Сподіваючись на допомогу західних союзників у боротьбі із Золотою Ордою, прийняв від Папи Римського Інокентія IV пропозицію коронації і став королем всієї Русі.

З урахуванням цього Галицько-Волинське князів-ство у деяких джерелах ще називають Королівством руським. А фактично це була та ж Руська держава, бо Данило себе сприймав великим правителем всієї Русі з Києвом включно. І він, і його нащадки весь час намагалися повернути Київ у сферу свого впливу, і періодично їм це вдавалося. Щойно татарська орда послаблялася – вони його повертали.

Данило Галицький вміло володів мистецтвом та-ємної дипломатії, постійно мав необхідні відомості про те, що відбувається в сусідніх землях, і завдяки цьому вибудовував гнучку зовнішню політику. Він мав інформаторів у Польщі, Угорському королівстві, Римі, Золотій Орді. Це була не чітко налагоджена агентурна мережа, а окремі особи, які виконували певні доручення в залежності від ситуації. Але навіть

Король Руський
Данило Романович

Марка
на честь
Данила
Галицького.
Мал. Олексія
Штанка

у такому вигляді своєчасна інформація допомагала королю Данилу приймати правильні і зважені рішення.

Зокрема, у 1258 році від вивідувачів у Польщі надійшла така звістка: «І бисть весть із Ляхов у короля Данила, яко татарове на Ятвязех суть». Йшлося про вторгнення монголо-татар на північ Східної Європи. Це становило реальну загрозу для Галицько-Волинського князівства. Водночас Данило Романович мав змогу завчасно підготуватися до появи орди.

Як засвідчив драматичний перебіг подій тогочасної історії, успіх переважно сприяв тим правителям, які розуміли значення вивідувальної діяльності і приділяли їй належну увагу.

«І послали свої стежі для ловлення язика»

За часів Київської Русі вивідувальна діяльність загалом не мала чітких організаційних форм і структурованої ієрархії. Усі потаємні нитки цієї специфічної справи тримав у своїх руках князь, який виокремлював особливо довірених осіб, які мали розвідувати навколишні землі, збирати відомості про потенційних супротивників, іти попереду війська під час військових походів, здійснювати розвідку боєм, проникати в стан ворога, брати в полон язика, поширювати чутки про силу чи слабкість княжої дружини, в залежності від ситуації, задля введення протидіючої сторони в оману. Певні повноваження князь делегував своєму воєводі, якому зазвичай усіляко довіряв і покладався на його досвід.

У мирний час збиранням інформації про сусідні племена й держави займалися торгові люди, мандрівники, члени княжих посольств, паломники до святих місць і місіонери (після прийняття християнства в Київській Русі). Крім цього, необхідні відомості надходили від найманих воїнів, які за обопільними угодами й за

Руський князь
із дружиною.
Мал. Олега
Федорова

Княжий дружинник

певну платню брали участь у походах на боці чужоземного війська, а по поверненню додому ділилися своїми спостереженнями.

Тих, хто займався збиранням інформації візуальним способом, називали **соглядатаями** або **спостерігачами**. До цієї категорії входили особи, які добре знали навколишню місцевість, торгові шляхи, уміли орієнтуватися, маскуватися за потреби, змінювати зовнішній вигляд, швидко пересуватися, були сміливими й витривалими. Це були переважно одинаки, які могли легко сховатися і не привертати уваги супротивника.

Окремі ратні воїни або мобільні озброєні загони, які під час воєнних дій стежили за переміщенням та розташуванням ворожого війська, виконували роль раннього попередження про небезпеку, появу передових загонів ворога і могли навіть пробратися до ворожого стану й взяти в полон язика, називалися **просоками**. Вони йшли попереду, діяли в авангарді, нерідко у вигляді кінних роз'їздів.

Сторожі здебільшого забезпечували охорону власного війська під час привалів і відпочинку, перебуваючи на певній віддалі і маючи умовні сигнали для оголошення тривоги. Для цієї категорії важливими були злагодженість дій, взаєморозуміння, вміння правильно оцінити обстановку, швидко прийняти рішення і за будь-яких обставин донести потрібну

інформацію до князя для прийняття рішення. Для убезпечення себе від раптового нападу князем доводилося висилати сторожові загони на десятки, а то й сотні кілометрів від свого табору чи резиденції.

Була у княжому війську ще така категорія, як **зажитники**. Це особи, яких висилали в похіді наперед для того, щоб визначити місця для привалу, ночівлі або більш тривалого постою, подбати про провіант і водопостачання. Тобто вони насамперед виконували функції квартир'єрів та фуражирів. А ще мали оцінити безпечність перебування на новому місці, наявність природних перешкод і укріплень для можливої оборони, шляхів підходу і відходу. Це також було своєрідним розвідуванням незнайомих територій. Будь-кому такі завдання не доручали, лише досвідченим, авторитетним особам, які були добрими розпорядниками й організаторами.

Для здійснення вивідувальної діяльності слугували спостережні пункти, які розміщувалися на рубежах із чужими землями, на природних підвищеннях, звідки добре виднілася навколишня місцина, на річках і торговельних шляхах. Це була свого роду прикордонна розвідка. Сторожову службу там несли особи, для яких це було своєрідним видом служби у княжій дружині. Крім цього, до збирання розвідувальної інформації при таких пунктах залучалися рибалки, мисливці або звичайні місцеві мешканці.

У періоди, коли на Русь почастишали напади волзьких булгар, печенігів, половців, монголо-татар, князі домовлялися між собою про спільну організацію великих сторож на рубежах руської землі. Ці сторожі

Напад русичів на половецькі вежі.
Мініатюра з Радзивилівського літопису

...рушили половці і послали перед собою в сторожі [хана] Алтунопу, цю славився в них мужністю. Так само й руські князі послали сторожів своїх. І устерегли вони Алтунопу, і обступили Алтунопу, і вбили його і тих, цю були з ним. І ні один [не] втік із них, а всіх побили.

І пішли полки половецькі, як бори, і не окинути було оком їх, а руси пішли супроти них. І великий бог вложив боязнь велику в половців, і страх напав на них і трепет перед лицем руських воїв. І умлівали вони самі, і коням їхнім не було спиху в ногах, а руси весело на конях і пішо побігли до них. Половці ж, побачивши, як руси кинулися на них, побігли, не зступившись, перед руськими князями, а наші погна-ли, рубаячи їх, у четвертий [день] місяця квітня.

Із «Повісті временних літ»

половців у 1185 році: «...пішли на ріку Сальницю і тут зустрілися зі своїми стежами, які вислали були «ловити язика». Виявилося, що половецькі вежі недалеко, але сильнішого війська, «дружини», немає, що половці звідалися вже про похід і збирають усі сили. Отже, треба було або як стій ударити на ворога, або чим дужчи почати відворот. Тоді Ігор заявив: «Коли ми вернемось без бою, сором на нас спаде гірший від смерти, – а так, як Бог дасть»... Військо переслідувало

складалися з озброєних дружинників, оснащених необхідними припасами і провіантом для тривалого перебування в спеціально облаштованому таборі. По суті, це була боєздатна дружина, яка могла дати відсіч невеликому війську супротивника або стримати на певний час наступ великих армій, доки князі підготують усе необхідне для оборони.

Так, у літописах є згадка про те, як діяла сторожа під час виявлення половецького війська. Це сталося у 1103 році. Тоді руські князі послали наперед свою сторожу, яка устерегла й оточила половецького ватажка Алтунопу.

В іншому випадку йдеться про дії розвідувальної сторожі під час походу князя Ігоря Святославовича на

ворога, дійшло аж до половецького табору...».

Важливу роль у збиранні розвідувальної інформації виконували гостинці, тобто пункти зупинки й відпочинку, розташовані на основних торговельних шляхах, а також погости – більш облаштовані й укріплені гостинні двори, які слугували своєрідними прикордонними форпостами, де базувалися невеликі озброєні загони княжої дружини.

Загальних правил ведення розвідки у цей час не було. Все залежало від

Князь Ігор. Мал. Іллі Глазунова
Затемнення. Частина триптиху «Слово о полку Ігоревім». Мал. В'ячеслава Назарука

Борис іде
на печенігів.
Мініатюра
з літопису

бачення, вказівок та настанов князя і його воеводи, а також від кмітливості, сміливості, вправності та інших особистих якостей виконавців.

Методи збирання інформації залежали від ситуації і поставленого завдання. Це могло бути спостереження, вивідання, проникнення у стан ворога, висилання наперед невеликих кінних мобільних загонів, розвідка боєм, «ловлення язика», залучення на свій бік осіб із табору супротивника тощо. Щоб не привертати увагу до своїх дій, вивідувачі перетворювалися в мешканців

тамтешніх земель, а для цього мали знати мову, звичаї, носити відповідний одяг.

У тих походах і битвах, коли розвідувальній діяльності князі надавали потрібного значення, зазвичай їм сприяв успіх, і втрати були незначними. І навпаки – нехтування цією важливою складовою державного управління, військової справи і дипломатії призводило до великих втрат і поразок.

Але попри те, що розвідувальна діяльність у період існування Давньоруської держави не була структурованою, чітко організованою й не мала системного характеру, вона все ж відігравала важливу роль у захисті руської землі, здійсненні військових походів, укладанні міждержавних договорів і в цілому для проведення ефективної зовнішньої політики.

РОЗДІЛ 3

На спільному фронті боротьби
з чужоземними зазіханнями

XIII–XVI ст.

Упродовж XIII – першої половини XVI століття історія українського державотворення переживала важкий етап обмеженого суверенітету, протекторату й політичної залежності від Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої. Роки панування татар, литовців, поляків на давньоруських землях загалом згубно позначилися на всіх сферах життя – розвитку виробництва, культурі, релігії, військовій справі. Водночас руські

Князь Данило
Острозький у битві
на Синіх Водах,
1362 р.
Мал. Артура
Орльонова

князівства й надалі існували у різних формах, ними управляли князі, які змушені були пристосовуватися до нових умов, наводити лад на своїх землях, мати, хоч і невеликі, дружини, вибудовувати стосунки як між собою, так і з тими чужоземними правителями, які в різні часи поширювали свою владу на українські території.

У цих непростих умовах князі особливо потребували достовірної інформації зі стану супротивника. За відсутності під рукою організованих структур, які б могли займатися розвідувальною діяльністю, вони обмежувалися триманням у своєму близькому оточенні довірених людей, яким могли доручати ви-

конання певних делікатних доручень. Документальні джерела цього періоду не проливають світла на характер такої діяльності і якісь конкретні приклади. Водночас події свідчать, що без участі вивідувачів, лазутчиків і розвідників князям не вдалося б вирішувати ті питання, які зіграли визначальну роль у процесі державотворення на історичних теренах України.

З часом на зміну одним завойовникам приходили інші.

Спершу монголо-татар почало тіснити військо Великого князівства Литовського. Але русичі, які вдосталь настраждалися від немилосердної татарщини, прихід литовців не

Мал. із обкладинки книги Петра Крालюка «Данило Острозький: образ, гаптований бісером»

сприймали як нашествя чужинців. Нерідко місцеве населення зустрічало сусідів з півночі як визволителів. До того ж у вирішальних битвах з ординцями литовці без вагань залучали до свого об'єданого війська дружини русичів, слава про військову доблесть яких не звітрилася з роками, як і набутий досвід ведення бою, стримування навали супротивника, застосування різних тактик, здійснення розвідки. Яскравим свідченням цього стала битва

на Синіх Водах за участю князя Данила Острозького.

У 1362 році Великий князь Литовський Ольгерд вирішив розширити кордони своєї держави за рахунок південно-західних територій, які на той час були у сфері інтересів татар. Спершу литовське військо зайняло Брянськ та Чернігово-Сіверщину і мало намір через Волинь іти на Поділля. У цьому поході брали участь литовські, білоруські, новгородські, полоцькі, турово-пінські, волинські, чернігівські, київські та інші князі. Серед них особливе місце посів князь Данило Острозький. Його таємна дипломатія, що ґрунтувалася на родинних зв'язках, нарівні з вивідачами, які добре орієнтувалися на місцевості і точно спрогнозували місцезнаходження татарського війська й намітили найкращі шляхи просування, зіграли свою роль. Усе це забезпечило перевагу над супротивником.

Данило Острозький був поріднений з родиною кримського еміра Мамає, який у той час боровся за

ханський престол у Золотій Орді, де точилися запеклі уособи між різними претендентами. Свatom Острозького був онук Мамає, вже охрещений Лекса-Олександр, син якого Іван Глинський був одружений з дочкою Данила Острозького Анастасією. Склалася така ситуація, що інтереси Мамає і литовсько-руських князів збіглися. Вірогідно, через своїх посланців князь Данило отримав відомості, які були використані у битві.

Традиційно татарські орди в цей пізній літній період залишали випалені спекою Надчорноморські степи й відкочовували до лісостепової зони, де мали вдосталь продуктів для воїнів і трави з питною водою для коней. Таким вигідним для татар місцем було межиріччя Південного Бугу, Великої Висі та Синюхи (нинішня територія Кіровоградської області), вкрите соковитою травою, без суцільних лісових масивів, які б перешкоджали випасу великої кількості коней. Сюди й привели провідники об'єднане литовсько-руське військо, оминувши Канів і Черкаси. Інформатори не схибили – в урочищі Сині Води побачили в полі велику татарську орду, поділену на три загони.

У цій битві Ольгерд використав класичну римську бойову тактику. Військо

Великий литовський князь Ольгерд

Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами. Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новогрудці з Коріатовичами, з самострілів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сидел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На повойці залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі як йти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом з ними дуже багато мурз й уланів.

Із хроніки Мацея Стрийковського

розділили на тактичні одиниці, що вмело маневрували під час бою. У центрі поля розмістили три піші хоругви. Попереду стояли вояки у важких латах зі списами, вставленими в землю під кутом 60 градусів. Така стіна списів була практично непереборною. Списники мали стримати атаку татарської кінноти.

Позаду на віддалі 30–40 метрів вишикувалися кілька рядів арбалетників. Кожного стрільця обслуговували 3–4 помічники в обладунках, які допомагали перезаряджати зброю і прикривали щитами

від ворожих стріл. Нарешті, в 40–50 метрах за арбалетниками стояли воїни в кольчугах, озброєні важкими дворучними мечами. Піхоті наказали битися, не сходячи з місця, оскільки руйнуванням строю могла скористатися татарська кіннота для прориву. Крім цього, позаду піхотинців поставили кілька металених машин, які стріляли дротиками і важкими каменюками. Дротики випускали залпом, щоб купчасто вражати кінноту супротивника. Фланги піхоти прикривали хоругви легкої кінноти, одна – зліва, інша – справа. А в гаю ще розмістили резерв.

Побудова хоругв підковою не дозволила татарам нанести сильний удар у фланг і зайти в тил. Після стримування першого удару русько-литовське військо пішло у контрнаступ і змусило супротивника рятуватися втечею.

Перемога литовсько-руського війська у Синьоводській битві завершила звільнення земель історичної Русі від монголо-татарського гніту. До Великого князівства Литовського остаточно відійшли Київщина та Поділля, і невдовзі нову державу навіть почали називати Литовсько-Руським князівством. Руським князям литовці залишали їхні володіння, водночас вимагали визнання над собою влади литовського князя.

Військові дружини із київської, подільської, чернігівської, волинської, галицької земель у цей період не один раз суттєво впливали на хід європейської історії. Вони брали участь у Грюнвальдській битві, яка відбулася 15 липня 1410 року між військами держав

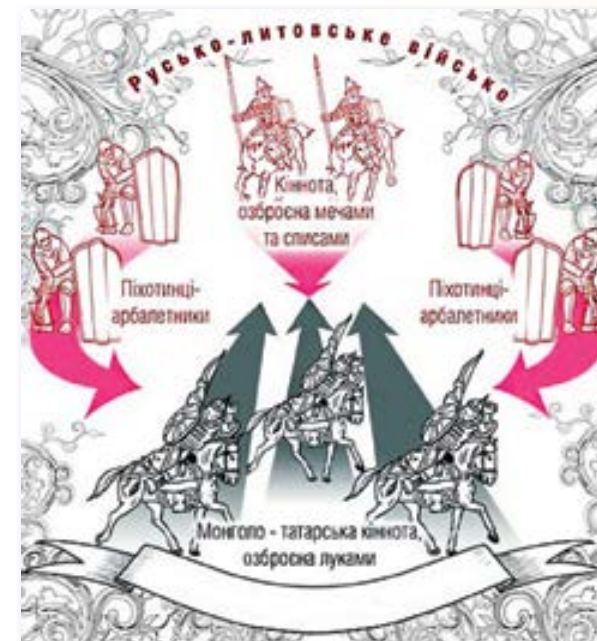

Схема битви під Синіми Водами

Тевтонського ордену та об'єднаними силами Королівства Польського і Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського. У об'єднаному литовсько-польському війську було близько 40 тисяч русичів, які у вирішальний момент стримали

німецький наступ. Поразка під Грюнвальдом підірвала міць Тевтонського ордену і остаточно зупинила німецьку агресію проти народів Східної Європи. У цих битвах відточувалося як військове мистецтво, так і навички застосування розвідки під час походу

Галицькі хоругви у Грюнвальдській битві, 1410 р. Мал. Артура Орльонова

Того ж року бій був Костянтина Івановича Острозького з Москвою під Оршею, за Дніпром на Кропивні річці. І побив князь Москву.

Із Київського літопису

й проведення масштабних бойових зіткнень. Характерними особливостями дій русичів у цих битвах були маневр, наявність важкої, середньої і легкої кінноти, використання табору і чітке злагодження дій. Фронт становив не суцільну масу, а складався з

підрозділів, якими полководець керував, і ті вправно маневрували під час бою.

Ще одним прикладом успішних дій військових дружин може служити Оршанська битва 1514 року, коли військо Великого князівства Литовського, яке складалося переважно з українських, білоруських, литовських та польських полків, ущент розгромило московське військо. У той час на північних землях сформувалося Велике князівство Московське, до складу якого увійшли новгородські, тверські, володимиро-суздальські, муромські, псковські, рязанські та інші землі. Упродовж тривалого часу Московія перебувала під безпосередньою владою Золотої Орди.

Після звільнення від монголо-татарського гніту великий князь московський Василь III почав задивлятися на землі, які тоді входили до складу Великого князівства Литовського. Власне, сама московсько-литовська війна почалася ще наприкінці XV століття, коли московські війська окупували Сіверщину. Невдовзі вони захопили Смоленськ, який відіграв важливу роль на східному кордоні Великого князівства Литовського, і пішли до Орші – важливого стратегічного пункту на перехресті торговельних шляхів між Києвом, Мінськом, Вільно (нині – Вільнюс) та Москвою. Саме там, на полі між Дніпром та річкою Кропивною, 8 вересня 1514 року і відбулася історична битва.

Зі стародавніх переказів

БИТВА ПІД ОРШЕЮ

Різного війська під егідою Великого князівства Литовського назбиралося чимало. Були там 10 тисяч вершників литовської легкої кавалерії, 14 тисяч легкої та важкої польської кінноти, 3 тисячі найманої піхоти, переважно з Сілезії, 2,5 тисячі добровольців з Чехії, дружини волинян і подолян, а також королівська артилерія та інженерно-саперна рота.

Приховано наблизитися до Орші, де отаборилося московське військо, не вдалося. То там, то інде вступали в локальні сутички з московитами, здебільшого на переправах через річки Березино, Бобр і Друть. Ті спішно ретировалися і донесли воєводі Івану Челядніну про рать, яка невпинно наближалася. Дізнавшись про приблизну кількість литовсько-польсько-руського війська, воєвода не надто переймався. Мав бо набагато чисельніший гарнізон.

А Великий гетьман Литовський Костянтин Іванович Острозький непокоївся неабияк. Він мав згуртувати розрізнені загони в єдиний кулак, правильно розставити на полі бою, продумати все до найменших дрібниць. Надто турбувався про майбутнє поле бою. Тому й послав наперед легкий кінний загін зі своїх волинян, надійних і неодноразово перевірених у походах, аби розвідали все навколо Орші, а надто переправи через Дніпро. Без ретельного збирання відомостей про супротивника і його укріплення він рідко наважувався на битву. Про це знали всі з його близького оточення, і саме завдячуючи таким діям він здебільшого й здобував перемоги.

Князь Костянтин Острозький народився 1460 року на Волині. Молоді роки провів у військових походах поруч із батьком, князем Іваном Васильовичем Острозьким, набуваючи ратного досвіду. Особливо відзначився у битвах проти Кримського ханату. У 1497 році під Очаковом розбив татарське військо Мехмет-Гірея, захопив його самого і звільнив багатьох полонених. Невдовзі після цього отримав титул Великого гетьмана литовського.

Костянтин Іванович Острозький.
Мал. невідомого худ.

Крім цього, мав досвід проти-
стояння з московським військом,
зокрема й гіркий. У 1500 році в од-
ній із битв русько-литовсько-поль-
ське військо під його командуван-
ням зазнало поразки, а сам князь
потрапив на сім років у полон до
московитів, де мав змогу вивчати
психологію супротивника. Зголо-
сившись захищати землі Москов-
ської держави від татар, Костянтин
Острозький за найліпшої нагоди
утік і став на службу Великого кня-
зя Литовського. І знову, як і раніше,
прославився у битвах із татарами
на теренах Галичини, Волині, Бі-
лорусі. Блискуча перемога над
татарами у Вишнівецькій битві на
Волині 1512 року закріпила за ним
славу видатного полководця. Тоді
було відбито у нападників 10 тисяч
бранців.

Нині, на підступах до Орші, князь
розмірковував, як діяти цього разу.

Розвідка принесла інформацію, що
у воєводи Челядніна майже вдвічі більше війська. До того ж московити
зайняли протилежний берег Дніпра, не даючи простору для маневру.
Отже, мав брати не кількістю, а хитрістю. Попри це, він мав відомості
про те, що у супротивника обмаль піхоти, немає артилерії, а переважна
частина війська складається з кавалерії. Це була важлива інформація.
«Лише не зупинятися й не гаяти дорогоцінного часу, все робити швид-
ко», — розмірковував князь і на ходу давав вказівки підлеглим.

Передові дозори
московитів доповіли во-
єводі, що литвини в'яжуть
докупи порожні діжки,
спускають на воду, сте-
лять поверху дошки і ла-
годять переправу через
річку. Доки Челяднін
розмірковував, як бути,
надійшла чергова звістка:
«Половина литвинів уже
переправилася». «Мені
мало половини, — самов-
певнено прорік на це воє-
вода, — чекаю їх усіх тут, і
тоді без особливих зусиль
ми зможемо або зім'яти
це військо, або оточити і
гнати його, як худобу, до
самої Москви». Розраховував скинути противника в річку, використо-
вуючи чисельну перевагу, і повністю знищити.

А князь Острозький неабияк ризикував. Якби московити кинулися
на його військо ще на переправі, було б непереливки. Але все мину-
лося. Та ще й мав удосталь часу, щоб вишикувати загони в бойовий
порядок, заховати у лісі частину гармат і підкріплення. Артилерійську
позицію підібрали доволі вдало: підходи прикривала важкодоступна
місцевість, а гармати замаскували кущами.

Натомість Челяднін розташував свої полки за класичною схемою
проведення атаки. Він мав намір трьома концентрованими ударами
розколоти супротивника. Атака почалася з правого флангу. Москов-
ські загони почали тіснити русько-литовсько-польські бойові поряд-
ки. Острозький очікував на такий перебіг подій. Він сподівався за

CONSTANTINUS DUX IN OSTROG
IN TARNOW

Битва під Оршею. Картина з Національного музею у Варшаві

допомогою фронтального бою зупинити ворога й перетворити його чисельну перевагу на тисняву з людей і коней.

Так невдовзі й сталося. Після жорстокого рукопашного бою правий фланг московського війська втратив маневр і свободу дій, був розбитий і вдався до втечі. У цей час на лівому фланзі події розгорталися за схожим сценарієм, лише з деякими особливостями. У розпал бою литвини почали імітувати відступ у бік Дніпра. Не знаючи про засідку, московські полки щільною масою вийшли на піших стрільців і гармати.

Коли із засідкиgrimнув залп, «утікачі» розвернулися й кинулися на ошелешених ворогів, які в паніці металися врізнібіч. Ніхто не очікував на застосування легкої артилерії в польових умовах. Це було як грім серед ясного неба! Невдовзі московитів притисли до болотистої долини річки Кропивна й частково до Дніпра і майже повністю знищили. В усі найгостріші моменти атаки литвинів очолював сам князь Костянтин Острозький.

Московське військо втратило, за деякими даними, близько 30 тисяч загиблими, кілька тисяч потрапили в полон, серед них – багато знатних бояр і дворян. Потрапив у полон і воєвода Челяднін. Переможцям

дісталися великі трофеї. А найбільшою несподіванкою стала величезна кількість кайданів, знайдених у таборі московитів. Вони призначалися для вояків князя Острозького.

Невдовзі віленці з квітами зустрічали героїв Оршанської битви. На честь гетьмана Острозького побудували тріумфальну арку, через яку він в'їхав на чолі війська у столицю Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

Князь Костянтин Острозький став одним із найви-

Костянтин Острозький керує битвою.
Фрагмент картини «Битва під Оршею»

Фрагмент картини «Битва під Оршею»

датніших полководців XVI століття, провівши кілька десятків переможних битв. Він сміливо використовував новинки військової техніки, під час битв застосовував різні види тактик, зокрема часто вдавався до несподіваних маневрів, чим вносив розлад у лави ворожого війська і змушував його відступати. А однією зі складових успіху завжди була вміло проведена розвідка.

Попри здобутки й успіхи волинських, галицьких, київських князів мир і спокій на українських землях не наставав. Литва й Польща змагалися між собою за вплив і мало турбувалися про інші народи, які потрапляли в сферу їхніх інтересів. Невдовзі між ними почалася війна за Галицько-Волинські землі, внаслідок чого

Волинь відійшла до Литви, а Галичина – до Польщі. З часом більшість удільних давньоруських князівств відмовилася визнавати як владу польського короля, так і великого князя литовського та спробувала добитися державної незалежності. Внаслідок протестного руху ще раніше, у 1430–1435 роках, були відновлені Київське і Волинське князівства, які відділилися від Польщі й Литви і спробували піти самостійним шляхом розвитку.

Але це тривало недовго. У 1569 році в Любліні було підписано угоду про об'єднання Литви з Польщею. Внаслідок укладання Люблінської унії утворилася Річ Посполита. Так закінчився литовський період в історії українських земель, який тривав дві сотні років.

У подальшому в складі польської держави руські князівства були ліквідовані. Натомість їхні землі розділили на сім воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське і Чернігівське. Період перебування під владою Речі Посполитої важким тягарем ліг на плечі українського народу. Понад те була, по суті, призупинена традиція державного будівництва на українських землях у тих формах, що йшли від давньоруських часів.

РОЗДІЛ 4

Розвідувально-сторожова служба на теренах України

XVI–XVII ст.

Сторожова вежа

На дальніх рубежах

У XVI столітті на історичну арену вийшла нова сила, яка стала на захист українських національних інтересів, – козацтво. У відповідь на посилення соціального гніту з боку уряду Речі Посполитої та його місцевих ставлеників простий люд залишав свої оселі і йшов у незаселені степи, де на берегах Південного Бугу, Дніпра, Росі, Сули, Псла та інших річок закладав хутори й слободи. До них невдовзі приєднувалися різні верстви населення із ближніх і дальніх земель. Вони об'єднувалися у

громади і всі питання обговорювали й вирішували на загальних радах.

Процес утворення і становлення козацтва як соціального стану був доволі тривалим, адже козацтво виникло ще за часів Великого князівства Литовського внаслідок тих соціальних процесів, що відбувалися в тій державі. Не випадково козаки на перших порах казали: «Наш південний кордон славної пам'яті короля Вітольда, литовського короля». То був період великих династичних змін, коли в Києві на зміну Рюриковичам прийшли литовські

Запорожець.
З картини
Антіна
Монастирського

Гедиміновичі. Водночас як було Київське князівство, так і залишилося до кінця XV століття. Відповідно, Литва була поєднувальним ланцюгом між Київською Руссю і уже новим часом. А козацтво стало продовженням давньоруських державницьких традицій.

У процесі еволюції на дальніх рубежах українських земель формувався козацький стан, який поступово ставав дієздатною силою в захисті від зазіхань з боку Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії та Московської держави. У цьому протистоянні утворилася оригінальна військова організація із самобутньою системою управління, командування, військового мистецтва і ефективною розвідкою, основу якої становили козаки. Козацтво було своєрідною людністю, яка увібрала в себе найкращі риси витривалих і вигадливих землеробів, спостережливих і спритних мисливців, відважних і безстрашних воїнів.

Перебуваючи під загрозою постійного нападу чужинців, козацтво змушене було зводити свою систему захисту й укріплень. З часом основою такої системи стала Запорозька Січ – адміністративний, господарчий і військовий центр. З одного боку, у вузькому розумінні, це було укріплення з ґрунту, каменів і дерева – товстих колод із гострими краями зверху – «засіками». Однією з перших таких козацьких фортець стала Січ на острові Хортиця за

В них нема нічого простацького, крім одежі, вони дотепні й проникливі, вибагливі й щедри, не жадібні до багатства, але страшенно цінять свою свободу; міцні тілом, легко зносять спеку й холод, голод і спрагу. На війні витривалі, відважні, хоробрі й навіть легкодушні – бо не цінюють свого життя. На зріст гарні, проворні, сильні, з природи мають гарне здоров'я, і навіть мало підлягають хворобам; від хвороби вмирають дуже рідко, хіба в дуже великій старості; здебільшого кінчають своє життя на ложі слави – вбиті на війні.

Михайло Грушевський

Запорозька Січ
на острові Хортиця.
Реконструкція

дніпровськими порогами. У ширшому розумінні Запорозька Січ була козацькою республікою, ще не державою, але вже своєрідним державним утворенням зі своїм соціально-політичним устроєм і кордонами. Це стало продовженням процесу державотворення, який тимчасово перервався після сходження з політичної арени у XV столітті Галицько-Волинського і Київського князівств.

У різні періоди майже 250-літнього існування Запорозької козацької республіки її кордони не лишалися незмінними, але постійно займали значну

територію Південної і Південно-Східної України. На півночі умовно проходили по річці Орель, на заході – по річці Синюха до її впадання в Південний Буг, далі – уздовж Бугу, на південному заході межі сягали Дніпровсько-Бузького лиману, на сході – до річок Міус і Донця. Ці кордони

Сторожова вежа.
Мал. Юрія Журка

Сторожа над
Дніпром.
Мал. Юзефа Брандта

охороняли козаки. Поступово створювалася і вдосконалювалася система розвідувально-сторожової служби.

Ця служба була стаціонарно-мобільного типу. Найнижчу її ланку становили так звані спостережні пункти-маяки або «гляди» – невеликі дерев'яні вежі, встановлені на підвищенні, звідки можна було б завчасно помітити наближення ворога. На них козаки чатували по черзі. У разі появи загонів супротивника вони мали швидко повідомити про це своїм основним силам, які розміщувалися на певній відстані. Такі пости ставили в степах на напрямках можливого пересування татарських військ, біля торговельних шляхів, на берегах річок, біля переправ.

Нарівні з «глядами» існували бекети або спостережні пости. Це були невеликі земляні укріплення, оснащені засобами подавання сигналу вогнем про наближення небезпеки. Чисельність бекетів коливалася від 3 до 10 козаків у залежності від ситуації і поставлених завдань. Своєрідним світловим телеграфом слугували копиці з сухою травою, заздалегідь складені дрова для вогнища, просмолені

Схематичне зображення «фігури»

Козак на коні.
Мал. Юзефа Брандта

діжки або й цілі споруди з діжок, які йменувалися «фігурою».

«Фігури» були суто козацьким винаходом. В основі колом розміщували шість просмолених діжок з одним дном, їх перевертали насторч і зв'язували просмоленими канатами. Зверху ставили друге коло з п'яти діжок, на них – третє з чотирьох діжок і так аж до самого верху. Вінчала споруду діжка без днища. Над нею розміщували залізний прут із блоком, на який накидали довгу мотузку. Один кінець опускали зовні, інший, до якого кріпився вимочений у селітрі віхоть соломи, – у порожнину «фігури».

Щойно козаки помічали військо татар, як одразу хапали зовнішній край мотузки, витягували віхоть із солом'ю, підпалювали і одразу опускали всередину «фігури», яка за мить вже палала. Велике полум'я виднілося на багато кілометрів. Коли його помічали на іншому бекеті, запалювали свою «фігуру». Такий

Козацька «фігура»

світловий ланцюг доносив інформацію про небезпеку швидше, ніж вершники на найпрудкіших конях.

Для спостереження за місцевістю козаки використовували старовинні кургани і так звані роблені могили, тобто насипані власноруч. На них іноді зводили невеликі укріплення і ставили гармату. Постріл із неї мав сповіщати про появу ворога.

У народних переказах збереглася одна із легенд про сторожу на шляху до Азова – Савур-могили (нині це височина в східній частині Донецької області за 12 кілометрів на південь від міста Сніжне). Йдеться про козака Савура. Він разом із побратимом Харцизом ніс службу на дальніх рубежах козацьких земель, коли на них зненацька напали татари.

*Зі стародавніх переказів***СТОРОЖА НА САВУР-МОГИЛІ**

Ліпшого місця для сторожі годі було й шукати. Пагорб, хоч і не дуже високий, здіймався горбатою спиною над навколишньою рівниною. Довкруг, скільки зір сягав, – лише степ, порізаний неглибокими вибалками і засіяний зеленими острівцями колючих чагарників.

Уже багато днів поспіль на очі не потрапляло жодної живої душі. Лише степові сайгаки та зайці зрідка порушували розмірений плін часу, а ще – соколи, які у височині ловили крилами потоки вітру і плавно кружляли, видивляючись здобич.

Спостерігаючи за віражами птахів, козак Савур розпростерся горілиць на зеленому килимі пагорба, добряче розігрітому полуденним сонцем. Здавалося, час зупинився у цьому м'ясоному спогляданні неосяжного неба. Вдень воно зачаровано притягувало до себе своєю блакиттю, а вночі – незбагненною глибочинною. Неначе хтось величний і непомітний щоразу засівав його мерехтливими зорями і створював чудернацькі візерунки, в яких розбурхана уява вбачала обриси земних істот.

Савур не раз чув від старійшин висловлювання про те, що нескінченно довго можна дивитися на вогонь, який різнобарвно і різноголосно палахкотить, то жевріє у багатті, і на те, як тече, лине, хлюпоче, перекочується, шумить, бурчить, клекоче чи реве вода. Так само невід скільки він міг вдивлятися в небо. І тоді час ніби зупинявся, і все інше мимохіть відкочувалося кудись у небуття.

Аж раптом шурхіт кам'янистого ґрунту на крутому схилі змусив стрепенутися. Він рвучко підхопився і поглянув у той бік.

– Татари, – німотно вирвалося з грудей.

Він промовив це стиха, ніби боявся виказати свою присутність і привернути увагу непроханих гостей до себе. Та за мить опанував собою і остаточно збагнув, що сталося.

– Татари! Татари!!! – закричав щосили, ніби хотів докричатися аж до головного козацького стану, розгорнутого за кілька кілометрів позаду.

Одразу ж підхопився Харциз та інші побратими, яких також розморило на сонці. Козаки схопили шаблі й стали до бою. Про те, щоб запалити сигнальне вогнище, уже й не йшлося. Для цього не мали часу. «Прогавили», – пульсувало в голові. З цією невтішною думкою кинулися на нападників, які скористалися розслабленістю сторожових і непомітно підповзли до пагорба, наче пивши для маскуванню на одіж гілки із тернових кущів.

Сили були нерівні, і оборонці розуміли, що довго не протримаються. Водночас вони мали за будь-що виконати головну місію – подати сигнал про небезпеку. Але як запалити просмолену діжку?

І тоді козак Харциз підхопив довгий віхоть мачули, що завжди лежав наготові, і крикнув Савурові: «Відволікай їх. Я миттю!».

Одним порухом він обмотав себе мачулою, добре вимоченою в селітрі, дістав кремінь із кресалом і щосили почав висікати іскри. Те угледіли ординці й спробували завадити. Але Савур відчайдушно боронив підступи до товариша. Один за одним замертво падали татари, скошені козацькою шаблею. Савур був вправним рубакою. Він неодноразово один успішно протистояв кільком нападникам. Та цього разу проти нього йшла ціла лава.

Але навіть тих кількох секунд, які він зміг виграти, вистачило Харцизу, щоб висікти сніп іскор і підпалити мачулу. Полум'я швидко набирало сили і гарячими язиками дедалі міцніше обіймало козака. За мить він відчайдушно рвонув до просмоленої діжки, розкидаючи на своєму шляху ординців, які з подивом інстинктивно сіпалися вбік від клубка цього живого вогню. Ще крок – і діжка опинилася в гарячих козацьких обіймах. Намертво.

Татари кинулися гасити полум'я, яке з кожною секундою набирало сили. Але на заваді їм став Савур. Лише він ще тримався на ногах і

Савур-могила. Бій з татарами

відчайдушно відбивався від ворогів. Водночас його душу вже не надто боляче гнітила думка про те, що він підвів побратимів, проспав, не подав вчасно звістку про напад. Полум'я, яке палахкотіло, і густий дим мали помітити у далекому козацькому стані. Він лише бідався, що довго не протримається. Але був певен, що за його смерть бусурмани дорого заплатять.

Татари шаленіли, але нізачо не могли його здолати. Лише арканом вдалося збити козака з ніг. Тоді оточили зусібіч і зі злістю й люттю почали рубати молоде тіло шаблями. Кров цибиніла з глибоких ран і одразу всотувалася в спраглу землю. Аж раптом сталося небачене. Нападники з жахом падали ниць на коліна, закриваючи голови руками, ніби ховаючись від стрімкого удару степового сокола чи когось іншого — невидимого і всемогутнього.

Земля гуділа, дрижала і прямо на очах підіймалася вгору. За мить на тому місці, де упав за смерть Савур і де пролилася його кров, виріс височенний пагорб. Рідна земля здійнялася, щоб далеко було видно сигнальний вогонь. Цей гул донісся до козацького стану. Помітили й полум'я.

За сигналом тривоги козаки зібрали військо, відбили напад супротивника, а на місці загибелі побратимів насипали шапками могилу, яку відтоді почали називати Савур-могилою.

Савур-могила

З часом деякі стаціонарні спостережні пости трансформувалися у редути. Це були невеликі укріплення із земляними валами і дерев'яними конструкціями. Вони слугували як для самооборони, так і для тривалого мешкання чи відпочинку козаків. Редути мали курені для козаків і подорожніх, стайні для коней, приміщення для провіанту й фуражу, ємності для води. Функціонування редутів передбачало наявність цілодобової варти і системи оповіщення та дій на випадок раптового нападу.

Козаки в степу широкому.
Мал. Людовіка Гедлека

Мобільним компонентом розвідувально-сторожової служби були розвідувальні роз'їзди і розвідувальні загони. Роз'їзди склалися із 5–10 осіб і призначалися для ведення розвідки на кордонах запорозьких земель та під час походу. У поході роз'їзди висилали попереду головних сил. За ними на відстані кількох кілометрів рухався розвідувальний загін, чисельність якого іноді сягала близько 100 козаків. Він ішов попереду війська за 5–15 кілометрів. Така чисельність призначалася як для збирання відомостей про супротивника, так і для ведення розвідки боєм або стримування на певний час просування головних сил ворога.

На фланги від передового загону та головних сил висилали розвідувальні роз'їзди та похідну охорону. Від них на відстані до 2 кілометрів вели розвідку роз'їзні козаки. При такому розташуванні глибина ведення розвідки могла сягати 250–300 кілометрів. Шикування розвідувальних загонів на значній відстані давало можливість козакам перекривати велику частину території.

Просуваючись дуже повільно, вони йшли переважно вночі, вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до самих рішучих заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли іржати коням, зав'язували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, впівголоса чи навіть зовсім пошепки, для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюрнбернський квадрант, тобто різновид компаса.

Михайло Грушевський

Рухомі загони, які постійно переміщувалися, давали можливість завчасно помітити наближення ворога, супроводжувати його, вивчати, збирати відомості про чисельність і наміри. Перевагою козаків було те, що вони краще за супротивника орієнтувалися на місцевості як вдень, так і вночі, вивіряли шлях за сонцем, зірками, річками, уміли добре маскуватися і безшумно пересуватися, для спілкування користувалися умовними знаками, сигналами, звуками.

У залежності від ситуації розвідувально-сторожова служба використовувала такі методи, як засідка, вилазка, наскок. Часто вдавалися до захоплення язика. Для того, щоб усе це ефективно робити, мали постійно тренуватися, роками відточувати свою майстерність. Не випадково у козацькому середовищі поступово сформувалася певна категорія воїнів саме з такими навичками. Невдовзі їх почали назвати пластунами, тобто тими, хто пересувався плазом чи умів непомітно пластом годинами непорушно лежати у засідці під пекучим сонцем або в холодній воді.

Але не лише це вміння цінувалося у пластунів. Важливіше було безшумно і раптово підкрастися до супротивника, зібрати інформацію про вороже військо, за потреби захопити язика, заплутати сліди, влаштувати хитромудрі пастки, бути вправним у

рукопашному бою, влучним стрільцем, слідопитом, витривалим у поході, холонокровним, невибагливим у побуті, здатним тривалий час обходитися без їжі й води.

Пластуни, за згадками сучасників, навчилися бачити у таку далечінь, куди сягають лише підзорні труби, а чути навіть там, де іншим, здавалося б, німа тиша; вони вміли вгадувати, з якого боку наближається небезпека, слідкувати, куди біжать степові звірі або куди перелітають птахи.

Це була своєрідна козацька еліта. Щоб стати пластуном, козаки мали пройти відповідні іспити й випробування. І лише самі побратими вирішували, чи здатна певна особа зайняти місце у їхньому середовищі. Із пластунів формували окремі групи й загони, які завжди трималися купи. Невдовзі один із куренів Запорозької Січі сформували суто з плас-

тунів. Саме їм передусім доручали проводити розвідку, виходити в глибокий тил на чужу територію, здійснювати раптові наскоки, диверсії, заманювати ворога у заздалегідь розставлені пастки.

Водночас козацька розвідка у цей період не була чітко структурованою і об'єднаною в конкретні підрозділи зі своєю ієрархією підпорядкування і керівництва. У залежності від того, в мирний період

«Я чув щось». Мал. Юзефа Брандта

Гуляючи по пустих широких степах, де не було жодної стежки, ані сліду, ... ці відчайдухи, добре знаючи переходи, їздили обережно, цюби не потрапити на татарську засідку. Не маючи вогню протягом одного-двох місяців, погризши раз на день твердий сухар і ще децю, вони не дозволяли навіть їжати коням. Неначе дикі звірі, переходувалися вони в тернистих корчах, завжди в умішеному місці. Деколи заплутували свої шляхи, гарцюючи по степу в різних напрямках. Удень орієнтувалися по сонцю та найменших горбівинах і могилах, а вночі по зорях, вітрах і ріках. Мали гурти розбивали й брали в неволю.

Польський історик
Михал Глішинський

чи у військовий відбувалися події, формували чисельність розвідувальних роз'їздів, загонів, бекетів, редутів, ставили завдання, добирали виконавців. Усім процесом керував безпосередньо козацький отаман, а на нижчому рівні – осавули, писарі, товмачі.

Та все ж головну роль відігравав отаман. Як свідчить перебіг подій, успіх зазвичай сприяв лише в тих випадках, коли отаман особисто надавав важливого значення розвідці, сам брав участь у плануванні розвідувальних заходів, доборі виконавців, враховував інформацію розвідки під час здійснення бойових дій.

Військова хитрість Северина Наливайка

Одним із тих козацьких ватажків, хто умів цінувати значення розвідки, був Северин (Семерій) Наливайко. Народився майбутній очільник селянського повстання проти утисків Речі Посполитої у невеличкому подільському містечку Гусятині на Поділлі (нині Тернопільська область) у першій половині 60-х років XVI століття. Після смерті батька, закатованого слугами польського магната М. Калиновського, Северин переїздить з матір'ю до Острога, де жив його брат Дем'ян Наливайко, який був членом

Острозького братства, викладачем Острозької школи і придворним священиком князя Костянтина Острозького.

Здобувши освіту в Острозі, Северин Наливайко подався на Запоріжжя, де неодноразово брав участь у походах козаків проти турків і татар під керівництвом різних гетьманів. У численних великих і малих битвах, козацьких сторожах і засідках він набував військового досвіду, опановував тактику боротьби проти турків і татар.

Северин (Семерій)
Наливайко.
Мал. невідомого
худ. XVII ст.

По поверненню в рідні краї Северина охоче взяв на службу князь Костянтин Острозький. Козаків вважалося найкращою школою лицарства для шляхетської молоді, а ті, хто її гідно витримували, високо цінувались як умілі воїни. У князя Острозького Наливайко був сотником надвірного війська. Подібні формування в магнатів були чимось на зразок особистої охорони.

Навесні 1594 року сотник Наливайко за дорученням князя набрав для військової служби близько 2,5 тисячі осіб. Ці майбутні вояки мали захищати від татарських набігів Брацлавщину. Перетворення такої великої й різношерстої маси людей у короткий термін на боєздатну військову одиницю засвідчило неабиякий організаторський таланти Наливайка. Невдовзі цей вишколений у боях загін, що спочатку відзначився в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої, сучасники назвали елітним «полком Наливайка».

Усі наступні роки Северин провів у боях і походах. Коли татарське військо вторглося на Поділля, загони Наливайка завдали йому поразки і загнали в Молдавію. На той час Османська імперія володіла Балканським півостровом і прагнула поширити своє панування на всю Європу. Небезпека турецької навали примусила прикордонні християнські народи об'єднатися в союз – Священну Лігу. Провідну роль у ній відігравали Австрія і Ватикан. Австрійська і римська дипломатія намагалися залучити до союзу інші держави, зокрема Польщу й Московію, але ті під різними приводами відмовилися.

Северин Наливайко, який перейняв від Костянтина Острозького досвід військової стратегії і таємної дипломатії, розумів, що для боротьби із сильним супротивником не варто відмовлятися від союзу з будь-якою зацікавленою силою. Користуючись слушною нагодою, він зустрівся з послом Ватикану Олександром Комуловичем, відрядженим в Україну зі спеціальною місією – встановити прямі контакти з козаками для залучення їх до боротьби проти турків. Це була таємна місія, оскільки польські власті болюче сприймали спроби іноземних володарів контактувати з козаками, які були їхніми підданими.

Зустріч відбулася в районі Кам'янець-Подільського. Про що домовилися перемовники, достеменно невідомо. Однак подальша діяльність Наливайка свідчить, що він був не лише стихійним борцем проти мусульманської агресії, але й намагався мислити масштабніше, вибудовувати далекосяжні стратегії, мати потаємні важелі у непростому протистоянні із сильним ворогом.

Однією з успішних операцій С. Наливайка у цей період став розвідувальний рейд під його керівництвом у червні 1594 року до містечка Паркани на Дністрі та розгром цієї фортеці. Скориставшись нагодою, Северин вирішив хоча б якось завдати помсти

польському магнату М. Калиновському – давньому кривднику свого батька. Він спрямував своє військо до Гусятина – центру володінь Калиновського.

Дізнавшись, що місто має добре укріплений замок, вирішив вдаватися до хитрощів. Вранці Наливайко послав до місцевого урядника знайому тому особу – Грибовського, який перед тим служив у родичів Калиновського. Прибувши до замку, Грибовський повідав, що до міста прямує почт високо-сановних польських панів, а його послали наперед, щоб дати вказівку приготувати зустріч і сніданок. Без особливих зусиль вдалося переконати урядника виїхати зустрічати гостей за місто.

Цей план вдалося повністю реалізувати. Урядник, який нічого не запідозрив, виїхав зустрічати гостей, якими насправді були переодягнені наливайківці. Через відкриті ворота вони безперешкодно потрапили до замку, а слідом підоспіли й основні сили, що ховалися неподалік. Решта вдерлася з іншого боку укріплень через вали. Місцева залога, заскочена зненацька, не чинила жодного опору, бо навіть не сподівалася на таке віроломство.

Військові таланти С. Наливайка були помічені й монархами Центрально-Східної Європи. На початку 1595 року поляки дізналися, що в Криму збирається велике татарське військо, щоб прямувати у Волощину. Остерігаючись за свої володіння, шляхта почала

Северин Наливайко.
Мал. Наталії
Павлусенко

Взяття фортеці Ізмаїл українськими козаками на чолі з гетьманом Наливайком у 1791 році. Мал. Петра Петровичева

задобрювати козаків на чолі з Григорієм Лободою і кликати на допомогу. Козаки прийняли запрошення поляків і невдовзі вирушили на з'єднання з коронним військом, яке готувалося до битви проти татар разом із румунськими й угорськими полками.

Спільними зусиллями вдалося взяти міста Акерман, Килію, Ізмаїл. У цьому поході відзначився й Северин Наливайко.

У тому ж році угорський король запросив Наливайка на чолі двохтисячного загону воювати проти турків в Угорщині. Це дало йому змогу набути нового досвіду бойового мистецтва. Успішні дії проти чисельнішого ворога він забезпечував добре організованою розвідкою, вмінням своєчасно збирати й аналізувати інформацію, поширювати дезінформацію. За свідченнями поляків, які намагалися вивідувати інформацію про плани Наливайка, той «жодному полковникові не звіряється, що за годину має учинити». Сам Наливайко на запитання про його задуми говорив: «Де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися».

Після повернення на Поділля Наливайко почав розсилати місцевій шляхті вимоги про покору козацьким порядком, утримання козаків і постачання його людей усім необхідним. Участь у загальнохристиянській боротьбі проти мусульман робила ці вимоги законними.

Крім цього, він надіслав до польського короля Сигізмунда III документ, в якому запропонував план реформи козацького війська на основі побудови

політико-територіального козацького автономного утворення між Бугом і Дністром. Це мало стати прообразом козацької республіки. Керувати цим утворенням мав гетьман, який підкорявся б лише польському королеві.

Наливайко планував кардинально змінити організаційну структуру Війська Запорозького, задля чого пропонував запровадити постійний козацький реєстр, платню козакам із державної скарбниці та право для них збирати податки з певної території. Лише за цих умов, на його переконання, українське козацтво змогло б ефективно протистояти потенційним супротивникам – Османській імперії, Московській державі та Кримському ханству, а також виконувати функції прикордонної сторожі.

Але ситуація змінилася. Небезпека з боку татар минула, і шляхта хотіла позбутися козаків. Навесні 1596 року Сигізмунд III віддав наказ зібрати проти козаків посполите військо. Невдовзі на українські землі вирушила чисельна армія під командуванням досвідченого воєначальника – коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, якому віддали наказ придушити повстанські козацькі загоны на чолі з Северином Наливайком, Григорієм Лободою, Матвієм Шаулою та іншими.

У цьому протистоянні Северин Наливайко хоч і намагався використовувати увесь свій досвід і вміння, але сили були нерівними. До того ж у обозі козаків, які намагалися за допомогою маневрування

Взяття Луцького замку С. Наливайком. Мал. Бориса Карабуліна

відірватися від переслідування, було багато цивільних селян із жінками й дітьми. Поляки про це знали, як і про різні настрої в козацькому середовищі. Скориставшись цим, вони вдалися до підступних методів. Не зумівши перемогти козаків військовими засобами, вони змогли розколоти козацьку старшину на дві частини політичними методами і обіцянками. Одна з них пішла на переговори зі шляхтою, підписала капітулянтську угоду, склала зброю і видала непокірного Наливайка із соратниками полякам.

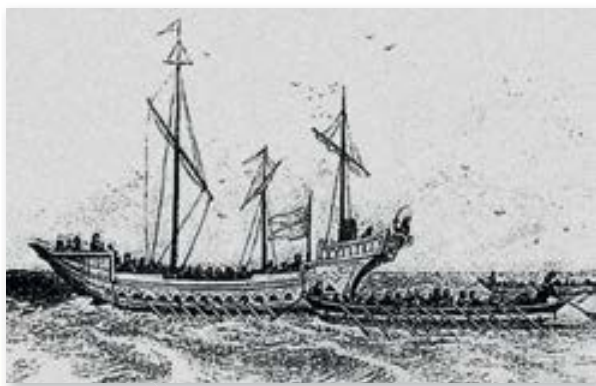
11 квітня 1597 року козацького полководця Северина Наливайка після тривалих допитів і тортур стратили у Варшаві.

Попри смерть ватажка і поразку козаків саме повстання відіграло важливу роль у розвитку козацького стану, військового мистецтва і розвідки.

Неперевершений у морських походах гетьман Сагайдачний

Початок XVII століття позначився численними морськими походами козаків на Кримське ханство і Османську імперію. Це була відповідь на спустошливі набіги турок і татар на українські землі, розорення міст, сіл, храмів, захоплення й вивезення в неволю десятків тисяч православного люду. У цей час козацтво вже настільки зміцнилося, що готове

було протистояти будь-якому війську, а самі козаки постійно поривалися йти в похід і навіть вимагали від гетьманів, щоб ті вели їх за собою, а тих, хто не

Запорозькі судна.
Мал. Опанаса Сластіона

хотів цього, швидко переобирали на козацькій раді.

На відміну від козаків, гетьмани усвідомлювали всю відповідальність за долю таких походів, тому вони спершу оцінювали ризики і ретельно проводили підготовчу роботу. Зазвичай така підготовка полягала в збиранні хоча б загальної інформації про місце перебування і сили супротивника, систему укріплень, шляхів просування і відступу. Це була усталена схема, вироблена ще київськими князями у походах на Царгород. У нових умовах цю схему удосконалювали, але суть залишали незмінною: перед тим, як йти в похід, слід розвідати ворога.

Найціннішим джерелом інформації були втікачі з турецької неволі, зокрема гребці з галер, а таких завжди знаходилося чимало. Необхідні відомості черпали від захоплених у полон турок і татар, а також купців і подорожніх. Нерідко наперед за маршрутом пересування посилали невеликі розвідувальні загоны, які приховано від стороннього ока вивідували все, що могло знадобитися гетьману для прийняття рішень.

Але якими б сміливими і вправними не були козаки, остаточний успіх залежав від того, хто вів їх у похід.

Портрет
гетьмана Петра
Конашевича-
Сагайдачного.
Мал. невідомого
художника,
XIX ст.

Дослідник українського козацтва Дмитро Яворницький зазначав, що дивна сміливість, швидкість та руйнівна сила козацьких походів на Крим та Туреччину перевершують будь-які описи, водночас вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніальний проводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний.

Петро Конашевич народився близько 1582 року в селі Кульчиці (нині Самбірського району Львівської області) в сім'ї дрібного українського православно-го шляхтича. Освіту здобув у Острозькій школі на Волині. Ще за навчання мріяв приєднатися до запорожців. Невдовзі його мрія здійснилася. На Запоріжжі Конашевич як добрий лучник здобув прізвисько Сагайдачний. Своєю вправністю, відвагою і розумом він швидко завоював авторитет серед козаків. Найяскравіше його військова майстерність проявилася у морських походах, спершу як рядового козака, а невдовзі як отамана.

Одним із таких походів, що приписують Сагайдачному, став морський похід на Варну влітку 1606 року. Козакам вдалося захопити фортецю, знищити всі берегові укріплення та османські кораблі, що стояли на рейді. Крім цього, визволили кілька тисяч полонених, захопили значні трофеї та 10 османських галер із вантажем та екіпажем. Взяття козаками Варни справило сильне враження на турецького султана, оскільки фортецю вважали неприступною. Султан наказав перегородити Дніпро біля острова Тавані залізним ланцюгом, щоб козаки не змогли більше виходити на чайках у море, проте ці заходи виявилися неефективними.

До кожного чергового походу запорожці готувалися дуже ретельно. Не дивно, що розвідники дізналися про нову перешкоду на Дніпрі і завчасно повідомили про це Сагайдачному.

Зі стародавніх переказів

КРІЗЬ ЛАНЦЮГОВУ ЗАГОРОЖУ

Сагайдачний уважно вислухав козаків, які на легких човнах ходили на розвідку гирла Дніпра, і замислився. Ті, позазиравши заледве не в усі заплави й очеретяні зарості, принесли звістку про пастку, яку турки підготували для козацької флотилії.

Ще з давніх-давен на виході в Чорне море на острові Тавань стояла турецька фортеця Аслам. Звідти добре проглядалася і ліва вузька протока Дніпра, і широка права. Обидві протоки прострілювалися з гармат, виставлених на високі фортечні стіни, але запорожці примудрялися ширшою протокою все ж пробиратися в море. Невдовзі турки поставили на правому березі Дніпра, навпроти Аслам-города, ще й іншу фортецю – Кизи-Кермен, так що запорожцям відтоді доводилося обминати вже два форпости. А це протягли від Аслама ланцюги на великих поплавках через усю річку до Кизи-Кермена.

– Як чайки зачепляться за ланцюги, – наперебій розказували козаки, – то чи прорвуть їх, чи заплутаються й стануть на місці, тоді здійметься брязкіт – бо там начепили усякого залізаччя. А турки, почувши той брязкіт, умить почнуть гатити з обох боків із гармат. Вони ж бо вже все пристріляли й вивірили.

Сагайдачний усе те мовчки слухав, лише дещо перепитував. Але був небагатослівний, як завжди. Натомість похід не відмінив. Усе йшло за планом.

За кілька верст до Кизи-Кермена наказав пристати до берега, де утворилася нібито природна гавань, і ставати табором. Берег був укритий старими дубами, осоками, тополями. Отаман окинув те

Козацькі чайки. Мал. Б. Крюкова

оком і наказав козакам рубати товсті дерева і тягти їх до води — так щоб на кожну чайку по колоді.

Після невеликого перепопочинку колоди почали прив'язувати до човнів, але так, щоб вони пливли не позаду чайок, а попереду. Як стемніло, відштовхнулися від берега і тихо пішли за течією. Йшли щільно — один біля одного. Щойно вдалечині замаячили турецькі фортеці, як пошепки розійшлася команда:

— Весла у воду, різати мотузки й стояти на місці!

Відокремлені від чайок колоди дерев вистовбурчувалися над водою обрубаними гілками й поволі пливли вниз за течією. А чайки, утримувані веслами, стояли на воді майже непорушно.

Очікування, яке тривало якихось десять чи п'ятнадцять хвилин, здавалося вічністю. Раптом попереду почувся бряжіт, скреготання і якийсь тріск. У цю мить гримнув гарматний постріл, за ним другий, третій...

Фортеці прокинулися і оскалилися вогняними спалахами. Ядра з шумом розривали водяну гладь, каламутили воду, хрюскали по колодах, аж тріски летіли врізнобіч, розбивали вщент поплавки, які тримали на собі металеві ланцюги. Канонада тривала доволі довго. А тоді ще кілька разів порізно гримнуло й стихло — чи то всі набої вистріляли, чи турки подумали, що перебили усіх, хто в нічну пору відважився на таку ризиковану експедицію.

У ту ж мить Сагайдачний подав умовний сигнал, і чайки стрімко понеслися туди, де ще не розвіявся дим. Аж весла натужно скрипіли. Уже ніщо не стримувало швидкого лету. Невдовзі безперешкодно вирвалися на морський простір і взяли курс на турецький берег.

Упродовж наступних років козаки незмінно ходили у морські походи, швидким наскоком брали фортеці Перекоп, Очаків, Кілію, Білгород, Ізмаїл та інші, звільняли з неволі тисячі православних бранців і з багатою здобиччю поверталися на Січ.

У 1614 році Сагайдачний спорядив до морського походу 40 чайок і напав на турецьке місто Трапезунд. Там на козаків ніхто не сподівався, бо вже три століття, як турки на південному березі Чорного

Козаки на Чорному морі. Мал Іллі Рєпіна

моря не бачили жодних ворогів. Поруйнувавши Трапезунд, запорожці пішли понад берегом на захід, захоплюючи всі міста, що траплялися на їхньому шляху, і скрізь до них прилучалися захоплені турками в неволю побратими, надавали необхідну інформацію про ворожий стан і показували, де і як ліпше нападати на турецькі замки й знищувати ворожі залоги.

Так дійшли до найбагатшого на тамтешньому березі турецького міста Синопа. Раптовим штурмом здобули замок, вирізали залог, спалили турецькі кораблі, забравши на свої чайки великі скарби й багато визволених невільників, і подалися до Дніпра.

Звістка про взяття Синопа розлютила султана. Він послав навздогін свій флот із яничарами до

Вгорі:
Запорожці на чайках
атакують османські галери

Внизу:
Запорозькі
чайки біля Кафи

Очакова, щоб перестріти там запорожців. Турки справді встигли дістатися раніше за козаків, але й Сагайдачний не дрімав. Він уже чітко усвідомлював, що протистояти чисельнішому турецькому флоту без ведення розвідки на морі – приректи себе на поразку. Звісно, що він міг і без розвідки усе зважити, спрогнозувати і передбачити можливі кроки супротивника, але все ж намагався керуватися інформацією, яку одержував із різних джерел.

Довідавшись про наміри турків, він поділив свою флотилію надвоє: з однією половиною пристав до Кінбурнської коси, що проти Очакова, й почав перетягати чайки через Прогноїнські озера до лиману; другу ж половину послав пробиватися в лиман серед ночі повз турецькі кораблі. Хоч із боями та невеликими втратами, усе ж завдяки таким маневрам вдалося пробитися до Дніпра й повернутися на Січ.

Невдовзі після обрання у 1616 році гетьманом

Взяття Кафи.
Мал. Артура
Орльонова

Петро Сагайдачний здійснив похід до неприступної османської фортеці Кафи (сучасна Феодосія), що була головним невільничим ринком у Криму.

У липні він разом із шістьма тисячами козаків на 120–150 чайках вирушив у морський похід. На виході з Дніпра в Дніпровсько-Бузькому лимані козаки зустріли ескадру османських галер, яку розгромили й захопили близько половини суден. Аби ввести супротивника в оману щодо своїх подальших дій, Сагайдачний наказав частині війська демонстративно повернутися на Січ із захопленою здобиччю. З рештою війська близько тижня переховувався поблизу Очакова. Приспавши пильність ворога, козаки продовжили свій похід.

Невдовзі дісталися Кафи. Навкруг стояли міцні замки й фортеці, збудовані свого часу італійцями. Турки ж ще дужче укріпили місто. Кафська фортеця мала міцні оборонні укріплення: 13-метрові зовнішні стіни завдовжки понад 5 кілометрів. Гарнізон міста складався з добірних яничарських загонів.

За часів Сагайдачного Кафа була найголовнішим невільницьким ринком на Чорному й Середземному

Сутичка козаків
із татарами.
Мал. Юзефа
Брандта

морях. До цього міста татари приганяли з України, Польщі, Литви й Московії велику кількість людей, продавали їх у неволю купцям, які приїздили морем зі Стамбула та інших міст. Цих нещасних невільників і прибув визволяти Сагайдачний.

Уночі козаки висадилися на берег і підійшли до воріт Кафи. Діяли за заздалегідь продуманим планом. Поки одні відволікали вартових, видаючи себе за османський підрозділ, що йде на війну з персами, інші перебралися через мури фортеці й відкрили ворота.

Раптовим нападом козаки захопили фортецю і взялися звільняти християнських невільників та брати здобич. Водночас спалили турецький флот у гавані. При цьому у великій пригоді стали турецькі галери з гарматами, здобутими біля Очакова.

Добою героїчних походів назвали історики морські козацькі експедиції цього періоду, що набули загальноєвропейського значення. Уряд Османської імперії боротьбу з козаками розцінював як найважливішу, найскладнішу, найнебезпечнішу військову та

зовнішньополітичну проблему. Найбільшій державі тогочасного світу доводилося мобілізувати майже всі свої збройні сили проти запорозьких козаків, котрі протистояли їм у битвах набагато меншою чисельністю, та все ж добивалися перемоги.

У деяких іноземних джерелах про походи козаків зазначається: «Вони такі відважні, що не тільки при однакових силах, але й 20 чайок не бояться 30 галер падишаха, як це щороку можна було спостерігати».

Польські історики високо оцінювали героїзм і відвагу запорозьких козаків у боротьбі проти турків і татар. Вони підкреслювали, що «козаки в битві мають перевагу над першим-ліпшим європейським військом. При однакових силах у боротьбі з польсько-шляхетським військом козаки завжди здобували перемогу. Тому польські військові керівники, щоб зберегти свої сили під час військових дій, враховували відвагу козаків і часто капітулювали перед ними».

Турки визнавали, що вони нікого так не боялися, як козаків. Тільки-но козацькі загони з'являлися на низу Дніпра біля турецько-татарських укріплених міст або козацькі чайки наближалися до Кизи-Кермена, як вглибину території мчали гінці з попередженням про козацьку небезпеку. В усіх причорноморських містах одразу збільшували військові залоги, озброювали місцеве населення і чекали

Козак.
Мал. Сергія
Якутовича

Конашевич-Сагайдачний.
Мал. Сергія
Васильківського

грізного нападу. У цей період навіть затримували відправку галер із товарами з одного міста до іншого. Така тривога змушувала й татар у Криму відкладати напади на Україну до зими, коли козацькі походи майже припинялися.

Походи запорозьких козаків послаблювали військові сили турків і татар. Вони примушували турецьких султанів і кримських ханів тримати в причорноморських містах великі військові залоги, що обмежувало їх агресивні прагнення.

Постійні морські й сухопутні походи на Кримське ханство і Османську імперію сприяли вдосконаленню військового мистецтва,

форм і методів розвідувальної діяльності запорозьких козаків. Розголос про перемоги козаків швидко розносився всією Європою. Не дивно, що європейські правителі неодноразово намагалися заручитися підтримкою козаків у своїх військових кампаніях, наймали їх для участі в бойових діях, для виконання таких завдань, які були не під силу комусь іншому.

Так, у 1618 році на прохання польського королеви-ча Владислава Петро Сагайдачний на чолі козацького війська взяв участь у війні Речі Посполитої проти Московської держави, дійшов до стін Москви і ледве не взяв місто. Цьому завадило лише укладання перемир'я між поляками і московитами.

А коли у вересні 1620 року десятитисячна польська армія потрапила у катастрофічне становище під Цецорою у війні з турками, коронний польський гетьман Станіслав Жолкевський попросив, щоб саме козаки пробралися через ворожі позиції і доставили лист до короля з проханням про допомогу.

У всіх цих військових кампаніях козацька розвідка продемонструвала свою здатність діяти швидко і ефективно. Та найяскравіше це проявилось у Хотинській війні 1621 року.

Після перемоги над польським військом у Цецорській битві 1620 року Османська імперія почала готуватися до завоювання Речі Посполитої. Навесні 1621 року султан Осман II зібрав велике військо і рушив у похід через Молдову. Його бойові сили становили близько 100 000 чоловік. До османського війська приєдналася 60-тисячна кримська орда.

Ослаблена поразкою під Цецорою Річ Посполита перебувала у політичній ізоляції через ворожі відносини із Московською державою, Швецією та іншими країнами. Могли зібрати лише 30-тисячне військо. Потрапивши в скрутне становище, поляки звернулися до козаків із закликом взяти участь у війні проти Османської імперії, обіцяючи їм розширити права та привілеї.

На козацькій раді запорожці вирішили стати на захист православного світу від нашествия турків і татар. Поки османська армія

Петро Конашевич-Сагайдачний
у таборі під
Хотином, 1621 р.

рухалася західним узбережжям Чорного моря, за-
порожці всіляко їй шкодили. Одна частина козаків
морем відправились до Трапезунда, а друга – в район
Дунаю, де турки зводили міст для переправи своєї
армії. Султан відрядив 150 кораблів різного типу,
щоб покласти край цим нападам. Але в морському
бою запорожці вийшли переможцями, потім висади-
лись на берег над Прутом і зав'язали бої з сухопут-
ною ордою. Ці дії неабияк гальмували просування
супротивника.

Доволі активно діяло козацьке військо під про-
водом гетьмана Якова Бородавки-Нероди. Чи не
вперше в історії українського війська він вдався до
тактики використання численних розвідувальних
загонів не лише для збирання інформації, а й для
нав'язування турецько-татарським передовим заго-
нам боїв. Це була не розвідка боєм, відома з давніх
часів. Нова тактика застосовувалася для того, щоб
дезорієнтувати турецько-татарське командування
стосовно шляхів пересування своїх головних сил,
збити ворога з курсу, змусити рухатися спустошеною
територією, загальмувати його рух і тим самим дати
змогу об'єднатися українсько-польсько-литовським
військам для вирішальної битви.

Один із таких розвідувально-диверсійних загонів
чисельністю в кількості осіб, що здійснював рейд по
передових позиціях ворожого війська, наштотхнувся
на татарську орду. Це сталося неподалік переправи
через річку Прут. Козаки вирішили зайняти оборо-
ну на стратегічно важливому рубежі і таким чином
заблокувати переправу.

Приблизно сотня козаків засіла у великій печері з
одного боку річки, а інші окопалися в лісі на іншому
березі. Коли турки наблизилися до печери, то потра-
пили під сильний вогонь із самопалів. Скільки не

йшли на штурм, все марно.
Тільки димом вдалося ви-
курити козаків зі схованки.
Коли вже дим став виїдати
очі, ті змушені були виска-
кувати під кулі й шаблі
яничар, одразу вступали в
бій і всі як один загинули.

Ті козаки, які перепра-
вилися через Прут, заклали
табір і цілий день борони-
лись від ворогів. По них
постійно гатили з гармат,
але марно. Тоді султан
кинув у бій відбірні під-
розділи яничар, а сам сів
біля намету в очікуванні
на голови оборонців. Але
запорожці знову відбили
напад, протримавшись до
настання ночі. Під при-
криттям темряви козаки вислизнули з табору, роз-
ділилися на дві частини і відступили лісом. На ранок
їх наздогнали й змусили знову стати табором. Лише
під вечір туркам вдалося прорвати оборону захис-
ників, увірватись до табору й захопити 30 зраних
і ослаблених козаків, які лишалися в живих і вже
ледве тримали в руках зброю. Усіх їх султан наказав
посікти ятаганами перед своїм наметом.

Цей вчинок козаків у тогочасних історичних хро-
ніках порівнювали зі звитягою 300 спартанців, які у
480 році до нашої ери стримували військо перського
царя Ксеркса біля Фермопіл.

Османський султан будь-що намагався не допу-
стити з'єднання козацького й польського військ і

Козак у засідці.
Гравюра
Ю. Шюблева за мал.
Івана Іжакевича

Сагайдачний
громить турків.
Поштівка 1938 р.
Мал. О. Климка

розгромити їх поодиноці. Але завдяки військовій майстерності козаків цього не вдалося зробити.

Нападаючи несподівано на турків то з одного, то з другого боку, козаки зуміли стримати рух турець-

кого війська і вчасно пробитися під Хотин на велику радість поляків, які вже готувалися до смерті.

У Хотинській війні з новою силою проявився військовий хист Петра Сагайдачного. Тоді козаки знову обрали його гетьманом і довірили очолити козацьке військо. Розуміючи, що ворог доволі сильний і набагато чисельніший, гетьман спрогнозував, що даремно сподіватися на перемогу у відкритому бою. Тому вирішив шукати слабкі місця і вдаватися до нетрадиційних методів військових дій. Важливе місце у цій тактиці відводилося розвідці.

Тим часом султан прагнув раптовим наскоком розгромити запорозький табір. Проте першу масовану атаку османського війська відбили. Це розлютило Османа II, і він, обіцяючи, що нічого не їстиме, допоки не знищить козаків, відправив у бій свої добірні війська. У цей критичний момент на допомогу запорожцям підійшли німецькі найманці. Разом вони тримали оборону до самих сутінок.

На ранок султан особисто закликав своїх підданих до бою і зауважив, що якщо не розіб'ють козаків, то зганьблять себе як воїнів. Османська армія розпочала атаку з активного артилерійського обстрілу.

Проте при підступі до табору запорожців ворог наштовхнувся на вогонь у відповідь. Завдяки швидкому перегрупуванню свого війська Сагайдачний не лише зупинив атаку турків, але й організував стрімку контратаку. Військо Османа II втратило під час бою від десяти до двадцяти тисяч осіб.

Наступного дня султан знову погнав війська у наступ і особисто зайняв командний пункт на підвищенні, щоб бачити увесь перебіг бою. Тричі турки намагалися взяти штурмом козацький табір, проте кожного разу невдало. А надвечір козаки несподівано пішли у контратаку і увірвалися до табору Османа II. Це спричинило неабияку паніку в османському війську. Розуміючи, що настав переломний момент у війні, Сагайдачний відправив гінця до польського табору з проханням вивести всі війська до атаки. Але ті не виступили на підтримку запорожцям, посилаючись на пізню годину. Отримавши відмову, козаки повернулись до свого табору із багатою здобиччю, перед тим поруїнувавши османську артилерію. За свідченням очевидців, під час атаки загинуло близько 15 000 ворогів.

Після трьох днів безперервних штурмів османське командування змушене було взяти перепочинок. У цій ситуації Сагайдачний, зважаючи на те, що турецько-татарське військо усе ще мало чисельнішу перевагу, вирішив розпочати нічну війну, яка мала не лише завдати значних втрат супротивнику, але й підірвати його моральний дух.

Хоча козаки з сіл і містечок наших зібрані і не мають освіти, тим не менш у своїх обозах мають дисципліну стародавніх римлян, а військовою мужністю і знанням військової справи не поступаються жодній нації у світі.

Ш. Старовольський,
секретар командувача польсько-
литовсько-українських військ
у Хотинській війні

Зі стародавніх переказів

НІЧНИЙ КОШМАР ОСМАНА II

Того вечора Сагайдачний довго не вкладався спати. Очікував на повернення козаків із розвідки у турецький стан. Він послав кілька невеличких груп пластунів у різні місця. Хотів достеменно дізнатися план табору, його охорону, укріплені позиції. Його цікавило все, що

Руїни Хотинської фортеці, кінець XIX ст.

коїться там уночі. Так і велів козакам: «Спостерігайте, коли вони сідають до вечері, коли відходять до сну, де сплять, де тримають зброю і коней, яка варта і як змінюється, як підтримують багаття».

«Щось гетьман замислив», — перемовлялися між собою козаки, крадучись між кущами верболозу і високої трави.

Те, що вони розповіли по поверненню, здавалося, додало настрою Сагайдачному. Він дізнався, що турецький табір не був укріплений ні валом, ні ровом, османи розміщувалися в білих наметах, над якими всю ніч горіли ліхтарики. Після вечірньої молитви сідали до трапези.

Їли багато і ситно, не змінюючи своїх усталених звичок задовольнятися вдень легкою їжею, а ввечері наїдатися досхочу. Добре поївши, невдовзі лягали спати. Сторожу навколо виставляли, але не надто чисельну. Вартові здебільшого тулилися побіля табору, далеко від нього не відходили, напевне побоювалися темноти і незнайомих звуків, які долинали зі степу й річки.

Усе те гетьман уважно вислухав, подякував і мовчки пішов до свого намету спати. Не любив він розводити зайві балачки серед товариства.

Наступного дня зібрав військових осавулів і розкрив перед ними свій намір: «Як добряче стемніє, виждемо ще певний час, доки всі там поснуть, тихо підкрадемося і раптово заскочимо до їхнього табору».

Коли турки та татари поринули в сон, козаки вирізали караульних і увірвалися всередину табору. Нестримною лавою неслися між наметами, рубаячи шаблями направо й наліво і стріляючи з самопалів у сонних і переляканих бусурманів. У таборі одразу здійнявся гвалт і паніка. Ніхто не чинив організованого спротиву. Все змішалось. Та й ніяк було у цій тисняві вишикуватися в бойовий стрій і стримати наступ загартованих у боях запорожців, яких уже охопив азарт бою.

Лише коли турки й татари прийшли до тями і почали відбиватися, а навала ослабла, козацькою лавою переказали команду на відхід. Лишаючи в таборі кілька тисяч убитих і зраних ворогів, швидко відкотилися назад.

За день вилазку повторили. А потім ще і ще раз...

Богу захищаюшу от поган християни, нашедшей же наши турком спячим, козаки впадаюма в обози их, и всю ночь убиваху турком по наметах; и егда бысть утро, узривше турки безчисленних своих побитих, возвестиша царю своему, ужасеся сердце его, и начат просити мира у Владислава королевича, и сотворился мир вечный. За что Сагайдачний у короля и у Річі Посполитой заеднал милость великую и свободу великую народу малоросійському.

Із Літопису Григорія Граб'янки

Петро Конашевич-Сагайдачний.
Мал. Наталії Павлусенко

Нічні вилазки неабияк виснажили ворога. Зрештою, стійкість, витримка, відвага і винахідливість козаків та їхнього гетьмана Петра Сагайдачного, котрий по смерті очільника польсько-литовсько-українського війська Яна Ходкевича фактично керував усіма військовими діями,

визначили кінцевий результат Хотинської війни 1621 року. Невдовзі сторони домовилися про припинення бойових дій і уклали мирний договір.

Безпосередній учасник війни королівський комісар Ян Собеський, який вів щоденник бойових операцій, однозначно визнав, що «справжніми переможцями під Хотиним і рятівниками Польщі були козаки». Вони не лише врятували шляхетське військо Речі Посполитої від розгрому, а й ліквідували небезпеку османсько-татарського поневолення українських, польських та інших земель.

Повернення
козаків.
Мал. Юзефа
Брандта

Козаки. Приступ.
Мал. Людовіка
Гедлека

Досвід проведення нічних розвідувальних і диверсійних рейдів активно застосовувався козаками і в подальшому.

Восени 1633 року застосування таких методів дало змогу врятувати населення Подільського Подністров'я від спустошення 25-тисячним турецько-татарським військом Абази-паші. Тоді орда нашттовхнулася під Кам'янець-Подільським на польське військо під проводом Станіслава Конєцпольського, у складі якого було понад тисячу запорожців.

Доки кожна зі сторін оцінювала силу супротивника, обирала місця для оборони й наступу, С. Конєцпольський поширив чутку про підхід на підмогу 15 тисяч козаків. Абаза-паша не надто довіряв цим відомостям, аж раптом трапилася подія, яка кардинально змінила його плани.

Саме тоді невеликий козацький розвідувальний загін чисельністю близько двадцяти осіб вночі непомітно підкрався до ворожого табору. Мали намір лише без зайвого галасу захопити язика, а коли

козаків помітили, вони відкрили із самопалів таку стрілянину, що в таборі зчинилася паніка. У побоюванні, що це може бути саме той передовий загін основних козацьких сил, про які розходилися чутки, Абаза-паша наказав збиратися і повертати до Могильова. А там турецько-татарське військо переправилося через Дністер і пішло далі землями Молдавії.

Навички проведення активних розвідувальних дій демонстрували козаки і під час війни Речі Посполитої з Московією у 1632–1634 роки. Тоді окремі козацькі полки воювали у складі польського війська. Я. Москозловський, секретар литовського гетьмана К. Радзивілла, який був учасником тих подій, залишив у своєму щоденнику спогад про один із епізодів полювання запорожця на язика. «Непомітно перепливши річку, – описував він дії козацького розвідника, – лежав у воді, біля берега, і коли підійшов до води один московитянин, схопив його за волосся, втяг у воду і так із ним переплив назад». А про загартованість і міць козаків написав таке: «Шкіра на їхньому тілі, як кора на дереві, презирство до життя повне...».

Невдовзі, коли суперечності між козацькою Україною і Польщею неабияк загострилися і посилився тиск на козацькі вольності й права українського населення, усе своє військо мистецтво й набутий за попередні роки

Запорожець
на посту.
Мал. Сергія
Васильківського

досвід ведення розвідки козаки обернули проти Речі Посполитої. Гетьман Сагайдачний мав вивідувачів у основних місцях розташування польських військ. Зокрема, однією з таких довірених осіб був поручник пан Забузький-Волосовець. Він передавав козакам із польського стану письмові послання з важливою інформацією.

Його викрили лише після того, як до рук поляків потрапив лист із Чигирини, в якому поручнику висловлювалася подяка від імені гетьмана за надані відомості про обстановку під Жванцем.

На той час події стрімко розгорталися, і в нових умовах розвідувальна діяльність набувала вже інших ознак і масштабів, потребувала нових виконавців і організаторів.

РОЗДІЛ 5

Розвідувальна діяльність доби
Української гетьманської держави
1648–1764 рр.

Таємна війна Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький. Портрет із гравюри Вільгельма Гондіуса, XVII ст.

У 1648 році національно-визвольна та антифеодальна боротьба українського народу за свої права досягла найбільшого розмаху, вона охопила всю Україну. За своїм змістом, масштабами, характером і метою ця боротьба мала риси національної революції. Зрештою, це призвело до утворення Української гетьманської держави.

Провідну роль у процесі державотворення відігравала Запорозька Січ, де повстанці на початку 1648 року проголосили Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Саме йому судилося стати головною рушійною

силою національної революції, творцем багатьох державних інституцій, зокрема і спеціальних служб.

Богдан (Зиновій) Михайлович Хмельницький мав добру освіту, життєвий і військовий досвід, що давало змогу вести козаків за собою. Він здобув освіту у Львівській єзуїтській колегії. Крім рідної мови, вивчив латину, польську, турецьку, татарську. Вступивши до реєстрового козацтва, під час одного з боїв під Москвою врятував польського королевича

Владислава, і потім той завжди прихильно до нього ставився. Повернувшись на батьківщину, брав участь у польсько-османській війні 1620–1621 років, під час якої в битві під Цецорою батько й син Хмельницькі потрапили у турецький полон. Після двох років перебування в полоні брав участь у походах проти турків і татар, а також у селянсько-козацьких повстаннях 1630, 1632, 1637 років. У жовтні 1645 року разом із загonom запорожців, ймовірно, брав участь у війні Франції проти Іспанії.

Ставши на чолі Війська Запорозького і Гетьманської держави, Б. Хмельницький творчо використовував і розвивав закладені С. Наливайком, П. Конашевичем-Сагайдачним, М. Дорошенком, І. Сулимою традиції козацького воєнного мистецтва. Він будь-якою ціною прагнув створити антипольську коаліцію і об'єднаними зусиллями завдати поразки Речі Посполитій, яка була однією з найпотужніших держав у тогочасній Європі і в складі якої перебували українські землі, а мешканці зазнавали численних утисків. І він зумів досягти значних успіхів, вдаючись до методів таємної дипломатії, вміло та обдуманно маневруючи між Стамбулом і Бахчисараєм, Семигородом і Москвою, вводячи в оману Варшаву й задовбрюючи молдавських господарів, плекаючи при цьому плани про союз із Венецією та Швецією.

Для того, щоб вийти переможцем у цьому нерівному протистоянні, Б. Хмельницький мав створити

Богдан Хмельницький. Мал. Артура Орльонова

Богдан Хмельницький.
Мал. Наталії Павлусенко

ефективну службу безпеки з розгалуженою структурою і розвідувальною мережею. Усе це він робив з величезною пересторогою, посвячуючи у свої найпотаємніші плани лише наближених до себе осіб. Так само як Северин Наливайко «жодному полковнику не звірявся, що за годину учинить» і любив наголошувати, що давно б уже по світові не ходив, якби хто знав, куди він прямуватиме, так чинив і Богдан Хмельницький. У народних переказах збереглося таке його висловлювання: «Якби моя со-

рочка довідалася про те, що я замислив, я б скинув її з плечей і жбурнув у вогонь».

В усі задуми на перших порах був посвячений хіба що генеральний писар Іван Виговський, і лише йому одному гетьман довіряв перемовини з іноземними послами й доручав самостійно вирішувати важливі державні справи. «Жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський», – доносили королю польські розвідники, виправдовуючи малоефективність своїх дій.

Іван Виговський спочатку був першим козацьким послом у Трансільванії, а невдовзі – генеральним писарем Війська Запорозького. Це була друга за важливістю посада після гетьмана. Генеральний писар організовував роботу гетьманської канцелярії, куди стікалася вся інформація про стан справ у Козацькій

державі та інших країнах. Надходили конфіденційні відомості і від утаємничених джерел, про що мало знати обмежене коло осіб.

Документальних свідчень функціонування в Україні у зазначений період окремого розвідувального відомства не виявлено. Натомість аналіз тогочасних розвідувальних заходів дає підстави виокремити ієрархію осіб, які брали участь в організації цієї справи. У даній ієрархії, крім гетьмана, який особисто керував цим процесом, особливе місце посідав саме генеральний писар.

Далі йшли полковники із близького оточення гетьмана, яким він у певний період особисто доручав займатися всією розвідкою в державі. На нижчому рівні до справ розвідувальних залучалися сотники, писарі, товмачі.

Розвідка Гетьманської держави на тактичному (військовому) рівні складалася із козацьких розвідувальних загонів і підрозділів та агентури козацьких полків і сотень. На стратегічному (політичному) рівні створювалися розвідувальні мережі на території ворога, які складалися з окремих осередків і груп, керованих спеціально уповноваженими особами на місцях. Також діяли самостійні агенти з особливим підпорядкуванням, про існування яких міг знати лише гетьман і ще кілька осіб. Крім цього, розвідку вели посольські місії і окремі емісари.

Іван Виговський

Військовий писар.
Мал. Сергія Васильківського

Хмельницький застосовував силу лише тоді, коли вже хитрість виявляла безсилля. Серед козаків він мав такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були загинути, аби втілити в життя задум полководця.

Із французьких хронік

В умовах найбільшого протистояння з військами Речі Посполитої Богдан Хмельницький вдався до масового направлення у Галичину й Польщу різних верств населення із завданням збирати інформацію про скупчення і переміщення ворожих військ, здійснювати диверсійні акти, підбурювати

місцевих мешканців до повстань, поширювати у лавах ворога дезінформацію і сіяти панічні настрої. У документальних джерелах згадується, що з кінця 1650 до весни 1651 року з цією метою відправили майже дві тисячі осіб.

Про розмах козацької розвідувальної мережі свідчать численні тогочасні польські документи. У одному з них йдеться про затримання козацького розвідника П. Гжибовського, у підпорядкуванні якого на терені Великопольщі перебувало 80 осіб. В іншому – про спрямування Хмельницьким після Білоцерківської ради у червні 1648 року у Старокосянтинів агентів із наказом «приглядати, якою є готовність польського війська, які війська перекидаються, де мають збиратися, і давати йому знати». Згадується про «одного хлопця, якого Хмельницький посилав до Варшави для вивідування коронних справ». Докладно наводиться історія про одну білявку, «послану з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків для вивідування наших справ». Схоплений поляками А. Ворожбилович свідчив, що навесні 1651 року до Польщі направили «півтораєста шпигунів, перодягнутих у жебраків».

Неодноразово в документальних джерелах згадується про людей гетьмана в близькому оточенні польських воєвод. Зокрема, брацлавський воєвода А. Кисіль, який на чолі королівської комісії у 1648–1649 роках вів переговори з Б. Хмельницьким, 30 серпня 1648 року повідомляв, що гетьманові «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, та що чинять проти Війська Запорозького у Варшаві».

У лютому 1649 року на бік козаків перейшов особистий писар А. Киселя – Соболь. У зв'язку з цим у документах зазначається, що, можливо, «...Соболь ще раніше підтримував таємні зв'язки з Хмельницьким, і це було небезпечно для Речі Посполитої, тому що він завжди був присутній на нарадах комісарів».

Переговори
Хмельницького
з послом Речі
Посполитої
Смяровським

Із документальних джерел

ОЧІ Й ВУХА ГЕТЬМАНА

Під час масштабних битв по всій Польщі одночасно, ніби з волі незримого диригента, вибухали численні повстання польських селян. Польська контррозвідка доповідала за інстанціями, що це справа рук козацьких шпигунів, які є повсюди. «Хмельницький послав їх у глиб Польщі, – зазначали в донесеннях, – дав кожному по золотому і доручив вступати у військо чи стати до праці. Коли шляхта піде в Україну, тоді вони мають розгортати свої дії».

Козацьких вивідувачів іноді захоплювали в полон, піддавали страшним тортурам і карали на смерть, але це не надто лякало інших, які готові були покласти душу й тіло за народну свободу. І покладали. Поміж таких – козак Чигиринського полку Ярема Концевич, що дістав страшну смерть від ляхів на палі. Одразу ж після битви під Жовтими Водами козацькому проводу стало відомо, що уряд Речі Посполитої звернувся з проханням про військову допомогу до угорського князя, французького короля, московського царя і бранденбурзького курфюрста. Ярема Концевич отримав спеціальне завдання перевірити ці відомості і уважно простежити, чи не прилучаються до поляків угорські і німецькі війська, а вже у залежності від одержаних даних Військо Запорозьке мало планувати наступні військові операції. Діяльність Яреми викликала підозру у поляків, за ним спорядили стеження і невдовзі схопили.

На слід іншого розвідника навели відомості, отримані поляками від своїх джерел у козацькому таборі. «Один із вивідників – нібито на прізвище Островський – має чорну бороду, їздить возом, запряженим сивим конем, показує двох мавп, з яких одна, велика і сліпа, навчена просити милостиню». За цими прикметами вистежили козака Федора Острозького, який вигадав собі своєрідну легенду і подорожував польськими землями, збираючи необхідну інформацію.

Шляхтич С. Войша в листі від 3 червня 1651 року повідомляв, що великий коронний ловчий Майдель схопив у власному військовому

таборі поруч із королівським шатром козацького розвідника Іваська, але таких, за одержаною інформацією, мало бути ще п'ятеро. Шляхтич зазначав: «Його водили по табору в німецькому одязі інкогніто, щоб він показав інших шпигунів, тоді йому дарують життя». Але козацький розвідник нікого не виказав і загинув страшною смертю.

У різні періоди польській владі на території самого королівства вдалося схопити низку козацьких розвідників: Якимом з Остра, полкового осавула Тимоша, православного шляхтича Богдана Себельницького, Федора Сцекиського – білоруса, родом з Полоцька. Але козаки не припиняли свою діяльність у глибокому запіллі ворога ані на мить.

Страта козака. Мал. Сергія Якутовича

Для того щоб уникнути підозри, козацькі розвідники часто змінювали свою зовнішність, переодягалися жебраками, ремісниками, крамарями, шляхтичами, які буцімто рятуються від наступу Хмельницького, кобзарями, лірниками. На останніх польська варта влаштовувала справжні лови, знаючи про традиційно міцні зв'язки народних співців із Запорозжям.

Поляки свідчили, що «...безліч дідів-лірників з'явилися по всіх містах і селах, і траплялися поміж ними люди чужі, нікому не відомі, про яких подекували, що вони діди неправдиві. Тиняючись повсюди, вони таємничо провіщали, що день суду і гніву Божого гряде незабаром.

Політичні експозе, які він [Богдан Хмельницький] давав московським та іншим іноземним послам, виявляли, що гетьман мав не тільки дуже точні відомості про події в Польщі, Криму, Туреччині, карпатських князівствах, але також стежив за політикою Швеції, Німеччини, Австрії, Італії та інших західноєвропейських країн, збирав потрібні відомості через своїх послів та агентів, користувався відомостями, які привозили іноземні посланники. Зібрані відомості він умів використати для політичних цілей своїми рішеннями захоплював ворогів знезачка.

Іван Крип'якевич,
український історик

ця розвідувальна ланка із успіхом діяла у самому серці Польщі.

Там діяли й інші посланці Війська Запорозького – троє братів Бжозовських, Остроленський, Войцех Кулаковський, колишній військовий канцелярист Пясецький, котрий пройшов від Переяслава аж до Вроцлава під виглядом прочанина, та багато інших, що, як зафіксував королівський трибунал, бунтували селян «від Кям'янця до Лянцкорони під Краковом».

Певне світло на таку діяльність таємних козацьких посланців, які були очима й вухами Богдана Хмельницького у польському стані, проливають протоколи допитів схоплених українських розвідників, що збереглися в рукописному фонді Вроцлавського університету в Польщі.

(За мотивами оповіді Юрія Дзеджули
«Таємна війна Богдана Хмельницького»)

Крім того, ...по всій Україні православні ченці і черниці, випитуючи, ходять...».

Якось козацького розвідника вистежили й викрили у львівському костьолі під час обрання князя Яреми Вишневецького керівником шляхетського війська. Взяти козака живцем не вдалося. Він один довго протистояв розлученій шляхті, аж поки не поліг, порубаний шаблями.

У 1651 році польські власті заарештували у самій Варшаві трьох осіб, двоє з яких були запорожцями, а старший над ними видавав себе за католицького ксьондза. Три роки

Попри велике бажання особисто опікуватися всією розвідувальною діяльністю, Богдан Хмельницький все ж фізично не міг всього охопити. Тому в різні періоди певний тягар цієї специфічної роботи, крім особливо делікатних справ, він покладав на досвідчених і авторитетних у козацькому середовищі полковників Максима Кривоноса, Лавріна Капусту, Івана Богуна та інших. Ці ватажки кожен по-своєму зробили вагомий внесок у розвиток козацької розвідки.

Вигадливий Максим Кривоніс

Зірка Максима Кривоноса (також згадується як Перебийніс) яскраво спалахнула у стрімких подіях Національної української революції 1648 року і швидко згасла у тому ж році. Козацький полковник помер від якоїсь тяжкої недуги під час облоги Замостя. А до цього він був учасником переможних битв козаків під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями.

Зі сформуванням Лисянського полку М. Кривоніс став його першим полковником. На Поділлі очолив повсталі козацькі та селянські загони, з яких сформував цілу армію. Здобув міста Ладижин, Бершадь, Тульчин, Вінницю та інші.

Того часу він титулував себе «полковник його королівської милості Війська Запорозького», без зазначення свого територіального полкового округу, бо

Максим Кривоніс.
Мал. Данила Нарбути

сам мав під своєю владою полковників. Був наказним гетьманом над чотирма полками: черкаським, корсунським, білоцерківським та уманським. Уперше в історії Львова взяв штурмом Високий замок.

Максим Кривоніс мав неабиякий військовий хист, часто діяв нестандартно, вигадував різноманітні ходи у протистоянні з ворогом, перед тим як ставати до бою, ретельно розвідував позиції супротивника, і це завжди приносило успіх.

У першій великій битві, під Жовтими Водами, він виступав у ролі першого полковника, тобто заступника гетьмана. Під його орудою формувалася табір повстанців, йому підлягала вся козацька артилерія. Невдовзі він здогадався поставити гармати на лафети. Це стало неабиякою дивиною для козаків і поляків, які досі перевозили гармати возами. Водночас артилерія стала маневренішою.

Частенько він виступав і в ролі дипломата. Так, під Жовтими Водами прибув до польського табору і від імені гетьмана вів переговори. Тоді поляки ще не збиралися йти на поступки, але невдовзі під натиском козацьких загонів почали відступати.

Щойно козацька розвідка доповіла, що поляки залишили свої позиції і почали відходити, Кривоніс на випередження їм повів у обхід свій загін до урочища Княжі Байраки і цілу ніч готував для ворога вовчі ями, завали та засідки. Усе це козаки зробили так майстерно, що поляки одразу не помітили пастку, а коли зрозуміли, було вже пізно. Козакам лишалася хіба що наздоганяти й добивати їх по болотах і чагарниках.

У битві під Корсунем Богдан Хмельницький і Максим Кривоніс вдало використали тактику, застосовану у Жовтих Водах. По отриманню звістки про поразку війська Стефана Потоцького у битві під Жовтими Водами головні сили Речі Посполитої під проводом гетьмана великого коронного Миколая Потоцького і гетьмана польного Марціна Калиновського відступили з-під Чигирини до Корсуня. Це

було добре озброєне регулярне військо, але його сильно обтяжував панський обоз, що рухався дуже повільно й заважав маневрам. Туди ж рушила повстанська армія – піхота Богдана Хмельницького разом із кримською кіннотою Тугай-бея.

Козацька розвідка доповіла, що на з'єднання з польськими урядовими військами рухаються сили найбільшого землевласника Лівобережної України князя Яреми (після прийняття католицизму – Ієремії) Вишневецького. Щоб не допустити приходу цієї підмоги, Хмельницький послав розвідувально-диверсійні загони, які знищили човни та всі переправи через Дніпро. Невдовзі козацька армія наздогнала ворога, але, враховуючи кількісну перевагу поляків, у відкритий бій не вступала. Богдан Хмельницький мав хитрий план. Ще звечора, демонструючи готовність до переправи всіма силами через річку Рось, він водночас потаємно відправив в обхід польському табору загін козацької піхоти з артилерією. Командування цим загonom поклав на Максима Кривоноса.

Козацький полковник непомітно із шеститисячним загonom обійшов польське військо й улаштував засідку в урочищі Горохова Діброва за 8–10 верст від Корсуня. Козаки перекопали балку ровом, зробили з дерев завали й загатили річку. Затоплена балка перетворилася на в'язке багновище. Саме там, у лісовій долині, де проходив шлях поміж двох круч, Хмельницький вирішив дати бій численній польській армії. Однак це була лише частина плану. Поляків ще мали туди скерувати.

Максим Кривоніс.
Мал. М. Бріdkового

Зі стародавніх переказів

КОЗАЦЬКА САМОПОЖЕРТВА

Микита Галаган народився у Корсуні в знаній у окрузі козацькій родині. Козаками були його батько, дід і прадід. Не дивно, що і його після навчання у бурсі Київського братства невдовзі записали до реєстру козаків, які перебували на службі Речі Посполитої.

Але Микита усе ж не був лояльним до польської влади. Щойно трапилася нагода, він став на бік нещадно гноблених польськими магнатами односельців і взяв участь у повстанні Тараса Трясила. За це його позбавили майна й козацького звання і записали у холопи князя Яреми Вишневецького.

Із такою наругою вольнолюбива душа нізащо не хотіла миритися. За найліпшої нагоди козак утік і подався на Запорозьку Січ. Там взяв участь у двох антипольських повстаннях під проводом отаманів Остряниці-Гуні та Півторакожуха. Після поразок цих повстань приєднався до запорожців, які на козацьких чайках подалися на море у чужі землі здобувати собі славу й здобич.

На Січ повернувся з великими трофеями, але, де б не був, думка про рідну домівку ніколи не полишала його. Добре все обміркувавши, вирішив податися до Чигирини, до сотника Богдана Хмельницького, який мав неабиякий авторитет серед польських магнатів і з яким доля якось звела на Січі, з проханням посприяти у легалізації в рідному Корсуні. Хмельницький радо зустрів козака, уважно вислухав його історію і пообіцяв допомогти. Невдовзі він домовився з Вишневецьким, і той за п'ять тисяч золотих дарував волю холопові-втікачеві.

Микиту Галагана не повернули до козацького реєстру, він числився простим корсунським міщанином. Попри це по місту ходив із шаблею при боці, вважаючи себе потомственим і пожиттєвим козаком. Невдовзі одружився з донькою корсунського козака, яку любив понад усе. Тож коли на її честь зазіхнув п'яний польський гайдук, не

стримався, вихопив козацьку шаблю і зарубав зухвальця.

Після цього довелося тікати з Корсуня. Микита пристав до ватаги таких самих утікачів, які покинули своїх панів і жили в лісі. А невдовзі став їхнім ватажком. Якось від дружининого брата, що служив у реєстровому полку в Черкасах, дізнався про повстання, яке підняв Хмельницький. З цікавістю ловив кожну звістку про успіхи повстанців і вже й сам зібрався піти до них та приєднатися до визвольного походу, аж раптом дізнався, що козацьке військо з-під Жовтих Вод прямує до його рідного Корсуня. Тому вирішив зачекати, а водночас дізнатися якнайбільше про сили польського урядового війська, що отаборилося неподалік і зводило фортифікаційні укріплення.

Щойно полки запорожців наблизилися, Галаган подався розшукувати Хмельницького. Інформація про розташування та чисельність польських військ, яку він повідав, виявилася дуже доречною. Усі зрозуміли, що сил замало, щоб сходу штурмувати польські укріплення. На козацькій раді довго обговорювали, як бути у цій ситуації. Зрештою вирішили діяти хитрістю і заманити поляків у пастку. В пригоді стала розповідь Галагана про те, що їхня чисельна ватага утікачів заздалегідь перекопала в лісі шлях поблизу свого табору, щоб стримати просування польського війська, наробила там усіляких пасток та засік.

— А якщо там ще додатково потрудитися, — додав Микита, — можна взагалі такий казан влаштувати ляхам, що жодна жива душа звідти не вибереться.

Лишалось тільки одвернути Потоцького од битого шляху, де польське військо все ж мало можливість маневрувати й оборонятися, і

направити його манівцями понад Крутим Байраком. Але як їх скерувати у потрібному напрямку?!

— Я зможу, — несподівано рішуче промовив Галаган.

Усі присутні допитливо звернули на нього свій зір.

— Зможу, — упевнено повторив він.

— Але ж ти знаєш, що..., — почав було Хмельницький.

— Знаю, — відказав на те Галаган. — Знаю, що одразу не повірять. Знаю, що пектимуть залізом. Все знаю. Та ви не хвилюйтеся. Я все стерплю.

Уночі Микита повів загін Кривоноса до того місця, де знаходилися приготовані його ватагою рови, ями і засідки, а сам майнув у бік Корсуня. Добравшись до укріплень поляків, почав повзати вздовж них, раз по раз піднімаючись до пояса, щоб видатися полякам за козацького розвідника. Невдовзі його справді помітили поляки, підкralися і повалили на землю. Козак для годиться відчайдушно відбивався, але його все ж полонили і привели до польського штабу.

Микита знав, що йому нізашо не оминуть мордувань. Такі вже були тогочасні звичаї. Поляки йнятимуть віри тільки тому, що він говоритиме під час катування. А коли б він одразу сказав те, що надумав сказати, і те саме говорив би й на катуванні, то йому б не вірили і довше катували. Зважаючи на це, він вирішив вдати з себе легкодуху людину і не одразу викладати свою вигадку. Раз по раз повторював, що достеменно нічого про плани Хмельницького не знає, що у того під рукою приблизно десять тисяч піхоти і ще чотири тисячі татарської кінноти, а як вони діятимуть, одному Богові відомо.

Невдовзі його повели до гармати, скинули одіж і міцно прив'язали до колеса. Потоцький з усіма полковниками підійшли ближче, щоб почути те, що говоритиме козацький підглядач.

Кат уже розклав навколо вогню всілякі знаряддя мордування: сковороду, щоб, розпikши її, становити на неї бранця босими ногами, кліщі, щоб ними видирати з живого тіла шматки м'яса, ножі, щоб ними вирізати зі шкіри ремні, і ще багато всякого іншого проклятого

залізаччя. Микита мовчки споглядав за тими приготуваннями і лише подумки благав Бога, щоб дав йому сили духу витримати мордування.

— Вже залізо готове, — озвався кат. — Можна починати.

Потоцький махнув катові рукою:

— Нумо розв'яжи йому язика!

Кат приклав до спини Микити розпечену як жар залізну штабу. Почулося шкварчання, а у повітрі пішов дух печеного м'яса.

Пам'ятник Микиті Галагану

Галаган прикусив собі язика, щоб вороги не почули, як козак стогне, і стояв, мов прикипів до землі, тільки плечі іноді здригалися.

— Розмалюй, розмалюй йому спину, — гукав Потоцький, роздратований терпінням козака. — Добре малюй, щоб пригадав, скільки у Хмельницького війська!

Після кількох таких прикладань заліза Микита вже ледь тримався. Зрештою почав удавано благодати, щоб припинили мордування.

— Я все скажу, — прохав він, — лишень не мордуйте більше.

— Годі, — наказав Калиновський. — Послухаймо, що казатиме.

— Бачу, що як не скажу правди, — почав Галаган, — то спечете мене живого. Нема куди дітись, мушу признаватися. У Хмельницького багато війська, та він із ним таїться, бо хоче оточити вас з усіх боків і боїться, щоб ви, налякавшись, не пішли звідсіля геть далі.

— Скільки ж саме війська, говори! — перебив Потоцький.

— Самих запорожців біля Хмельницького десять тисяч, реєстрових, що були з Барабашем, шість тисяч, драгунів ваших тисяч зо дві, що перекинулися до нього, а лугарів, поспільства та всякої голоти, втікачів

з України – без ліку, бо вони щодня, щогодини прибувають до нього із-за Дніпра і з сьогобічної України.

Потоцький і всі, що були навколо, презирнулися.

– Татарів із Хмельницьким поки що тільки дві орди, – провадив Галаган свої вигадки далі. – Чув я, що у сей час їх не то сорок вісім, не то п'ятдесят тисяч, а от трохи позаду йде сам кримський хан із великою ордою у двісті тисяч коней.

– Це неможливо! Неможливо! – у розпачі гукали полковники.

Галаган, забувши свої пекельні муки і нестерпимий біль у спині, радів, що мета його досягнена. Лишалось ще тільки одвернути Потоцького од битого шляху і направити манівцями понад Крутим Байраком.

– Ясновельможний гетьмане! – обізався Галаган, – як підете ви битим шляхом, то буде лихо і не уникнете рук Хмельницького, а мені

Діорама Корсунської битви. Історичний музей у Корсунь-Шевченківському

тепер його руки страшніші, ніж ваші. Як тільки вийде ваше військо на битий шлях та рівний степ, набіжить на вас вся орда татарська у

п'ятдесят тисяч коней, і витолочить, і змете все, мов вихор степовий. Бій на рівному степу – то татарам свято! Хмельницький того й чекає, щоб ви пішли степом...

– А яку ж ти даєш раду?

– Є до Богуслава інший шлях. Він увесь час іде лісом, там татарам ні стріляти, ні нападати незручно, їхні стріли будуть плутатись поміж гілками. Тим шляхом ми швидко дійдемо до Богуслава.

– Не вірю я цьому підлядачеві! – сказав Потоцькому Калиновський. – За що він мусить бути нам приятним? Чи не за те, що пан гетьман спік йому спину так, що за кілька днів він і дуба дасть? Він ворог нам, а не порадник!

– Але він говорить до діла! – одповів Потоцький.

– Нехай він устроїть руку у вогонь на доказ того, що говорить по ширості!

– Що ж, нехай! – згодився Потоцький. – Вивіriamo його ще раз. Поклади руку на вогонь!

Галаган зблід, але вагався недовго. Він рішуче наблизився до вогню і встромив у нього ліву руку. Червоне полум'я облизувало живе тіло своїми язиками, козак же стояв, мов чарівник, нерухомо... Навіть найменший стогін не вибився з його уст, немов вогонь тільки лоскотав його. Скоро по повітрю знову пішов дух печеного м'яса, а рука козака почорніла й почала репатись.

– Годі! – гукнув нарешті Потоцький. – Підійди сюди!

Микита витяг руку з вогню і підступив до гетьмана, але сили його покинули, світ в очах замутився, і він впав на землю непритомний.

– Одлийте водою! – гукнув Потоцький.

Жовніри принесли води й поливали Галаганові на голову доти, поки він не прочуняв. Тоді його підвели і, піддержуючи, повели до коронного гетьмана.

– Ти добре знаєш лісовий шлях на Богуслав? – запитав той.

– Знаю добре, бо я тут зріс.

— Завтра поведеш нас тим шляхом. А тепер, — звернувся Потоцький до хорунжого, — одведіть його до лікаря, нехай погоїть його, щоб був живий.

Вранці 26 травня 1648 року польське військо увійшло в Горохову Діброву і наблизилося до пагорбів, між якими проходила широка й глибока балка. Попереду шлях торував Микита Галаган. Раптом наткнулися на перекопи та завали і зупинилися. Схил балки був таким урвистим, що за спроби обійти перешкоду вози переверталися. Тому, спинившись перед ровом, жовніри почали кричати, що треба затримати спуск. Але частина обозу вже рушила в долину, і коней не могли стримувати. Задні напірали на передніх, вози, випереджаючи і наскакуючи один на одного, нестримно котилися вниз, перекидаючись разом із кіньми й людьми, ламаючись, розбиваючись вщент і давлЯчи на своєму шляху все живе...

У цю мить у відкритий фланг увірвалися козаки й захопили частину польської артилерії, а загін Кривоноса, який засів у заздалегідь викопаних шанцях, ударив спереду і з флангів. Раптовий вогонь гармат і самопалів спричинив паніку у ворожому війську. З тилу супротивника атакували козаки Богдана Хмельницького і татари Тугай-бея. Польський стрій утратив порядок. Розгорнути до бою артилерію не вдалося, бо вози застрягли в багні. Тіснота не дозволяла ставати до бою кавалерійським хоругвам тилової частини. У таборі шляхтичів почалося сум'яття й хаос, бойові порядки порушилися.

За чотири години армія Речі Посполитої була розгромлена.

На світанку, обходячи поле бою, козаки знайшли порубане шаблями й понівечене тіло Микити Галагана.

— Ляхи помстилися, — сумно промовив хтось.

Але то було зрозуміло й без слів. Так у відкритому бою із супротивником ніхто не вчинив би.

(За мотивами творів Миколи Аркаса,
Михайла Старицького і Адріана Кашенка)

Корсунська битва була не просто однією з гучних перемог козацького війська, вона стала сигналом загального повстання по всій країні і знаменувала собою небувалий доти розмах визвольної боротьби. Це була операція, проведена на найвищому рівні з умілим застосуванням усіх елементів військової стратегії й тактики, поєднаних із розвідувальним супроводом і застосуванням методів дезінформації супротивника.

При її здійсненні неабияк проявився хист полководців Богдана Хмельницького і Максима Кривоноса. А Микита Галаган, хоч і не був козацьким розвідником, водночас зіграв важливу роль у реалізації стратегічного задуму і по праву може стояти в одному ряду з тими українськими розвідниками, які в різні періоди історії пробиралися у ворожий табір, усвідомлюючи, що в разі захоплення їм не уникнути жорстоких тортур, неволі і навіть смерті.

Після Корсунської битви Максим Кривоніс тривалий час діяв самостійно.

Коли в травні 1648 року гетьман Богдан Хмельницький гнався за польським військом, один південно-руський селянин, Микита Галаган, взявся бути проводирем польського війська, навмисне завів його в драговища та лісові хащі і надав можливість козакам розбити ворогів своїх. Цей героїський подвиг-самозречення відрізняється від сусаннінського тим, що він справді мав місце.

Микола Костомаров,
український історик, етнограф,
письменник

Схема Корсунської битви 1648 р.

Бій Максима
Кривоноса з Яремою
Вишневецьким.
Мал. Миколи
Самокиша

Його полк, що незабаром обріс загонами повстанців і трансформувався у повстанський корпус, невдовзі зіткнувся з військами князя Яреми Вишневецького. Це було запекле і непримиренне протистояння.

Перекинувши свої полки на Брацлавщину, Кривоніс штурмом здобув міста Бершадь і Ладизин, які належали цьому войовничому магнатові. Кожен штурм розпочинався лише після ретельної підготовки і завжди супроводжувався застосуванням якоїсь вигадки чи військової хитрості.

Так, щоб уникнути великих втрат при штурмі міцно укріпленого Немирова, Кривоніс переодягнув у польські мундири загін своїх козаків, і ті нібито як допомога Вишневецького місцевому гарнізону чітко вишикуваним строєм зайшли через фортечну браму до міста. Цим ввели в оману і польських офіцерів, і коменданта міста, і його оборонців. Поки ті не схаменулися, козаки швидко обеззброїли варту на вході і дали змогу основним силам зайти всередину.

Повстанці стали господарями Немирова, майже не зазнавши втрат.

Після цих перемог Кривоніс став чи не найзапеклішим ворогом для Вишневецького, який наказував убивати всіх місцевих мешканців, на кого падала хоча б найменша тінь у співпраці з ватажком повстанців. Невдовзі трапилася нагода зійтися на полі бою віч-на-віч і помірятися силами. Сталося це поблизу Махнівки на Поділлі.

Козаки і цього разу подбали про невеличку пастку для поляків. Заховавши поза шанцями значну частину своєї артилерії, Кривоніс добре прикрив її загонами піхоти. Не помітивши гармат, Вишневецький кинув на піхотинський оборонний вал кінноту. Не встигла вона ще й доскочити до козацьких позицій, як її накрило масованим артилерійським вогнем. У вирішальний момент бою Кривоніс повів кінний загін в атаку, і це довершило успіх. Нібито саме в цьому бою відбувся його особистий поєдинок із Яремою Вишневецьким, хоча прямих документальних свідчень про такий двобій і немає.

Невдовзі військо Кривоноса взяло добре укріплені неприступними фортечними стінами містечка Бар, Тульчин, Полонне та інші. В одному випадку, як це сталося в Барі, вночі зробили підкоп під мурами, заклали вибухівку і наступного дня після підризу увірвалися до фортеці через пролом. В інших випадках знаходили спільників серед оборонців міст, з-поміж яких виявилось чимало українців, що співчували повстанцям. Ті у вирішальний момент відкривали ворота або допомагали здолати опір польських жовнірів зсередини. Щоразу Кривоніс проводив ретельну розвідку, перш ніж іти на приступ, щоб уникнути численних втрат, і це було запорукою багатьох перемог.

Іван Богун.
Мал. Данила
Нарбута

Всюдисуций Іван Богун

Нарівні з Максимом Кривоносом одним із найуспішніших козацьких ватажків у національно-визвольній війні 1648–1654 років був Іван Богун. Сучасники описують його як високоосвічену людину, розумну та хитру, яка мала неабияку хоробрість та талант полководця. Цей успіх значною мірою ґрунтувався на тому, що І. Богун ніколи не нехтував розвідкою. І хоч це була не стратегічна розвідка, яка

сягала далеко за межі українських земель і яку вміло й наполегливо упродовж багатьох років вибудовував Богдан Хмельницький, та все ж уміння своєчасно здобувати відомості про шляхи просування ворожого війська, його склад, чисельність, моральний стан неабияк сприяли успіху на полі бою.

У документальних джерелах відсутні більш-менш вірогідні дані про походження, рік та місце народження Івана Богуну. Упродовж 1640-х років він нібито вів звичайне для реєстрового козака життя і періодично брав участь у військових походах проти кримських татар та переймав їхні торгові обози до Московії. У період Національної революції став кальницьким полковником. У 1650 році він уже перебував поряд із Богданом Хмельницьким і мав неабиякий авторитет серед козаків.

Велику славу Іван Богун здобув у 1651 році. Тоді, у лютому, шляхетське військо на чолі з польним

гетьманом М. Калиновським вирушило з Кам'янця-Подільського, де стояло обозом, на Брацлавщину. Хмельницький наказав Богунові прямувати до Вінниці й там зупинити ворога.

Богун сам завчасно прибув у місто і очолив його оборону. Він дав команду зміцнити укріплення на шляху ймовірного штурму, а ще облаштував запасні позиції у сусідньому монастирі на випадок, якщо виникне необхідність відійти і сховатися під захистом надійних стін. Водночас відправив назустріч полякам розвідувальні загони, які мали зібрати інформацію про їхнє військо і про ймовірний час підходу.

Невдовзі розвідка повідомила, що основну ударну силу поляків становить важка кавалерія, закута в металеві лати. Ці кінні частини рухалися попереду, а за ними – численний обоз із піхотою і озброєною челяддю. Богун із частиною своєї кінноти зустрів поляків на околиці міста. Він чітко все прорахував, тому подальші події розгорталися за його сценарієм.

Бій був короткочасним і тривав доти, поки основні сили кінноти ворога не підійшли й не стали тіснити козаків. «Втеча» відбувалася за заздалегідь визначеним маршрутом, який пролягав через затягнутий кригою Південний Буг. Польська кавалерія кинулася наперейми і потрапила в пастку. Напередодні козаки, точно розрахувавши, в якому напрямку за ними

Мал. із книги Якова
Качури «Іван Богун»

Іван Богун –
полковник
вінницький.
Мал. Миколи
Бондаря

гнатимуться вороги, прорубали великі ополонки та закидали їх соломою. За ніч ополонки затягнуло тонким льодом. А зверху лід ще й притрусили снігом.

Поляки навіть не встигали стримувати своїх коней, як опинялися під водою. Під неабиякою вагою лід ламався і в інших місцях. Ті, хто доскочив до берега, потрапляли в іншу халепу: круті береги за наказом Богуна ще загодя облили водою, і вони перетворилися на ковзанку. А згори уцілілих нападників оборонці добивали з гармат і рушниць.

С. Лянцкоронський, який керував передовими кінними частинами, ледве врятувався втечею. Невдовзі підійшла решта війська на чолі з М. Калиновським і взяла в облогу Вінницю. Але богунівці вміло захищалися, аж доки не підспіла допомога від Богдана Хмельницького. Спільними зусиллями ворога вдалося здолати. Залишки польського корпусу розгромила кіннота Богуна, перетворивши відступ на втечу.

Влітку 1651 року Іван Богун врятував українську армію від повного розгрому у битві під Берестечком. У червні того року розпочалися рішучі бої на

території Волині між понад стотисячною армією короля Яна II Казимира і військом Богдана Хмельницького, яке хоч і було підсилене татарською кіннотою на чолі з кримським ханом Іслам-Гіреєм III, але все ж дещо поступалося за чисельністю.

Збройні сили Речі Посполитої сконцентрувалися в районі містечка Берестечко, а козацько-селянські полки – на західному березі річки Пляшівки. Татарське військо у кількості 30–40 тисяч кінноти стояло окремим табором. Саме на ці дні припадало мусульманське свято Курбан-Байрам, що позначилося на діях татар.

В один із днів поляки почали масований артилерійський обстріл. Одне з ядер розірвалося біля ніг хана, вбило Тугай-бея. Ядром убило коня Іслам Гірея. За однією з версій, військо сприйняло це за поганий знак. Почалася паніка. Татари не витримали натиску, залишили союзників і втекли. Лівий фланг козацько-селянського війська залишився оголеним. Богдан Хмельницький кинувся навздогін, спробував особисто зупинити хана і вмовити повернутися, але й сам потрапив до нього у полон на кілька тижнів.

Козацько-селянські загони, оточені з трьох боків поляками, а з четвертого – непрохідним болотом і річкою, опинилися в скруті. Почалася облога із майже безперервними боями і обстрілами важкої артилерії, що призводило до значних втрат. До того ж в оточених не було міцного централізованого керівництва, аж поки наказним гетьманом не обрали Івана Богуна. Він вирішив вивести людей з оточення через болото. Під покровом ночі козаки гатили своєрідні переправи з возів, хмизу, навіть сідел та кожухів. Цим шляхом вдалося вивести кілька тисяч вояків козацького війська з оточення і врятувати, водночас багато козаків загинуло.

У травні 1652 року козацьке військо, яке швидко поповнилося новими силами із навколишніх міст і

Битва
під Берестечком
1651 р. Мал. Артура
Орльонова

сіл, вщент розбило польську армію М. Калиновського під Батогом на Поділлі. У тому бою брав участь й І. Богун на чолі козацької кінноти, яка відзначилася своєю активністю та умінням маневрувати.

Наступного року саме на цей регіон польський король спрямував новий напад, доручивши його здійснити одному з найкращих своїх полководців – Стефану Чарнецькому. Проти нього Хмельницький вирішив виставити Богуна. Щоправда, сили у козацького полковника були у кілька разів меншими. Він зумів зібрати лише приблизно 2500 козаків, тоді як військо Речі Посполитої нараховувало понад 15 000 шляхти, жовнірів та німецьких добре вишколених найманих вояків, а також приблизно 10 000 обозних слуг та озброєної челяді.

Бій Богуна
з Чарнецьким
під Монастирищем
1653 р.
Мал. Миколи
Самокиша

З огляду на це Богун удаваними відступами маневрував і у такий спосіб намагався заманити Чарнецького під Монастирище. Тоді це містечко було добре укріпленою фортецею, оперезаною численними шанцями, ровами та частоколом. Головним опорним пунктом фортеці був замок, який стояв на підвищенні природного мису, оточеного з трьох сторін урвищами ярів, якими серед боліт протікала річка Конилка зі своєю притокою. На пагорбі протилежного берега річки, також оточеного крутими ярами, знаходилась укріплена фортеця козацької слободи Аврамівка. Саме за її оборонними валами Іван Богун завбачливо розташував частину своєї кінноти.

21 березня вороже військо обложило місто й почало штурм укріплень. Після дводенного штурму

Полковник Іван Богун. Мал. Артура Орльонова

поляки підпалили в кількох місцях частокіл і замок. Уночі під прикриттям диму, що густо застеляв фортецю та околиці, Іван Богун вивів кінноту з Аврамівського укріплення. Цей невеликий козацький загін одягнув кожухи, вивернуті по-татарськи вовною наверх, і зайшов через яри й болота до поляків у тил, користавшись підказками місцевих провідників.

Коли С. Чарнецький штурмував фортечний вал і вже ось-ось мав узяти приступом Монастирище, з тилу вдарили козаки з татарськими хижими

криками та завиванням. Поляки подумали, що козакам на допомогу поспіли татари. Їх охопив жах. Польські шляхтичі, учасники цього походу, невдовзі так описували ці події: «Наші, як ошпарені, кинули свої обози і вантажі, поранених і хворих. Тікали так, що за ніч сім миль пробігли...». Самійло Величко зазначає, що поляки втратили тоді під Монастирищем понад 6 тисяч убитими.

Іван Богун був учасником багатьох битв, у яких проявився його хист полководця, що вміло застосовував увесь арсенал військового мистецтва, зокрема розвідку і дезінформацію. Якось полонені поляками козаки розповіли під тортурами, буцімто 20-тисячне військо під проводом Івана Богуна у супроводі двох тисяч татарських кіннотників рухається у напрямку на Сокаль для нападу на шляхетське військо. Коронний гетьман Миколай Потоцький вислав туди чимале військо, яке довго блукало у Топорівських лісах у примарному, як з'ясувалося, сподіванні знайти загони Богуна, які саме тоді розпочинали облогу Олики.

Вороги його боялися, ненавиділи і водночас по праву віддавали належне його військовому таланту. Так, у 1662 році під час повстання проти польської влади на Правобережній Україні Богун був заарештований шляхтою та ув'язнений. А невдовзі король Ян Казимир, організовуючи новий похід на Лівобережну Україну, звільнив Івана Богуна з полону і призначив наказним гетьманом. Він мав намір скористатися довірою українців до Богуна і таким чином залучитися їх підтримкою.

Проте у полковника були інші плани. Даючи свою згоду на це призначення, він замишляв повернути сили козаків проти самих поляків. Але доля розпорядилась інакше. Королю стало відомо про ці потаємні наміри. 17 лютого 1664 року Івана Богуна схопили і невдовзі стратили.

Лаврін Капуста.
Мал. Данила
Нарбута

Проникливий Лаврін Капуста

У одному з досліджень про життя і діяльність Богдана Хмельницького зазначається, що опікуватися питаннями козацької розвідки на зміну Максиму Кривоносу прийшов Лаврін Капуста, який «став очима і вухами» гетьмана. Кривоніс нібито якось зауважив, що йому ліпше шаблею в бою махати і полком командувати, ніж займатися розбиранням перехоплених листів,

перевіркою різноманітних відомостей і чуток, засиланням у стан супротивника надійних гінців. При цьому порекомендував замість себе сотника Лавріна Капусту, який «з молодих та ранніх», «знає стільки мов, скільки й сам Богдан», «бував з гетьманом ще у Франції». Звісно, що це доволі умовне трактування тогочасних історичних подій, але не позбавлене підґрунтя.

Про дату народження та молоді роки Лавріна Капусти достовірної інформації немає, як і про обставини його призначення на цю відповідальну утаємничену посаду. Зрештою, правильніше слід говорити не про призначення на посаду, а про довіру гетьмана виконувати при ньому особливі функції. Адже як такого окремого розвідувального відомства не існувало. Натомість у хроніці часів козащини є письмові згадування про розвідувальну діяльність, що сприяла втіленню стратегічних планів, та ієрархію осіб, які брали участь в організації цієї справи.

У цій ієрархії особливе місце посідає саме Лаврін Капуста.

Відомо, що у 40-х роках XVII століття Лаврін Капуста перебував у Запорозькій Січі, у квітні 1648 року брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до української армії під проводом Богдана Хмельницького. Пізніше був учасником Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв. У листопаді 1648 року він за наказом гетьмана здійснив на чолі окремого корпусу похід на Городок і Перемишль. Є неодноразові згадування про нього як гадяцького полковника.

У лютому 1649 року Б. Хмельницький призначив його суботівським городовим отаманом. Саме так зазначається в історичних документах. Це свідчило про особливу довіру. У Суботові містився родовий

Богданова церква
у Суботові, 1845 р.
Мал. Тараса
Шевченка

маєток гетьмана. І хоч ні за розмірами, ні за кількістю жителів цей хутір до статусу міста не дотягував, і там цілком вистачило б сотника, Б. Хмельницький все ж зробив полковника Л. Капусту городовим отаманом, підносячи тим самим його вагу серед свого оточення.

Завдяки такому наближенню до себе відданого і перевіреного в екстремальних ситуаціях козацького полковника Богдан Хмельницький зміг убезпечитися від неодноразових підступних намірів ворогів отруїти або вбити його. Річ у тім, що Лаврін Капуста одночасно займався як розвідувальною, так і контррозвідувальною роботою. Перебуваючи у Суботові, він перший звернув увагу на підозрілу поведінку дружини Б. Хмельницького Мотрони, а згодом отримав і докази тому. У перехоплених листах, які за дорученням польських магнатів писав їй Чаплинський, давалася вказівка отруїти чоловіка, за це призначалася велика винагорода. Мотрона була заарештована і після допитів зізналася у зраді.

Завдяки добре налагодженій своєрідній службі внутрішньої безпеки у травні 1649 року вдалося запобігти замаху на гетьмана, організованого польським шпигуном Яковом Смяровським. Поляки, дізнавшись, що в оточенні гетьмана є незадоволені, завербували цього православного шляхтича, який був колишнім підстаростою Черкаським. Поляки доручили йому організувати вбивство Хмельницького. Він отримав 50 бланків-привілеїв на шляхетство, куди мав лише вписати прізвища, і зумів підкупити чотирьох козацьких старшин. Але спроба завербувати п'ятого стала фатальною: змову викрили, під час обшуку у Смяровського знайшли бланки-привілеї, і на старшинській раді йому винесли смертний вирок.

Пізніше, у 1650 та 1652 роках, козацькій контррозвідці вдалося викрити ще кілька спроб підготовки убивства керівника Української держави. У листопаді

1653 року дізналися про змову козацького старшини Миколи Федоровича, якого поляки невідомо яким чином схилили на свій бік. Осівши в Корсуні, він збирав там прибічників, маючи намір вчинити замах на Богдана Хмельницького. Лаврін Капуста заарештував Федоровича і привіз до Суботова, де його після допиту стратили.

І все ж основними завданнями для Л. Капусти були організація і проведення розвідувальної діяльності. Кожен крок він узгоджував безпосередньо з Богданом Хмельницьким, який здійснював загальне керівництво розвідкою, і лише до нього надходила вся найважливіша інформація військового чи політичного змісту. У окремих випадках гетьман сам приймав розвідників, інструктував їх перед відправленням у стан супротивника і потім вислуховував від них звіти. Але, звісно ж, він не міг самотужки всього охопити, тому вирішення багатьох таємних справ покладав на таких близьких помічників, як Лаврін Капуста.

На таємних радах спільно обговорювали плани походів і битв. Так, у вересні 1648 року, коли українське військо стояло під Пилявцями (неподалік нинішнього Старокостянтинова Хмельницької області), провели ефективну дезінформаційну операцію. Спершу поширювали у польському стані різні неправдиві чутки про шляхи руху козацького війська і наміри гетьмана. Завдяки цьому вдалося заманити супротивника на місцевість, яка нівелювала його переваги в кінноті, а самим зайняти вигідніші позиції.

Коли розпочалася битва, Хмельницький невдовзі отримав звістку про наближення йому на підмогу 4–5 тисяч буджацьких татар. Одразу ж визрів план скористатися цим і ввести в оману ворога. У козацькому війську поширили чутку, що підходить чисельна Кримська орда. Того ж дня до поляків нібито випадково потрапив у полон український священик,

Бій під Пилявцями.
Мал. Мирослава
Добрянського

який під тортурами повідав, що на допомогу козакам підходить 40-тисячне татарське військо. Тим часом Хмельницький на підтвердження цього організував ввечері показову зустріч татарам – козаки радісно вигукували, стріляли з гармат і самопалів.

Вночі полякам вдалося здобути в козацькому таборі язика, який підтвердив звістку про прибуття кількох десятків тисяч татар. Вранці, готуючись до бою, гетьман на підтвердження усіх цих відомостей наказав кільком загонам козаків вивернути кожухи навиворіт, щоб подумали, що це справді татари. Так уже робили раніше. Задум спрацював і на цей раз. У польському стані зчинилася неабияка паніка, і у вирішальний момент битви поляки не втрималися й кинулися тікати.

Іншого разу, під час взяття Бердичева у 1652 році, козаки також вдалися до хитрощів. Тоді польський гарнізон сховався за мурами добре укріпленої монастирської фортеці. До того ж поляки мали перевагу

в артилерії: 56 гармат проти 12 у козаків. У цій ситуації вирішили на штурм не йти, а послати до міста свого роду розвідника-диверсанта зі спеціальним завданням. Нібито цю операцію розробляв сам Лаврін Капуста. Він відшукав одного з козаків зі знанням польської мови, який втратив вухо у давньому бою. Йому роздряпали рану до крові, перев'язали, перевдягнули в польський мундир та інсценували нібито його втечу з полону.

Поляки відчинили браму і впустили втікача, який згодом доволі «правдоподібно» розповів про своє перебування у полоні, про катування і про те, як йому вдалося приспати пильність охоронців і вивратися на волю. На доказ він постійно бідкався за своїм відрізанним вухом і поривався помститися кривдникам. Поляки йому повірили. Скориставшись цим, козак вночі відчинив ворота і впустив до фортеці військо Б. Хмельницького, яке за кілька годин захопило місто.

Майже схожа ситуація була і під час облоги Житомира. Тоді в добре укріпленій фортеці, яка височіла на Замковій горі, засіло більше тисячі піших і кінних поляків. Лаврін Капуста запропонував Богдану Хмельницькому авантюру, на перший погляд, ідею: викрасти з фортеці польського воєводу і в обмін на обіцянку зберегти йому життя змусити поляків здатися. Вночі за мури пробралися троє відчайдухів і почали полювання на воєводу. Однак це була не проста затія, і її реалізувати не вдалося. Зате козаки змогли обеззброїти варту біля брами і відчинити її, чим одразу скористалися козацькі загони, що чатували наготові. У результаті фортецю вдалося взяти практично без втрат.

Богдан Хмельницький умів помічати й цінувати обдарованих полковників у своєму оточенні і вміло їх використовувати в інтересах Української держави. Коли він зрозумів, що Лаврін Капуста на своєму

Смерть Богдана
Хмельницького.
Мал. Тараса
Шевченка

посту досяг неабияких здобутків, став масштабно мислити, добре розбиратися в заплутаних хитро-сплетіннях міжнародної політики і при цьому давати слушні поради, вміти аргументовано переконувати інших на козацьких радах, він вирішив використати його в дещо іншій сфері таємної дипломатії.

У 1654 році гетьман, розуміючи, що самотужки Україні важко протистояти зазіханням Польщі і Кримського ханства на свої території, почав розглядати Московське царство як можливого союзника у справі захисту православних християн. Він прагнув переконати московський уряд у необхідності спільних дій, надсилення полків на терени козацької України, щоб рішучими зусиллями не допустити об'єднання кримської та польської армій.

На чолі одного з посольств він послав до Москви Лавріна Капусту, який у травні 1653 року брав участь у Земському соборі, а 4 жовтня того ж року мав зустріч з царем Олексієм Михайловичем. У листі від гетьмана, який озвучив козацький посланець, зазначалося, що «...король с войсками своими на Украину идет. И они, не хотя монастырей и церквей божиих и

християн в мучительство выдать, бьют челом, чтоб государь его пожаловал, войска свои вскоре пошлет к ним велел».

Відтоді Б. Хмельницькому довелося ґрунтовно займатися організацією збору військово-політичної інформації про Кримське ханство уже як потенційного супротивника України. Оскільки протягом квітня - червня 1654 року не вдалося запобігти укладанню польсько-кримського союзу, спрямованого проти Української держави, гетьман, з одного боку, посилив розвідувальну діяльність стосовно Криму, з іншого – все ж намагався дипломатичним шляхом вплинути на розвиток ситуації. Упродовж 1655–1657 років Лаврін Капуста на чолі українського посольства кілька разів виїздив до Туреччини, де зустрічався з султаном та іншими сановними особами, намагаючись схилити їх до прийнятної для української сторони позиції на міжнародній арені.

Коли у липні 1657 року помер Богдан Хмельницький, Лаврін Капуста в умовах суворой конспірації здійснив ще одну, чи не останню в своєму житті, таємну операцію. На наступний день після похорону він забрав тіло з Іллінської церкви у Суботові, де воно за останньою волею небіжчика було поховане, і переполовав у печері в горі біля Чигирини, щоб навіть над мертвим козацьким отаманом ніхто не зміг поглумитися. Принаймні, так ідеться у одній з легенд, бо до сьогодення точне місце поховання Б. Хмельницького невідоме, як і не знайдено його прах.

Сам Лаврін Капуста ще раніше, у середині травня 1657 року, нібито тяжко захворів під час перебування у Стамбулі. Можливо, хвороба була справді серйозною і згодом призвела до смерті. Та документальних свідчень про це не збереглося. Лише в деяких джерелах, де наводиться його біографія, зазначається: рік народження невідомий, дата смерті – після травня 1657 року.

Василь Верещака.
Мал. із музею
історії
національних
спецслужб
Національної
академії СБУ

У близькому оточенні польського короля

Богдан Хмельницький добре розумів, що у важкому протистоянні з Річчю Посполитою недостатньо лише знати про плани польських магнатів і полководців Потоцького, Жолкевського, Конєцпольського, Вишневецького та інших, чисельність і шляхи пересування їхнього війська та іншу інформацію. Розвідувальна мережа, яку він вибудував, давала можливість регулярно отримувати такі відомості і

нерідко діяти на випередження. Йому важливіше було знати про плани польського сенату і самого короля з українського питання. Тому він докладав чимало зусиль, щоб впровадити своїх людей у найближче оточення королівського двору. Документальні свідчення із вітчизняних і польських джерел свідчать, що це йому вдавалося.

У червні 1651 року поляки захопили в полон татарського мурзу, який на допиті розповів, що чув «про одну високопоставлену особу, ім'я котрої ніколи не називають і котра перебуває при королі та (коронних) гетьманах; радами цієї особи Хмельницький керується в усьому, без них він нічого не розпочинає».

Одним із тих, хто підпадав під таке описання, міг бути український шляхтич Василь Верещака.

Польський король Ян Казимир удостоїв його особливої довіри, зробивши своїм особистим камергером. Це давало тому можливість бути присутнім на всіх таємних нарадах, які відбувалися в королівському палаці.

Василь Верещака (за іншими відомостями – Верещага) народився на початку XVII століття. У наукових дослідженнях зустрічається лише одна згадка про його службу уже в зрілому віці у брацлавського воєводи Адама Киселя. Не всі, хто був тоді поряд з Адамом Киселем, поділяли його погляди на розвиток українсько-польських стосунків. Були й такі, хто більше дбав про українські інтереси. Таких козаків брали на замітку представники розвідки Богдана Хмельницького і вміло використовували у своїх цілях.

Не виключено, що майбутній розвідник у цей період познайомився з високопосадовими польськими шляхтичами, які були частими гостями у воєводи, або зав'язав контакти з поляками при відвідинах Варшави. Принаймні історики точно не описують, як саме Верещака опинився на території Речі Посполитої і став служити при дворі польського короля. Можна лише здогадуватися, що цьому передували якісь особливі обставини. Не останню роль тут зіграли особисті риси характеру козака.

Василь досить швидко навчився гарним манерам, показав себе здібним молодиком, який розбирався у державних справах, орієнтувався у будь-якій ситуації, умів чітко і зрозуміло викладати свої думки. Він став вхожий у світське товариство і згодом отримав чин камергера короля. За родом своєї діяльності мав причетність до складання листів та інших документів за результатами засідань сейму і різних нарад, іноді особисто був присутній при обговоренні деяких питань. Найперше його цікавило все, що стосувалося України.

Польський король
Ян II Казимир,
1630-ті роки

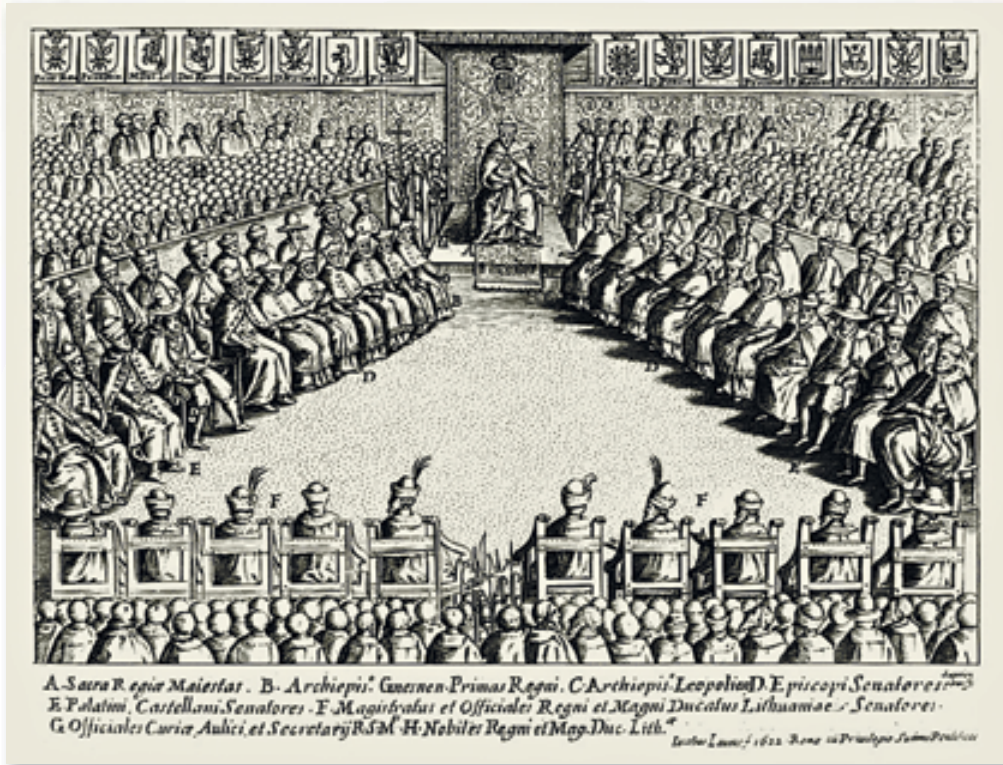
Ці ж питання цікавили і Богдана Хмельницького, який встановив таємне листування з Верещакою. Обмін інформацією активізувався під час масштабних бойових дій із польською армією у період національно-визвольної війни українського народу. Для цього були ретельно продумані способи передачі і доставки письмових послань, маршрути, підібрані надійні люди. Щоб убезпечити самого Верещаку, максимально звузили коло осіб, які могли з'являтися у нього вдома, забирати листи і передавати звістки від самого Хмельницького.

Маючи об'єктивну інформацію від Верещаки та інших джерел про наміри Польщі, Богдан Хмельницький після козацької ради, скликаної у Чигирині, написав до сенату листа. У ньому він недвозначно застерігав Річ Посполиту, щоб розмови про замирення не робилися заради зради, бо він має відомості про збирання військ і стягування їх поближче до українських земель.

На той час королем був Ян II Казимир Ваза, який спочатку обіцяв шляхом переговорів домовитися з козаками про мирне врегулювання усіх проблем і за обрання якого на престол виступав сам Богдан Хмельницький. Та він фактично нічого не зробив із того, що наобіцяв, і на початку літа 1649 року під тиском прихильників «жорсткої руки» почав збирати військо, щоб знову рушити на Україну. Одержавши від своїх інформаторів із Варшави звістку про це, гетьман також почав скликати козаків, запросив запорожців із Січі і домовився про допомогу кримського хана.

Для короля була цілковитою несподіванкою поява великого козацького війська там, де його взагалі не очікували. Половину польських полків вдалося оточити у Збаражі, а іншу, під проводом короля, вщент розбили біля міста Зборова.

Після повернення до Варшави король зібрав таємну раду, на якій довго аналізували причини останніх невдач. Вирішили спрямувати дипломатичні зусилля в бік Туреччини і шляхом переговорів, уступок, обіцянок чи навіть підкупів спробувати схилити султана на свій бік до союзу проти Хмельницького. Водночас визначилися, як вести переговори з козацькою старшиною, щоб внести розбрат у її лави. Наостанок король висловив підозру, що про рішення сейму і про всі потаємні плани відразу стає відомо

Сейм Речі
Посполитої.
Гравюра Джіакомо
Лауро

Хмельницькому, і в цьому також слід шукати причину останніх невдач.

На одному із засідань сейму звернули увагу на той факт, що «під Берестечком, по втечі козаків, знайшовся між паперами Хмельницького щоденник сейму 1649 року після Зборова, де всіх по імені і прізвищах названо, що хто говорив на сеймі, хоча в цілому хотіли те у таємниці тримати».

Ян Казимир поставив завдання: негайно встановити, хто в його близькому оточенні став очима і вухами козацького гетьмана. Передусім мали організувати стеження за тими, хто співчутливо ставився до українців, до вихідців з українських земель, підіслати до них своїх людей, підкупити слуг, знайомих. Під підозру з-поміж інших потрапив і Верещака.

Зі стародавніх переказів

КАМЕРГЕР ЯНА КАЗИМИРА

Василь народився в сім'ї реєстрового козака Григорія Верещаки у невеличкому українському містечку Корсуні. Дитинство провів на березі мальовничої річки Рось, з юнацьких років опановував непросту козацьку науку триматися в сідлі, володіти шаблею, стріляти з пістоля. Із захопленням слухав розповіді батька про його участь у славних походах козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним на південні міста Кафу, Трапезунд і аж під Царгород, а пізніше — разом із поляками на Москву. Коли раптово після тяжкої хвороби померла мати, батько вирішив узяти його з собою в черговий похід проти турків. Було йому тоді лише 17 років, але статурою, силою і вмінням він уже повністю виглядав як справжній козак.

Тоді, у 1620 році, уряд Речі Посполитої вирішив послати свою армію на територію Молдавії проти війська турок і татар. Польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський залучив до походу і загін українських реєстрових козаків чисельністю у 1200 осіб, серед яких була сотня під проводом Михайла Хмельницького. Саме до цієї сотні увійшли й Верещаки. Там значився й син Михайла Хмельницького — 25-річний Богдан. Василь устиг потоваришувати з ним і навіть потренуватися на шаблях. Старші козаки, які спостерігали за цим поєдинком, відзначили, що Верещака нічим не поступається сотниковому сину.

Після форсування Дністра військо попрямувало на столицю Молдавії Ясси. Там мали укріпитися в обозі й очікувати на турків. За два десятки верст до наміченої цілі зупинилися на лівому березі Прута і зайняли окопи, вириті жовнірами ще за кампанії 1595 року. Наступного дня підійшла армія Іскандер-паші, і почалася запекла битва. Василь уперше брав участь у справжньому бою. Поряд із батьком він вицілював із окопу яничар, втискувався в землю, закриваючи голову руками, коли поряд рвалися гарматні ядра, ходив із шаблею у рукопашну.

В якусь мить, заряджаючи пістолі, він помітив, що турки на правому фланзі зім'яли поляків, вибили їх із займаних позицій і почали відтіснити. Створювалася загроза виходу в тил козацьких позицій. Сказав про це батькові. Але той і сам помітив це, кинувшись до сотника з пропозицією допомогти жовнірам. Сину ж наказав сидіти в окопі.

Але Василь не послухався і кинувся слідом із групою інших козаків. Коли він уже наблизився до місця рукопашної сутички, помітив, як у глибині заростів двоє яничар притисли до рівчака молодого і, судячи із вбрання, знатного поляка. Його тіло було покрите залізним із золотими розводами панциром, на голові виблискував шолом, увінчаний золотими птахами. Він вправно відбивався від турок, але сили були нерівними. Верещака підскочив ззаду і щосили рубонув одного з нападників у шию. Той відразу зм'як і звалився на землю. Інший, не помічаючи цього, щосили наносив удари ятаганом, які шляхтич зустрічав своєю шаблею, поволі відступаючи.

Раптом поляк перечебився об корінь дерев і впав на спину. Турок, ніби очікуючи цього, підскочив до нього, занісши для вирішального удару ятаган. Розгублено дивлячись знизу на його налиті люттю очі, поляк зрозумів, що прийшов його смертний час. Але замість того, щоб розрубати розплатане тіло, нападник чомусь став заваляватися на нього, поки усім тілом не притис до землі. Продовжуючи за інерцією боротьбу, поляк майже одночасно відчув, як щось тепле і липке заливає його обличчя і нарешті все зрозумів. Відкинувши тіло вбік, він підвівся і побачив молодого козака, який важко дихав, стоячи поруч із закривавленою шаблею.

Битва під Цецорою, 1620 р.

— Я твій боржник довіку, — тільки й встиг той промовити, як із-за кущів підбігло кілька жовнірів.

— Ясновельможний пане, ви неущкоджені? — почув Василь вигуки. — Дарувати Богові, все обійшлося.

Навколо зібралася вже ціла купа вояків, обговорюючи недавню пригоду. Тим часом Василь помітив, що козаки разом із поляками почали тіснити турків, і сам кинувся туди, поближче до батька.

Увечері до козацького вогнища наблизилась група поляків. Серед них козацька старшина пізнала коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, відразу звелася на ноги, віддаючи шану поклоном. Уважно вдивляючись в обличчя, один із молодих панів зупинив погляд на Василеві, щось говорячи гетьману.

— Підійди ближче, юначе, — промовив Жолкевський, звертаючись до Верещаки. — Сьогодні ти врятував життя моєму синові. Яку б ти хотів за це нагороду?

— Я не заради нагород йшов на війну, — несподівано промовив Василь, — а здобувати славу його королівській величності і захистити свій народ від набігів турків і татар.

Гетьману сподобалася відповідь козака, він почав хвалити його за звитягу і вправність, розпитувати про те, звідки він і чийого роду. Аж тут підійшов і батько, який від інших козаків уже знав про подробиці бою. Жолкевський запросив їх до свого табору, де розмова продовжилася за вечерею.

— Після походу заберу твого сина з собою, — говорив він Верещаці-старшому, — підучу його дещо в своїй колегії, тій, що у Львові знаходиться. Там добре навчають панських дітей. Он і син Михайла Хмельницького Богдан там вчився кілька років тому, гарним козаком став. А потім віддам до університету.

Василь позирав то на батька, то на гетьмана, не знаючи, що йому на це казати. Тому лише мовчки їв, покладаючись на мудрість батька і на Божу волю. А батько, який брав участь у багатьох битвах і дещо розбирався у військовій справі, був більше занепокоєний тією ситуацією, в яку потрапило їхнє військо. Здавалося, він не розділяв того оптимізму про розстановку сил, яка вчувалася у слова Жолкевського, але не смів заперечувати. «Головне — повернутися живими додому, — думав він про себе, — а там буде видно».

Розвиток подій у наступні кілька днів підтвердив побоювання Григорія Верещаки. Після приходу підкріплення турки з татарами почали ще більше насідати. Під час нічного штурму в польському таборі зчинилася паніка, і всі кинулися переправлятися на той бік Прута. Василь плавав добре. Ще в дитинстві він легко перепливав Рось туди й назад, міг далі від усіх пірнати. Вибравшись на протилежний берег у числі перших, він помітив, що там на них вже чекали татари. Із засідок вони почали пускати стріли в них і в тих, хто ще був у воді.

Діставши шаблю й кинувшись із відкритого місця під кущі, він почав шукати поглядом батька. Той щосили гріб, долаючи течію. Навколо падали стріли, дірявлячи водну гладь, що віддзеркалювалася в місячному

світі. Раптом Василь побачив, як батько сіпнувся усім тілом і застиг на місці, потім почав то занурюватися, то виринати.

— Батьку! — крикнув він щосили й кинувся до води.

Та встиг зробити лише кілька кроків, як пронизливий біль розітнув правий бік під лопаткою. Борсаючись у воді, батько з жахом спостерігав, як син повільно сповзає на пісок зі стрілою у спині...

Василь на якусь мить втратив свідомість, а коли прийшов до тями і спробував підвестися, аж застогнав від нестерпного болю. Відразу до нього підбігло двоє татар, боляче скрутили руки й потягнули нагору. У таборі побратими, які, як і він, опинилися в полоні, витягнули зі спини стрілу, припалили й замазали золою рану. А за кілька днів їх погнали до Криму в неволю. Із їхньої сотні там було кілька козаків.

Після невольничого ринку їх доставили у Константинополь, а далі шляхи розійшлися. Василь опинився у одного з турецьких купців, який займався рибним промыслом. Майже рік йому довелося терпіти рабську працю і знущання, аж поки не вдалося втекти.

Спочатку він маскувався під виглядом турка, оскільки дістав відповідний одяг і зумів вивчити турецьку мову й добре засмаг під пекучим сонцем. Діставшись Молдавії, змінив одяг і попрямував на Поділля. На той час цими землями поверталось з-під другої битви під Хотиним польське військо. Воно святкувало перемогу. Хоча невідомо, як би усе склалося, якби 35-тисячній польській армії на допомогу не прийшло 40-тисячне військо під проводом Петра Сагайдачного. Саме він став героєм Хотинської кампанії 1621 року, коли вдалося розбити 100-тисячне турецько-татарське військо султана Османа II.

Василь цих подробиць не знав. Він лише з острахом спостерігав, ховаючись у вибалках і чагарниках, як повз проходили розрізнені турецькі загони. Перспектива потрапити до їхніх рук його не радувала, тому він більше пересувався затемна. В одну з таких ночей перед ним несподівано виринуло кілька вершників. Він не встиг ні сховатися, ні втекти, як був схоплений нападниками. Та переляк поступово став проходити, коли зрозумів, що перед ним польські жовніри. Спробував

заговорити з ними польською, але ті й слухати нічого не хотіли, називаючи його турецьким лазутчиком. Скрутивши за спиною руки, повели до табору. Під час обшуку серед скромного краму знайшли старий турецький одяг і ще більше накиннулися на нього, загрожуючи страшною карою. Увесь час домагалися зізнання, хто його послав і з якою метою.

— Нумо посадимо його на палю, — запропонував один із жовнірів, — може, тоді стане відвертішим.

— Кого це ви тут вирішили садити на палю? — Василь раптом почув голос пана у дорогому вбранні, що в компанії зі своєю свитою наближався до гурту.

— Та ми тут турецького розвідника упіймали, високовельможний пане, — почали пояснювати жовніри, — а він не зізнається, каже, що український козак, утік із неволі і пробивається на Україну. Та ми таких уже не раз зустрічали. Говорять одне, а насправді виявляються шпигунами. Але у нас зараз швидко заговорить.

— Бажаю успіху, — тільки й промовив той, збираючись іти далі.

Раптом на Василя, який уважно вдивлявся в обличчя пана, ніби найшло просвітлення.

— Пане Жолкевський, почекайте, це ж я! Хіба ви мене не упізнаєте?! — крикнув він.

Ян Жолкевський повернувся, потім підійшов ближче і несподівано для всіх обхопив бранця за плечі.

— Верещака! — нарешті вигукнув він. — Цього не може бути! Звідки ти тут узявся?

Біля вогнища вони ще довго згадували минулорічні події. Василь розповідав про поранення і полон, Жолкевський — про загибель батька, про те, як він разом із польним гетьманом Станіславом Конець-польським, Миколою Потоцьким та іншими магнатами потрапили в полон. Потім його викупили. Тепер вони при вирішальній допомозі українського війська вже сповна помстилися туркам та татарам, і він особисто після прибуття до Варшави на сеймі збирається порушувати

клопотання про надання козакам на знак подяки більших вольностей і прав.

— І про батькову обіцянку я пам'ятаю, — додав Ян Жолкевський. — Їдьмо з нами. Не пожалкуєш. Вивчишся, станеш справжнім паном. А захочеш, будеш служити при самому королівському дворі. Я все влаштую. Будеш, як вареник у маслі. Здається, так у вас кажуть.

Загибель гетьмана Жолкевського. Мал. В. Еліаш-Радзіковського

— А чому б і ні, — відповів Василь. — Удома мене ніхто не чекає. Мати давно померла, батько загинув під Хотиним у минулому році, я сам бачив, як татарська стріла у нього влучила. Більше нікого у мене з близької рідні немає. Хіба що хата залишилася і шматок землі.

— Не хвилюйся, буде в тебе і своє житло, і земля, якщо захочеш, і панянки на вибір, буде все, — поплескав його по плечу Жолкевський.

Син коронного польського гетьмана дотримав свого слова. За кілька років Василь здобув хорошу освіту і навчився гарним манерам, показав себе здібним молодиком, який розбирався у державних

справах, швидко орієнтувався у будь-якій ситуації, умів чітко й зрозуміло викладати свої думки. Він уже був вхожий у світське товариство, служив при королівському дворі і невдовзі отримав чин камергера.

За родом своєї діяльності мав причетність до написання листів та інших документів за результатами засідань сейму і різних нарад, іноді особисто був присутній при обговоренні певних питань. Особливо його цікавило все, що стосувалося України, і він дуже переймався, коли загострювалися стосунки і при дворі гнівалися на непоступливість козацької старшини.

Василю так жодного разу і не вдалося потрапити в рідні краї, хоч дуже кортіло опинитися в далекому Корсуні. З великою радістю він іноді зустрічав українське посольство, розпитував про життя на батьківщині. У 1630-ті роки, коли почастишали повстання українських селян і козаків проти польської шляхти, він із хвилюванням стежив за розгортанням подій. Якось навесні 1645 року Василь випадково зустрівся у Варшаві з українськими козаками.

— Василю, чи це ти? — зупинив його поважний вусатий козак.

— Богдане, цього не може бути! — Верещака впізнав Хмельницького. Вони міцно обнялися і, перебиваючи один одного, почали розповідати про своє життя і минулі пригоди. Домовилися увечері зустрітися і вже поволі поспілкуватися в домашній обстановці.

— Сьогодні розмовляли з французьким послом де Брежі, а завтра з січовим отаманом Іваном Сірком вирушаємо до Франції, — почав розповідати про мету приїзду Богдан Хмельницький. — Французи, дізнавшись про силу і вправність козацького війська, про його численні перемоги, хочуть за хорошу платню найняти зо дві тисячі козаків для участі в бойових діях проти іспанців. Можемо й тебе з собою взяти.

— Я давно відійшов від військових справ, — промовив на те Василь, — вже й не пам'ятаю, коли шаблю в руках тримав. Все більше з пером маю справу та з паперами.

— Бачу, що ти вже ополячився тут, до розкоші звик, — Богдан почав роздивлятися помешкання. — Нині тебе важко чимось назад, до роботи на землі переманити.

— Риба шукає, де глибше, а людина — де краще, — зауважив на те Василь, хоча розповіді про рідний край розбурхали в нього спогади, і у грудях від того защеміло.

— Ну, мені час іти, спозаранку рушаємо в дорогу, — підвівся Богдан. — Бо й так засидівся.

— Будеш у Варшаві, заходь, — сказав на прощання Верещака.

— Зайду, — пообіцяв Хмельницький.

Минуло три роки. За цей час сплило багато води у Дніпрі і пролилося море сліз. Українські селяни з кожним роком зазнавали дедалі більших утисків від Речі Посполитої, їх позбавляли прав, силою відбирали православні храми й перетворювали на католицькі. Зазнавали утисків і реєстрові козаки, хоча вони й перебували на службі у польського короля і були його підданими.

Якось Богдан Хмельницький покликав до себе полковника Лавріна Капусту, якому довіряв виконувати особливо утаємничені справи.

— Найближчим часом нас очікують масштабні бойові дії з усією польською армією, — розпочав він здалеку. — І нам ой як потрібні свої люди у ворожому оточенні. Ляхи дуже хитрі й підступні, можуть говорити одне, а насправді замишляти зовсім інше. Вчасно розпізнати їхні наміри — ось що дуже важливо у цій ситуації. Тут я згадав про одного знайомого українського шляхтича, який кілька років тому служив при королівському дворі. Ось хто нам би нині став у пригоді.

— Стільки років сплило, — відказав на те Капуста. — Він, певне, вже настільки ополячився, що відвернувся від рідної землі.

— Не думаю, — заперечив Хмельницький. — Він не з таких. Тому спробуймо. Ось цей лист слід доставити йому у Варшаву. Я все добре продумав. Тільки зробити це слід так, щоб жодна жива душа про це не дізналася. Якщо все вдасться, матимемо свої очі й вуха при королівському дворі. А вони нам зараз ой як потрібні.

Одержавши таємне послання із Запорозжя, Василь Верещака перечитував його і довго розмірковував. Звістка від Богдана Хмельницького навернула його на спогади про рідну землю. Неабияк приголомшили розповіді посланця про безчинства поляків. Про це він нічого не знав і навіть не здогадувався. На прощання посланець сказав, що три дні

чекатиме на відповідь. Хмельницький прохав повідати про наміри сейму стосовно повстанців.

«Чи не буде це зрадою за все те, що для мене зробив Ян Жолкевський? – розмірковував він. – А чи не більша зрада – жити тут у розкоші й достатку, знаючи, що відбувається на батьківщині». Такі тяжкі думи не давали йому спокою ні вдень, ні вночі. Та третього дня він все ж зробив остаточний вибір, сів уночі вдома за стіл і написав листа Хмельницькому.

Подальші події розгорталися з небаченою швидкістю. Після перемог козацьких військ над поляками на річці Жовті Води і під Корсунем практично жодне засідання сейму не обходилося без порушення українського питання. Верещака уважно за всім стежив і про найважливіші рішення передавав інформацію для Хмельницького. Для цього ретельно продумали способи передачі і доставки письмових послань, маршрути, підібрали надійних людей. Щоб убезпечити самого Верещаку, максимально звузили коло осіб, які могли з'являтися у нього вдома, забирати листи і передавати звістки від самого Хмельницького.

Після смерті короля Владислава Хмельницький спорядив до Польщі козацьке посольство для прощання з померлим і проведення переговорів. Користуючись нагодою, гетьман позвав до себе одного з посланців – старого перевіреного козака Антона Головатого і дав доручення конфіденційно зустрітися у Варшаві з Василем Верещакою.

– Передай, що його інформація нині надзвичайно важлива, – сказав Хмельницький. – У ситуації, що складається, поляки можуть говорити і обіцяти одне, а замишляти інше. Він же може бачити реальну картину.

Пізно ввечері, коли вже відбулася зустріч із польськими сенаторами, які висловлювали розуміння причин повстання і виступали за мирне врегулювання усіх спірних питань, Головатий обережно пробрався темними вуличками до помешкання Верещаки. Для певності зробив невеликий гак, щоб переконатися, чи немає за ним стеження.

Двері відчинив міцної статури господар, який виглядав по-молодечому, його чорний смоляний чуб і пишні вуса лише злегка торкнула сивина, а виразні карі очі уважно вивчали гостя, ніби просвічуючи

його наскрізь. Переконавшись, що посланець із України справді той, за кого себе видає, Верещака провів його до своїх покоїв. Спочатку розпитав про ситуацію на батьківщині, а потім попросив запам'ятати й передати Хмельницькому останні новини.

Зі змішаними почуттями Василь Верещака сприймав сумні звістки з батьківщини. З одного боку, він усім серцем прагнув, щоб поляки й українці жили в мирі й злагоді, як брати, з іншого – душа боліла за численні кривди, які польське панство завдавало українцям на їхніх землях. Особливо жорстокими стали розправи в останні кілька років, коли селяни перестали миритися з сваволею і ставали на захист своїх прав і власного життя. Він не міг спокійно слухати розповіді при королівському дворі, як катували захоплених козацьких ватажків, пекли розпеченим залізом, спалювали живцем або садили їх на палі. Тому він із подвоєною енергією намагався виконувати таємну місію, надсилаючи Хмельницькому свіжу інформацію про наміри польського уряду.

Невдовзі Верещака у своєму помешканні приймав чергового посланця з України. Вірного слугу Адама, який уже багато років вірою і правдою прислужувався йому, після приготування вечері відправив додому. Але той, зробивши вигляд, що пішов, заховався і почав підслуховувати розмову двох панів. Незадовго до цього з ним зустрівся представник таємної канцелярії, який дав вказівку збирати інформацію про всіх, із ким його господар спілкується вдома.

Адам спочатку категорично відмовлявся це робити і навіть намагався довести, що його пан нічого лихого не робить, усією душею вболіває за Польщу і процвітання його королівської величності. Але у відповідь почув, що проти самого Верещаки ніхто нічого й не має, він віддано служить королю. Проте можуть бути погані люди, які спробують скористатися його добротою на шкоду інтересів Речі Посполитої. Зрештою, від нього одержали згоду в обмін на обіцянку хорошої плати за надання інформації.

Крізь прочинені двері Адам чув, як невідомий пан передавав вітання від Богдана Хмельницького і особистого листа. Прочитавши послання, Верещака сховав його за образи і продовжив розмову, розповідаючи

про обговорення останніх подій польськими сенаторами. Не дочекавшись завершення бесіди, слуга тихенько покинув будинок. Наступного дня після того, як пан пішов на службу, Адам зазирнув за ікони і знайшов там те, що шукав. У листі, написаному польською мовою, висловлювали прохання дізнатися про переговори з турецьким султаном. Поклавши обережно все на місце, він чимдуж подався до таємної канцелярії.

Верещаку схопили того ж дня. Своєї провини він нізачо не визнавав. Про листа ж говорив, що то не його, мовляв, лист лишився від київських ченців, які недавно зупинилися в нього. Але катам поставили завдання будь-що вибити з нього показання, і вони старалися сповна. Дізнавшись про арешт Верещаки, до в'язниці прийшов Ян Жолкевський.

— Дякую, вельможний пане, за все, що для мене зробили, — промовив до нього Василь. — Що б про мене вам не казали, знайте одне: я завжди прагнув миру між польським і українським народами. Для мене вони обидва стали рідними, і мені боляче, що безневинно мється стільки крові. І якщо я в чомусь винний, так лише в прагненні запобігти зайвому братовбивству. А більше мені нічого сказати.

Його вивели на страту теплого весняного дня. Верещака спокійно, без найменшого страху дивився на приготування жовнірів, що набивали рушниці йому на смерть. Коли все підготували, хорунжий наблизився до нього і запитав:

— Можливо, щось хочеш сказати перед смертю, то кажи. А ні, то молися Богу своїми молитвами.

— Сказати мені нічого, — суворо промовив приречений на страту, — бо ніхто все одно не дізнається, що говорив у свою смертну годину син вільного козака Григорія Верещаки, не розкаже, якою лукавою зрадою захопили його, як катували і як він помирав. А у Бога хочу попросити прощення перед батьком своїм, що не став йому захистом і помічню на схилі літ. А тепер робіть свою справу.

Хорунжий махнув рукою, і в ту ж мить пролунали постріли. Козацьке тіло востаннє здригнулося, а волелюбна душа полинула у горішне царство шукати правди й справедливості на тім світі.

Про долю Василя Верещаки достеменних відомостей не виявлено. Відомо лише, що у грудні 1650 року на засіданні польського сейму розглядалася «справа Верещаки». Підозрюваний у шпигунстві виправдовувався тим, що до знайдених у нього вдома документів не має жодного стосунку, мовляв, їх забули київські ченці, які перебували у Варшаві під час обговорення умов Зборовської угоди.

Йому нібито повірили. Не останню роль зіграло його наближення до короля. Принаймні ще понад шість місяців він працював при королівському дворі. Щоб відвернути від себе підозри й поновити дещо втрачену довіру, Верещака незадовго до битви під Берестечком надав Яну Казимиру грамоту Хмельницького до семиградського князя Ракоці, яку йому нібито вдалося перехопити. Проте через підкупленого слугу прибічникам короля вдалося дізнатися, що цю грамоту підробив сам камергер, а таємні папери він зберігає у власному ліжку.

Фортеця Мальборк, XVII ст.

Хмельницький приглядався неоспалим своїм серцем до людської поведінки та до їхніх переміщень. Ці звістки він діставав від своїх зичливих приятелів та братів по греко-руській релігії, а також від шпигунів, яких спеціально посилав, щоб розвідували про всі лядські ради й замисли.

Із Літопису Самійла Величка

Після нового обшуку Верещаку схопили й ув'язнили у фортецю Мальборк. Але й там своєї провини він не визнавав. Подальші згадування про нього в архівних джерелах, переказах і легендах різняться між собою. За одними – козацького розвідника стратили. Згідно з іншими – йому вдалося уникнути кари і втекти з королівської в'язниці.

Якщо це так, то тоді саме про нього писав Самійло Величко у «Сказанні про війну козацьку з поляками», описуючи виступ гетьмана Івана Виговського проти московського засилля у 1657 році. У літописі Величко нарівні з найближчими соратниками повсталого гетьмана Юрієм Немировичем і Сулимою згадує й козака Верещагу.

Поінформованість Богдана Хмельницького іноді вражала польського короля. Він навіть мав підозри, що з оточення відданого воєводи і сенатора Адама Киселя у Генеральну канцелярію Війська Запорозького постійно просочувалася цінна інформація. Щоб убезпечитись від витоку секретних відомостей, оточення короля навіть примудрилося зробити так, щоб воєвода не був присутній на нараді напередодні битви під Берестечком. У 1653 році А. Кисіль помер, а його духовний наставник – чернець Гощанського монастиря Петроній Ласко, від якого у воєводи не було таємниць, перейшов до козаків. Тоді всім стало зрозумілим, як таємниці королівства просочувалися до повстанців.

Про те, що «хтось поведав» Хмельницькому про сокровенні замисли поляків, неодноразово

згадується в польських джерелах тогочасного періоду. Так, коли у 1649 році українські полки вирушили до Молдавії, цим спробував скористатися М. Потоцький, повівши польське військо в українські землі. Але несподівано поляки отримали від своїх розвідників відомості, що козацьке військо розділилося і завдяки швидкому маневру стало у них на шляху табором у вигідному для оборони і контрнаступу місці. Ці дії викликали неабияке захоплення у короля Яна Казимира, який у листі до литовського гетьмана сповіщав, що ворог «як у задумах своїх потаємний, так і в їх виконанні скорий, випередив своєю швидкістю всі перестороги і того, що мав у замірі, домігся».

Козацька розвідка вводила в оману польського короля й іншими способами. Якось до короля прибула депутація почаївських ченців і вишневецьких міщан, котрі запевняли, що Хмельницький відступає у східну частину України. Тим часом козацьке військо впевнено рухалося у протилежному напрямку. Пізніше королівські радники стверджували, що ченців і міщан навмисне підіслали до Яна Казимира.

Поляки часто потрапляли на гачок дезінформації, розпорошуючи власні сили в марних спробах знайти козацьке військо там, де його й близько не було. Так, у червні 1651 року українські бранці показали, що козацький загін у тисячу шабель нібито рухається на Жовкву. Король наказав своїм крилатим гусарам перехопити козаків. Довго нишпорили по хащах важка кіннота, але так і не виявила повстанців.

Таке цілеспрямоване поширення неправдивих чуток робилося, як пояснював козацький історик Самійло Величко, «не для чого іншого, тільки для того, власне, аби поляк через своїх шпегів которых отнюдь невозможно было устереттисся, не вибадали о ином против себе военном Хмелницкого замыслу».

«Хмельницький повсюди свої очі мав»

Не лише Василь Верещака діяв у близькому оточенні іноземних правителів, які виношували плани підім'яти під себе українські землі. Працював на козацьку розвідку і православний купець із Вільно Данило Пулховський, котрий служив референдарію Франциску Ісайському, який був другою посадовою особою в польському уряді і доповідав про різні справи безпосередньо королю і канцлерам. Пулховський мав цілковиту довіру королівського референдарія, супроводжував його під час відвідин можновладців і черпав багато цікавого й потаємного з тих розмов.

Наприкінці 1651 року польський воєвода і сенатор Адам Кисіль сповіщав короля про одержання Богданом Хмельницьким відомостей із Бахчисарая про намагання Польщі через свого посла у Кримському ханстві домогтися «приваблення і спрямування – за допомогою підкупу – орди проти них. З Мультян і Угорщини також його звістили, наче там набирали військо на війни для їх [козаків] знищення».

При дворі молдавського господаря Василя Лупула багато років успішно діяв на користь Війська Запорозького вельможа Астаматій, грек за походженням, що мав високе придворне звання «постельничого». Це давало йому змогу дізнаватися про утаємничені задуми молдавського володаря. Тож усі підступи та інтриги Василя Лупула, його секретне листування з турецьким султаном і його візирами, з польським королем та магнатами Польщі й Литви швидко ставали надбанням гетьманської канцелярії в Чигирині.

Праворуч:
Хмельницький і
Тугай-бей
під Львовом.
Мал. Яна Матейка

Після смерті у 1653 році Василя Лупула Астаматій переїхав в Україну, де став відомим під іменем Остафія Остаматенка. Певне за надані ним послуги Богдан Хмельницький віддячив йому і довірив важливу посаду в Українській козацькій державі, призначивши екзактором, тобто збирачем прикордонних мит.

У пошуках союзників для протистояння з Річчю Посполитою Богдан Хмельницький звертав свій погляд то на Кримське ханство і Османську імперію, то на Московське царство.

У одних випадках діяв відкрито через свої посольства, у складі яких і сам брав участь, в інших – через таємних інформаторів. Скрізь він намагався мати свої очі й вуха.

У деяких дослідженнях є згадування, що розвідувальна служба Української держави дізнавалася про певні задуми московського царя через козацького лікаря Лук'яна Григоровича (Литвина), який працював у Посольському приказі в Москві.

Посольський приказ
у Москві

Із документальних джерел

СВІЙ «ЛІКАР» У ПОСОЛЬСЬКОМУ ПРИКАЗІ

5 жовтня 1649 року до Чигирини відрядили московське посольство на чолі з Григорієм Нероновим і добре обізнаним в усіх українських справах піддядчим Посольського приказу Григорієм Богдановим. Посли повезли з собою царські листи із висловленням подяки гетьману і всьому Війську Запорозькому за «службу и радение», які, на думку царя Олексія Михайловича, проявилися у відверненні нападу татар.

Цар закликав Христовим іменем Богдана Хмельницького і надалі утримувати кримського хана «от всякого дурна», а за це обіцяв, що Військо Запорозьке і його керманич «в забвенье николи не будет», а на доказ щирості своїх слів і намірів надсилав гетьману аж «три сорока соболей», що вважалося доволі щедрим дарунком.

Не обійшов він своєю милістю й іншу козацьку старшину. Звичайно ж, Неронов мав і спеціальне таємне доручення: вивідувати усе, що йому пощастить, від «знатных людей тайным обычаем».

У складі посольства перебував і лікар Лука Литвин, якому доручалося, з огляду на його минулі контакти серед козацької верхівки, за чаркою доброї горілки випитувати все про наміри гетьмана стосовно Московського царства, про настрої козаків, чи не втомилися вони від війни і чи не воліють разом із московитами стати супроти Речі Посполитої і Кримського ханства.

Незадовго перед тим Лук'ян Григорович, якого у Московії звали Лукою Литвином, несподівано запропонував свої послуги московському уряду. Думних дяків Посольського приказу зацікавили не так лікарські здібності українця, учасника козацького походу під Збараж, скільки заява, досить дивна, на перший погляд, для людини, яка прагне стати «дохтуром». Лука повідав про близьке знайомство з генеральною старшиною і ту велику довіру, якою він бачимто користувався «у гетманских советников, которые при нем, гетмане, живут и гетманскую мысль ведают, у гетманского шурина Павла, да у гетманского ж зятя Павла

ж, да у полковника Прокопа, да у брата его, полковникова, Грицька, да у ясаула войскового Миська, да у лутчого полковника и советника гетманского у Федора Вешняка... да у гетманских двух писарей у Александра, да у Семена Тихова – те де все люди ему, Луке, знакомы и до него добры, что они гетманской мысли ведают».

Чи ж дивно, що така обізнана людина видалася московській розвідці справжньою знахідкою? І Луку радо прийняли на государеву службу, прагнучи надалі використати його обізнаність і дружні стосунки з козацькою верхівкою в інтересах Московської держави.

Направлення посольства до Чигирини стало слушною нагодою для цього. Луку включили до поважного посольського почту, мотивуючи тим, що в дорозі і в дальніх землях «всякой хвори может быть велико множество». Водночас у Путивлі залишили його дружину і дітей, що, на думку московських воевод, мало позбавити від усіляких несподіванок.

Але Лука й не збирався лишатися на Запорожжі. Не для цього з ним так ретельно розробляли «легенду» люди Богдана Хмельницького, з усіма пересторогами зустрічалися в Москві, раділи його можливостям мати доступ до цар-

Москва. Посольський приказ, 1652 р.
Книжкова мініатюра

ського листування. Нині було важливо не викликати до себе підозри з боку посольської делегації при спілкуванні з козацькою старшиною і зайвий раз не ризикувати. Він був певен: все, що йому слід почути від гетьманського оточення і доповісти посольським дякам по поверненні, він і так почує. А інакше навіщо було затівати цю ризиковану й небезпечну гру.

У балачках про битви з поляками, поміч при цьому кримчаків, про звияги козацьких полковників неодноразово звучало, що в намірах Хмельницького – остаточно звільнитися від тяжких пут Речі Посполитої і до кінця битися з тими, хто допомагатиме ляхам відновити

свій лад на українських землях. А щодо Московської держави козаки неодноразово наголошували, що в гетьмана «и мысли нет воевать с Москвией, ежели царь ничего не буде замышляти супротив казаков». Зі свого боку посол Неронов, залишившись із Хмельницьким наодинці, вів свої розмови, роблячи головний наголос на спільності православної віри, що об'єднувала українців і московитів. Він докоряв гетьману за його союз із бусурманами. Виконуючи царську волю, він навіть наважився осудити Хмельницького за його погрозу розпочати разом із татарами війну проти Московського царства, якщо цар не пристане на українські умови. «Говорити таке, – хитав головою посол, – не тільки «непригоже», а й «грешно», бо государ Олексій Михайлович гетьмана і Військо Запорозьке «милостью и жалованьем призывает».

Хмельницький холодно зупинив потік красномовства дипломата і швидко спустив його із загірних височин на грішну землю, ошелешивши ревного захисника віри Христової спокійними словами про те, що татари, хоч і нехристи, проте допомагають Україні боротися з ляхами – головними ворогами віри православної, а московити, величаючи лише себе істинними християнами, не те що не надали допомоги Війську Запорозькому, а й сприяли полякам-латинянам.

І гетьман пояснив, про що йдеться: у той час, коли українське військо спільно з татарами облягало Збараж, піддані царя донські козаки вдерлися на Кримський півострів, заподіявши шкоди союзнику України.

А завершив гетьман свої виклади погрозою: якщо цар і надалі не приборкає донських козаків, то він разом із ханом кримським вирушить на прикордонні міста царя. І, як особливо наголошував царський посол, «говорил такие речи сердито гораздо».

По поверненні Лука, у свою чергу, розповів про все, що «гетманские советники ему, Луке, сказали, не опасаясь ево и тово, что он переехал на государево имя».

Цю інформацію високо оцінили у Кремлі і вирішили дати Луці Литвину «грамоту с похвалою, впредь велеть о вестях проводить и писать» і нагородити його – «дать 10 рублев да сукно доброе, аглинское».

За мотивами оповіді Юрія Дзеджули
«Таємна війна Богдана Хмельницького»

Зі свого боку, Московська держава також намагалася контролювати ситуацію і знати все про наміри Варшави, Чигирини, Бахчисарая, Стамбула і багатьох інших столиць. Скрізь упроваджували свою агентуру, застосовували найрізноманітніші методи, але здебільшого діяли підкупом.

Козацька ж розвідка, попри те, що мала в Москві таких людей, як Лука Григорович (Лука Литвин), усе ж традиційно мала більше позицій у Польщі і Криму, ніж у Московській державі. Цьому напрямку розвідувальної діяльності завчасно не надали першочергового значення. Це позначилося на подальших подіях і військовому протистоянні.

Розвідувальна діяльність у період Руїни

Іван Виговський

Смерть Богдана Хмельницького стала поворотним моментом в історії Української національної революції. Подальший період історії України другої половини XVII століття характеризувався розпадом державності і загальним занепадом. Він позначився різким загостренням соціально-політичної боротьби й посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України і отримав назву Руїна.

Під час Руїни Україна була поділена по Дніпру

на Лівобережну та Правобережну, і ці дві половини ворогували між собою й водночас перебували у сфері впливу сусідніх держав – Польщі, Московії, Кримського ханства, Османської імперії, які намагалися за будь-що поширити свою владу і присутність на українських землях. Українські лідери цього періоду здебільшого не мали широкої народної підтримки своєї політики. Лише окремі з них, хто більше дбав про національні інтереси, а не про власні амбіції, робили все можливе, щоб вивести Україну із занепаду.

Характерно, що саме такі особистості залишили помітний слід в історії, і це стало можливим завдяки притаманним їм військовій майстерності, дипломатичному хисту і вмінню збирати відомості про плани й наміри супротивників, мати своїх людей у стані як ворогів, так і союзників.

Одним із таких гетьманів був Іван Виговський – колишній особистий писар Богдана Хмельницького, а невдовзі – генеральний писар Війська Запорозького. Він створив потужну і високоефективну Генеральну канцелярію і зосередив у своїх руках чимало владних повноважень, зокрема й організацію розвідувальної діяльності. Під контролем Виговського було все дипломатичне листування, таємна переписка. Є згадування про те, що він намагався встановлювати таємні контакти за кордоном із прицілом

Іван Виговський.
Мал. Наталії
Павлусенко

Печатка
Івана
Виговського

на свої майбутні політичні плани, мав власні джерела інформації, про які ніхто не знав. Тобто це був уже досвідчений державний діяч, який знав ціну такій гострій специфічній зброї, як розвідка, і вмів нею користуватися.

У різних дослідженнях зазначається, що агентом Івана Виговського був татарський товмач великого візира Сефер Кази-аги, котрий під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янець-Подільським у грудні 1653 року передав генеральному писареві відомості про її зміст. Тоді ж Виговський послав до Стамбула писаря серба Миколу Маркевича, який знав турецьку мову і нарівні з офіційними контактами мав вивідувати інформацію про потаємні задуми султана і його близького оточення. Грек Теодозій Томкевич, львівський купець та міщанин, за завданням генерального писаря брав участь у дипломатичних контактах Гетьманської держави з урядами Речі Посполитої та Швеції у 1658 році.

Саме завдяки Виговському було створено широку агентурну мережу, яка сповіщала про все важливе, що діялося не тільки в Україні, але й у Польщі, Литві, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, Османській імперії, Кримському ханстві, придунайських державах.

Уже на гетьманській посаді І. Виговський, нарівні з тим, що був підписаний Переяславський договір із Московською державою, намагався заручитися підтримкою інших сусідніх держав задля гарантування безпеки українських земель. Він підтримував тісні

відносини з Річчю Посполитою, підписав угоду зі Швецією, почав переговори з Кримським ханом про укладання договору. Він був справжнім державним діячем, розумним і освіченим, розсудливим і поміркованим, умів мислити масштабно, тримати в полі зору усі зміни в політиці інших держав як на сході, так і на заході, прагнув заглядати далеко наперед і прораховувати всі можливі ходи.

Дії гетьмана не пройшли повз увагу московського уряду, який довго зволікав із визнанням гетьманства І. Виговського, вимагаючи від нього чималих поступок, спрямованих на ліквідацію Гетьманської держави. Прагнучи послабити владу гетьмана і сильніше прив'язати українські землі до Московії, царський уряд підтримував внутрішню опозицію проти нього, яку очолили кошовий отаман Яків Барабаш та полтавський полковник Мартин Пушкар. Усе це зрештою призвело до того, що Українська держава розкололася на два табори, і почалася громадянська війна, яка обернулася національною трагедією і коштувала багатьох тисяч життів.

У вересні 1658 року з ініціативи Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною під містом Гадяч підписали договір, за яким Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Велике Князівство Руське, яке нарівні з Польщею та Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої з повним збереженням гетьманського правління, прав і звичаїв українського народу.

Вдатися до такого кроку гетьмана спонукали численні порушення царською стороною міждержавної угоди, укладеної в Москві за підсумками Переяславської ради: московити замість обіцяної військової підтримки козаків у боротьбі з поляками пішли з ними на сепаратне перемир'я, втручалися у внутрішні справи Гетьманщини, посилювали військову присутність на Лівобережжі, підбурювали антигетьманську

...Цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умишлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб держати наряд в ярмі; царські воеводи відмовляли гетьманові почесей, підтримували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви слідна в усьому: вона готує нам ярмо – насамперед домашньою, громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розгорілася...

Із маніфесту
із поясненням причин
війни з Московщиною, 1658 р.

опозицію до збройних виступів.

Водночас у тексті Гадяцької угоди була така фраза, що козацькі війська воюватимуть разом із військами польськими й литовськими проти спільних ворогів, але не проти Московського царства. Виговський був дипломатом і розумів силу північного сусіда. Але навіть попри це Москва сприйняла цю угоду як зраду. Прагнучи бути до кінця послідовним, Виговський намагався пояснити свої дії у спеціальному маніфесті, в якому дав чітку оцінку тогочасної політики Московської держави.

Навесні 1659 року московський цар оголосив Виговському війну і направив в Україну військо під командуванням князя Олексія Трубецького, чисельність

якого становила, за різними даними, від 100 до 150 тисяч осіб. Гетьману довелося докласти неймовірних зусиль, щоб у стислі строки зібрати вірні козацькі полки, закликати на допомогу кримську орду, мобілізувати найманих вояків із Польщі, Молдавії, Валахії, Трансільванії. Це стало можливим завдяки заздалегідь налагодженим добрим контактам із правителями сусідніх країн.

Зрештою, вдалося зібрати приблизно 50 тисяч осіб об'єднаного війська. Наприкінці червня Іван Виговський підійшов із цим військом до Конотопа,

де чотири тисячі козаків під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького неймовірними зусиллями утримували Конотопську фортецю і на понад два місяці затримали наступ московитів вглиб українських земель.

Виговський просувався із застосуванням перевіреної роками тактики дій козацького війська в поході. На напрямку дій головних сил попереду на відстані від 6 до 15 кілометрів йшов кінний розвідувальний загін чисельністю до 100 осіб. Водночас розвідувальний загін вислав наперед і на фланги розвідувальні роз'їзди чисельністю від 5 до 10 козаків. Це дало змогу вчасно помітити і розбити невеликий передовий загін московитів. Від полонених дізналися про місце перебування основних сил князя Трубецького і, що важливіше, про переконання у таборі супротивника, що союзники козаків кримські татари прибудуть на підмогу не скоро.

На основі цих відомостей Виговський спланував дії, за якими татари сховалися в засідці в урочищі Торговиця на схід від села Соснівки – головного козацького табору. Сам Виговський вирушив на чолі невеликого загону під Конотоп. Рано вранці 27 червня козаки напали на військо Трубецького і, скориставшись панікою у його лавах, захопили велику кількість коней та вигнали їх у степ. Оговтавшись, московська кіннота контратакувала козацький загін, і Виговський відступив за річку Соснівку до свого табору.

Наступного дня, 28 червня, Олексій Трубецький послав боярина Семена Пожарського на чолі 30-тисячного загону відбірної московської кінноти з наказом наздогнати і розбити козаків, які так зухвало вчинили напад на їхній табір. Подальший перебіг подій засвідчив, що розвідка московитів у цій ситуації діяла не найкращим чином і не мала достеменних відомостей про місце перебування і чисельність козацького війська.

Схема Конотопської битви

Пожарський переправився через річку Соснівку й отаборився на іншому її боці. Решта московського війська на чолі з Трубецьким залишилася в таборі. Тим часом п'ятитисячний загін козаків зайшов їм у тил, захопив міст через Соснівку, зруйнував його і загатив вночі річку, затопивши низину навколо неї.

Починаючи 29 червня 1659 року вирішальну битву, яка увійшла в історію як Конотопська битва, Іван Виговський достеменно знав розташування ворога, його сили, рельєф навколишньої місцевості. Козацька розвідка у цій ситуації спрацювала бездоганно. На додачу мали необхідні відомості від захоплених у полон московитів.

Битва розпочалася з того, що вночі невеликий козацький загін несподівано, як вихор, увірвався в табір Пожарського. Невдовзі козаки уповільнили

Конотопська битва. Мал. Артура Орлюнова

Цвіт московської кінноти, що відбув шасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах охопив Москву. Трубецький, на якого покладали найбільші надії, муж на війні шасливий і ворогам страшний, утратив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці царська Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи з укріплення Москви.

Сергій Соловйов,
російський історик

Але втікачі всюди наражалася на перепони і пастки.

На греблі і перед нею утворилися затори. Кіннота і піхота робили спроби перебратися через річку вплав, але загатна гребля зробила своє діло: важка московська кіннота й піші топились у багнистих пливунах. Остаточно приголомшила супротивника атака кримських татар. Оточення виявилось повним. Упродовж дня розгром довершували. Усього знищили майже все військо, що було під командуванням Пожарського, а це 30 000 осіб. Сам князь був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурлініми, Скуратовим, Куракіним та іншими.

Почувши про розгром Пожарського, князь Трубецький відкликав решту московського війська з облоги Конотопа і почав відступ з України. Козаки з

натиск, навмисно дали змогу супротивнику отямитися, а самі почали вдавати, що не туди заскочили, і повернули назад, втікаючи до села Соснівки. Коли Пожарський побачив «безладну втечу» козаків, він кинувся з усіма силами переслідувати втікачів.

Виговський впустив Пожарського у Соснівку настільки, щоб ударити на нього зусібіч. За умовними сигнальними пострілами з гармат інший загін козаків атакував московське військо з тилу. Пожарський схаменувся, але було вже пізно. Організованого відступу не вийшло, почалась панічна втеча до греблі.

татарами кинулися навздогін і переслідували ворога упродовж трьох днів аж до московського кордону. У запеклих боях захопили багато артилерії, бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз московського війська.

У битві під Конотопом Московська держава зазнала однієї з найбільших у своїй історії поразок. Її військо втратило від 40 до 50 тисяч воїнів, хоч деякі джерела подають більшу цифру. Українське військо втратило загиблими приблизно 4 тисячі козаків, кримська орда – 6 тисяч вершників.

Одним із тих, хто в цей період мав значний вплив на Івана Виговського у переорієнтуванні його на союз із Варшавою, був Юрій Немирич. Саме Ю. Немирич став правою рукою гетьмана у міждержавних відносинах. Він обіймав посаду генерального писаря – ключову у козацькій державі. Вся політична і державна діяльність Юрія Немирича дає підстави припускати, що він користувався результатами роботи козацької розвідки і сам безпосередньо був залучений до специфічного процесу здобування розвідувальної інформації про стан справ у сусідніх країнах і використання одержаних відомостей в українських інтересах.

Навіть ще до того, як стати на службу Українській козацькій державі, Ю. Немирич уже перебував у вирі таємної дипломатії і залаштункових подій у тогочасній Європі. Хай він навіть і не був розвідником у класичному розумінні цього поняття, та йому все ж були притаманні усі риси розвідників епохи Відродження.

Юрій Немирич народився на теренах тодішньої Речі Посполитої у 1612 році в місті Овручі (нині – Житомирської області). Походив зі старовинного роду Немиричів. Батько його був київським підкоморієм, тобто особою, яка перебувала у близькому оточенні великих князів і виконувала суддівські та інші обов'язки.

Юрій Немирич

Обкладинка книги про Юрія Немирича

Початкову освіту Юрій отримав у Польщі, потім слухав лекції в університетах Лейпцига, Амстердама, в Оксфорді та Кембриджі. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак, якому пророкували наукову кар'єру, видав у Парижі власний твір, написаний латиною, під назвою «Розвідка про Московитську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Московської і польсько-литовської держав. Написав і видав ще кілька серйозних філософсько-теологічних трактатів латиною. Знав кілька європейських мов. Після смерті батька успад-

кував одну з найбільших маєтностей на українських землях.

Ю. Немирич мав широке коло знайомств серед європейських політиків, зокрема був наближений до шведського короля. Брав участь у кількох військових експедиціях, як то у Бранденбурзькій війні, і водночас як сеймовий посол представляв інтереси київської шляхти на генеральних сеймах Речі Посполитої.

У роки Української національно-визвольної революції 1648–1654 років воював проти Богдана Хмельницького як генеральний полковник Київського воєводства Речі Посполитої. У 1655 році перейшов на бік шведського короля Карла X Густава. Події на теренах Української козацької держави змусили його

Ретельно треба оглянути розташування [військ], обміркувати не лише відверті дії ворога, але й вивчити думку чужинців про нього. У довір'я ворога входить той вивідник, який з поважних, гадаємо, причин утікав [зі своєї країни]: як Арасп від Кіра до асирійців; як син Тарквінія до габінійців; як Зопир до вавилонців. Найкращі ж ті, які нам чужинцями є, бо на цій підставі відверто не будуть зараховані до ворогів своїх державців, – як [наприклад], індійці, послані для вивідництва до Ассирії. А тому що способів вивідництва є багато, то Камбіз у Ефіопії вжив звично відомий – під виглядом піднесення подарунків. Схоплених ворожих вивідників не завжди убивав і Ксеркс. Навпаки, добре все вивідавши, проводжав їх до своїх таборів і відпускав, – щоб через них нагнати більше страху на вороже військо. Ганнібал, коли через розвідників спізнав ворожий намір, для приховання наступу зволікав [час] прибуття послів. А коли вже прибули, то зустрічав їх Хрізанф, а сам Ганнібал [тим часом] намагався захопити Тарент.

Із трактату Юрія Немирича
«Роздуми про війну з Московією»

переосмисли свої погляди і шукати компроміс із козаками. У 1657 році переїхав до Чигирин під протекцію гетьмана Б. Хмельницького, прийняв релігію своїх предків, дістав чин полковника. Як дипломат проводив переговори зі Швецією, які закінчилися Корсунською угодою 1657 року, що визнавала незалежність України.

Юрій Немирич став одним із визначних українських державотворців XVII століття. За гетьманства Івана Виговського він брав безпосередню участь у творенні концепції Великого Князівства Руського, очолював українську делегацію на сеймі 1659 року

для ратифікації Гадяцького договору, автором проєкту якого був. Брав участь у Конотопській битві 1659 року.

На підставі власних спостережень і тієї інформації, яка була йому доступна за посадою, написав низку суспільно-політичних праць, зокрема політичний трактат «Роздуми про війну з Московією». У цій праці особливо виділяв роль розвідки у державних справах, наголошуючи на тому, що перед прийняттям остаточних рішень на війні «все слід оглянути з допомогою вірних і досвідчених розвідників і вивідників: порядок, дух, потужність і наміри ворогів». Ці роздуми свідчать про неабияку глибину його знань у галузі світової історії й військового мистецтва і, вочевидь, про те, що він ці знання неодмінно застосовував у повсякденному житті.

У цей непростий період української історії одним із тих, хто відчайдушно намагався врятувати останні залишки української державності, об'єднати українські землі і відновити втрачену незалежність, був Петро Дорошенко.

У 1663 році козацька держава розпалася на два окремі гетьманати, розділені Дніпром. На Лівобережжі гетьманську булаву отримав Іван Брюховецький, а Правобережжя невдовзі обрало гетьманом Петра Дорошенка. Обидва починали свою політичну кар'єру у близькому оточенні Богдана Хмельницького. Проте Дорошенко обіймав значно вищі щаблі в козацькій ієрархії, стояв ближче до Б. Хмельницького і вже тоді був посвячений у чимало потаємних справ гетьмана, виконуючи окремі делікатні доручення. Не випадково він виявився далекогляднішим, гнучкішим, дипломатичнішим і наполегливішим у відстоюванні національних інтересів, ніж його конкуренти серед козацької старшини.

Петро Дорошенко мав добру освіту, знав латину і польську мову. Спершу обіймав посаду писаря у

Хмельницького. 1655 року призначений наказним полковником, відтоді по-змінно очолював Прилуцький, Чигиринський, Канівський та Черкаський полки. Виконував дипломатичні доручення гетьмана, зокрема вів переговори зі шведським урядом щодо союзу проти Речі Посполитої, згодом, у 1659–1660 роках, очолював делегацію до Московської держави.

За гетьмана Івана Виговського Петро Дорошенко був активним учасником війни з військами Московської держави. Брав участь у перемовинах із посольством Речі Посполитої, які завершилися Гадяцьким договором. Упродовж 1665–1676 років – гетьман Правобережної України. Гетьманування, котре припало на добу Руїни, провів у постійних війнах як із зовнішніми, так і внутрішніми супротивниками.

У цьому протистоянні із зовнішніми ворогами та опозицією всередині Української держави й пошуку порозуміння та компромісів із союзниками у дальньому зарубіжжі Петро Дорошенко не обходився без розвідників чи осіб, які виконували розвідувальні функції.

Так, маючи своїх людей у Криму, Дорошенко у 1666 році домігся союзу з новим кримським ханом. Тож коли польське військо увійшло в Брацлавське воеводство, гетьман увів в оману його командування дружніми посланнями, а сам спрямував на нього

Петро Дорошенко.
Мал. Наталії
Павлусенко

Петро Дорошенко на фоні гетьманського Чигириня. Мал. Володимира Прядки

кримських татар. Тоді поляків було ущент розгромлено.

В іншому випадку, прагнучи уникнути нових військових походів поляків на українські землі, він у 1668 році написав листа великому коронному гетьману Речі Посполитої Яну III Собеському, з яким був знайомий ще за часів ведення минулих козацько-польських переговорів. У листі дипломатично розписував послуги, які він зробив і ще має намір зробити польській короні. Водночас Дорошенко через своїх довірених осіб запевняв у відданості турецького султана, кримському ж хану обіцяв знищити Січ,

щоб убезпечити Крим. І московському князю Григорію Ромодановському, якого цар відправив для придушення козацької непокори, Дорошенко, дізнавшись заздалегідь про цей похід, також написав листа. У ньому сповістив, що до козаків приєдналася багатотисячна татарська орда, тому князю не варто воювати. Ромодановський повірив на слово і відступив.

Петро Дорошенко змушений був воювати на кількох напрямках, зокрема й на дипломатичному фронті. Після того, як Річ Посполита та Московське царство вирішили поділити Україну, гетьман шукав підтримки в Османській імперії. Він взяв у союзники Туреччину, яка не претендувала на Україну,

її самостійність і державний устрій, вимагаючи лише надання військової допомоги з боку козаків. 1669 року він навіть отримав від османського султана Мехмеда IV титул бея українського санджаку. І все це задля однієї мети – вибороти незалежність Української держави і зберегти її єдність.

Але попри всі зусилля Дорошенко був не в змозі вести боротьбу на два фронти – проти Московської держави та Речі Посполитої, кожна з яких вносила розкол у оточення гетьмана, плела інтриги, підтримуючи окремих козацьких полковників, оголошуючи їх новими гетьманами. Зрештою, Дорошенко під тиском обставин був змушений скласти гетьманську булаву і припинити боротьбу.

Залаштункові стратегії Івана Мазепи

Після Петра Дорошенка наступну і останню спробу отримати незалежність від Москви зробив через 30 років Іван Мазепа. Вимушений за свого гетьманства діяти в умовах суворого обмеження з боку Московської держави, яка у одній з угод забороняла козацькій державі самостійно, без дозволу царя, розвивати контакти з іноземними правителями, він усе ж зумів створити доволі ефективну систему здобування

Іван Мазепа. Мал. Сергія Васильківського

Ціла армія гетьманських агентів працює для нього [Мазепи] в Москві, Варшаві, Бахчисарай, Царгороді, не кажучи вже про Правобережжя. Не даремно французький посол у Відні запевняє свій уряд, що «гетьман Мазепа має скрізь своїх людей». Ніколи в українській історії ніхто не кермував так зручно фінансовою армією, як Мазепа. Ніхто не вмів завдяки грошам так добре, як він, зробити з ворога свою людину.

Ілько Борщак, історик, публіцист,
літературознавець

інформації про стан справ у навколишніх країнах. Не дивно, що він ще за життя зажив слави мудрого діяча, який досконало розбирався у тогочасних заплутаних хитросплетіннях міжнародної політики Речі Посполитої, Швеції, Османської імперії, Кримського ханства, Московської держави.

Дослідник доби Івана Мазепи Б. Крупницький, змальовуючи розвідувальну діяльність гетьмана, зазначає: «Як добре поінформований дипломат, Мазепа підтримував тісні зв'язки із закордоном, повсюди мав своїх агентів. Повідомлення, надіслані ним до Москви, справляли враження своєю об'єктивною цінністю й завжди підтверджувались даними, що надходили каналами московської дипломатії».

Таке вміння і такі риси характеру І. Мазепи мали своє логічне пояснення, і про це свідчить увесь його життєвий шлях до початку гетьманства.

Народився Іван Степанович Мазепа 20 березня 1639 року на хуторі

Мазепинці, що неподалік Білої Церкви Київського воєводства Речі Посполитої. Його дитинство припало на період Хмельниччини й безперервних боїв між козаками та поляками. Ще змалку він мусив навчитися їздити верхи, володіти шаблею та засвоїти всі ті військові вправи, які вабили нащадка козаків. Водночас батьки дбали про те, аби він здобув добру освіту, адже хлопець зростав у інтелегентній родині, де наука була завжди в пошані.

Батько мріяв про успішну кар'єру для свого сина, тож після закінчення Києво-Могилянської академії послав його до двору короля Речі Посполитої, великого князя литовського і руського Яна II Казимира. Іван став королівським пажем, зумів швидко завоювати прихильність короля, що й не дивно, адже юнак був розумний, мав вишукані манери, знав латину, а невдовзі опанував вісім іноземних мов, добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, цікавився літературою, мистецтвом, історією.

Ян II Казимир щороку направляв за кордон трьох талановитих юнаків шляхетського походження для покращення освіти. Мазепа потрапив до цієї трійки стажистів, він відвідав Німеччину, Францію, Італію. По поверненні до Речі Посполитої виконував різні доручення короля. Зокрема, у березні 1663 року як гонець привіз від короля гетьманські клейноди обраному гетьманом Правобережної України Павлу Тетері, хоча той їх не прийняв і відіслав назад, бо згідно зі статусом символи гетьманської влади мав

Зображення Івана Мазепи в літописі Самійла Величка

Ліворуч:
Ян II Казимир, 1650 р.
Мал. Данієля Шульца

Іван Мазепа.
Мал. Артура
Орльонова

привезти посол. У подальшому король Ян II Казимир доручав Мазепі різні дипломатичні місії в Українській державі, Османській імперії, Московії, з якими він вдало впорався.

Невдовзі Мазепа через намовляння придворних шляхтичів втратив прихильність короля і змушений був повернутися до батьківського родового маєтку. Наприкінці 1669 року він вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка і відтоді цілковито віддав себе українській державній справі.

У Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, тобто командиром гетьманської гвардії, згодом виконував обов'язки генерального осавула. За дорученням гетьмана вів переговори з турецьким султаном про перехід Української держави під юрисдикцію Високої Порти. Водночас не втрачав нагоди заручитися підтримкою в оточенні султана задля власних далекосяжних амбіційних планів на здобуття гетьманської булави. У подальшому брав участь у війні Дорошенка як союзника Османської імперії проти Речі Посполитої 1672 року.

У червні 1674 року Дорошенко послав Мазепу до Криму й Османської імперії з новим дорученням. Він виділив йому татарський ескорт і полонених козаків із Лівобережжя, призначених у подарунок ханові та близькому оточенню султана. Під час цієї подорожі Мазепа потрапив до рук запорожців, які ледве його

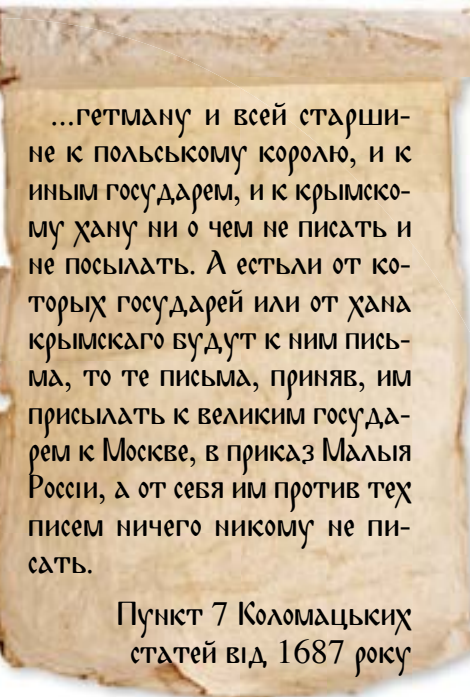
Праворуч:
один з універсалів
із підписом Івана
Мазепи

не вбили. Коли гетьман Лівобережної України Іван Самойлович довідався про це, він зажадав у кошового отамана Івана Сірка, аби той видав йому Мазепу. Опинившись у Самойловича, Мазепа своїми бездоганними манерами, красномовством і демонстрацією досвіду в міжнародних справах переконав гетьмана зробити його своєю довіреною особою. Зрештою, він став військовим осавулом.

Булава гетьмана Лівобережної України до рук Івана Мазепи потрапила в 1687 році, коли в результаті чергової антигетьманської змови генеральної старшини, інспірованої московськими придворними вельможами, гетьмана Івана Самойловича не лише позбавили влади, а й заслали до Сибіру.

Згідно з угодою між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, так званими Коломацькими статтями, він не смів порушувати вічний мир з Річчю Посполитою, мав підтримувати добросусідські стосунки з Кримським ханством, а ще Україні забороняли самотійно вести дипломатичні стосунки з іншими державами, лише через Москву.

За фактичної відсутності спеціальної інституції, яка б займалася

Пікет запорожців.
Мал. Сергія
Васильківського

дипломатичними справами, гетьман змушений був вдаватися до таємних каналів налагодження контактів із правителями сусідніх держав і збирання відомостей про стан справ у тамтешніх землях. Водночас, щоб не наражатися на гнів московського царя, він періодично інформував його про деякі одержані відомості від торгового люду та інших осіб, які у різних приватних справах бували за кордоном.

Так, наприкінці березня 1692 року гетьман у листі до Москви повідомляв про поїздку до Речі Посполитої мешканця Глухова козака Данила Зарудного. Той заздалегідь звернувся до І. Мазепи з чолобитною, в якій сповіщав про нагальну потребу з'їздити до Крехівського монастиря по той бік Дніпра. Там помер його батько, чернець, і по собі лишив чималі статки. Під час мандрівки глухівчанин відвідав не лише монастир, а й певний час мешкав у Львові та Яворові. По поверненні додому він знову прийшов до гетьмана і розповів, що чув і бачив за час поїздки. Зокрема, Данило «...сказал словесно о поведєниях, и о намерєниях польских некоторые тамошние речи,

которые мирным договором супротивны, и вредительны». Напевне, козак неспроста звернув на це увагу, а мав від гетьмана певні усні настанови про те, на які аспекти суспільного життя звертати особливу увагу.

Водночас І. Мазепа завжди критично ставився до подібної інформації, тому намагався її перевіряти. У цій ситуації гетьман якимось чином довідався, що козак Данило спершу повідав про почуте за кордоном тамтешнім московським воєводам, ще перебуваючи в Києві. Тому він попросив київського стольника Луку Федоровича Долгорукого написати йому, що саме Данило розповідав воєводам.

У такий самий спосіб у липні 1691 року Іван Мазепа сповіщав про результати поїздки батуринського козака Василя Полянки до волоських земель. Той мав супроводжувати в дорозі додому посланця від правителя Волощини і водночас дізнатися, що там відбувається. У Яссах козак зустрівся зі своїм земляком, направленим туди раніше для збору відомостей. Дорога до Гетьманщини для них обох виявилася вкрай важкою. Першим до Батурина з листами й інформацією дістався Полянка. Привезені ним новини стосувалися не лише подій і настроїв на волоських теренах, а й справ військових: переміщення татарських орд, походу польського короля на допомогу Габсбургам, позиції Османської імперії щодо можливого замирення з Московським царством та його умови.

У квітні 1697 року до гетьманської столиці з Причорномор'я повернувся ніжинський козак Згура Стилле, котрого І. Мазепа відправляв «...для проведывания вестей о тамошних поведєниях и неприятельских намерєниях». Посланець привіз не лише відомості загального характеру про настрої і наміри в середовищі османського люду, а й креслення Очаківської фортеці.

1699 р. до Криму відправили мешканця Батурина Антона Гречина, «...добре искусного турецькому и татарському языку, и тамошних крымских краев сведомого». Той повернувся до гетьманської канцелярії разом з татариним, котрий віз Івану Мазепі листи від каймакана перекопського і Кантир-мурзи.

Така інформація давала змогу заздалегідь дізнатися про підготовку кримських татар до набігів на українські землі, про перспективи миру чи війни. З огляду на це гетьман діяв в інтересах не лише Московського царства, а передусім Гетьманщини.

Козаки-розвідники.
Мал. Юзефа Брандта

Іван Мазепа усвідомлював, що зносини з Польщею, Кримським ханством і Османською імперією мали носити таємний характер. Вони не могли афішуватись, позаяк російські урядовці ревниво сліdkували за виконанням положень Коломацької угоди. Для цього підкуповували козацьку старшину, окремі з представників якої доносили царю про усілякі підозрілі контакти.

Так, генеральний суддя Війська Запорозького Василь Кочубей у листі до царя зазначав: «Есть и другой человек, прозиваемый Быевский, который тако ж до Крыму и до Білогородщины был от него посланный, тилко невідомо о чом». З огляду на це

І. Мазепа прагнув різними конспіративними заходами убезпечити себе від викриття, як то вигадуванням посланцям певної легенди, яка б знімала підозру з нього.

Важливого значення Іван Мазепа надавав і веденню тактичної та оперативної розвідки. Коли козацьке військо вирушало у похід, розвідувальні загони висилали наперед, вони займались збиранням необхідної інформації про розташування ворога та його задуми, диверсійною діяльністю, виявленням та знищенням турецько-татарських агентів і розвідувальних загонів. Козацькі роз'їзди, дозори та пікети постійно контролювали нижнє Подніпров'я. Їхню чисельність і місця дислокації визначали полковники і обов'язково затверджував гетьман. Про це гетьман І. Мазепа докладно писав у листі від 27 липня 1694 року до компанійського полковника І. Новицького.

Контроль за пересуванням турецько-татарських загонів на прикордонні був постійним. Про це складали письмові звіти. Так, осавул компанійського полку Іван Максимович упродовж 1686–1688 років у містечку Чигирин-Діброва керував загоном, що стежив за пересуванням татар. У різний період під началом осавула було від 50 до 100 козаків. У 1688 році він писав у своєму звіті: «Повідомляю Вашу милість [полковника І. Новицького], що товариство, яке ходило з Паськом за Вашим наказом для пошуку неприятельських шляхів, дійшло до Лебедина, за Капустиную Долину і за Тікачі, аж до Мишуровських пасік дотягнули, бавлячись неділі півтори в тій дорозі, тепер повернулися в Чигирин-Діброву... і доповідають, що ніде жодних ворожих слідів не бачили». Далі він повідомляє, що інший загін розвідників, що ходив за Чорний Ліс, теж не знайшов слідів татар.

Коли 1689 року у Московській державі на трон зійшов Петро I, Іван Мазепа уже вкотре застосував свій дар входити в довіру до можновладців. Він неодноразово давав слушні поради царю у налагодженні

Гетьман Іван
Мазепа, 1706 р.
Гравюра Мартіна
Бернігерота

міждержавних стосунків, надавав допомогу у походах на турків і татар, кульмінацією яких стало здобуття 1696 року Азова – ключової турецької фортеці на Азовському морі. При цьому успіхові не в останню чергу сприяла інформація, заздалегідь здобута гетьманськими розвідниками.

Проте на початку XVIII століття у стосунках Івана Мазепи з Петром I з'явилася напруженість. Зазнавши низки поразок на початку Північної війни за володіння узбережжям Балтійського моря, московський цар вирішив змінити стратегію, збільшити й модернізувати армію. У цих планах українському війську також відводилася певна роль. Замість того, щоб захищати свою

землю від безпосередніх ворогів – поляків, татар і турків, вони були змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві чи Центральній Польщі. При цьому на чолі козацьких полків нерідко ставили московських та німецьких командирів, що викликало невдоволення.

Невдовзі союзник Карла XII польський король Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну. Такі відомості приносили довірені особи гетьмана у Речі Посполитій. Іван Мазепа звернувся по допомогу до Петра I, але той порадив боронитися самому. Таким чином цар порушив зобов'язання

обороняти Україну від поляків, що було основою угоди 1654 року. У цій ситуації І. Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність Московській державі і змушений був самотужки дбати про захист українських земель та шукати інших союзників.

Тож коли у 1708 році Карл XII, йдучи походом на Москву, завернув в Україну, Мазепа перейшов на бік шведів у сподіванні запобігти спустошенню свого краю. За ним пішла частина козаків і старшини. Згідно з укладеною угодою, Україна та землі, до неї прилучені, мали бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язувався оберігати їх від усіх ворогів; зокрема, король мав вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього буде домагатися гетьман; усе завойоване на території Московії, але колись належне руському народові, мало бути повернене йому.

Через кілька днів після переходу Мазепи до шведів на гетьманову столицю Батурин за наказом Петра I напав командувач московськими військами в Україні князь Меншиков, зруйнував місто і жорстоко винищив усіх жителів. Невдовзі московські війська здійснили каральну експедицію, знищили низку українських поселень і зруйнували Запорозьку Січ.

27 червня 1709 року відбулася Полтавська битва. Переможцем у ній вийшло Московське царство, у результаті чого провалилися плани Шведської імперії

Іван Мазепа.
Мал. Наталії
Павлусенко

Карл XII та Іван Мазепа після Полтавської битви. Мал. Густава Олафа Цедерстрьома

підпорядкувати собі Північну Європу, а Українська держава втратила шанс здобути незалежність від Московії.

Утікаючи після поразки від переслідування московської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдовському князівстві, що належало Османській імперії. Петро I усіляко намагався схилити турецьких сановників до видачі українського правителя, обіцяючи 300 тисяч золотих за його голову, проте під тиском шведського короля та іноземних дипломатів султан оголосив утікача недоторканим гостем. У вересні 1709 року у селі Варниці поблизу Бендер Іван Мазепа помер.

Зі зруйнуванням гетьманської столиці і ліквідацією у XVIII столітті Запорозької Січі було по суті знищено українську державність, а з нею – українське військо, а відтак – українську розвідку, цю гостру і специфічну зброю, яка допомагала гетьманам проникати у потаємні плани багатьох європейських і азійських правителів тогочасного світу.

РОЗДІЛ 6

У чужоземних краях
во славу землі української

На запрошення іноземних правителів

Як за часів Київської Русі, коли відважних русичів охоче запрошували повоювати на своєму боці візантійські імператори та інші правителі, так і в XVII столітті, у період найбільшої слави Козацької держави, до Війська Запорозького слали гінців європейські та інші монархи, щоб ті зголосилися допомогти здолати їхніх ворогів у далеких землях. Слава ж бо про силу, сміливість, відвагу, військову майстерність запорожців швидко розходилася світом. У цих чужоземних війнах козаки зазвичай демонстрували усе своє вміння, використовували набутий досвід у походах на Крим, Османську імперію, Московську державу, в нових умовах відточували військову стратегію й тактику, вдосконалювали навички ведення розвідки, бо без цього неможливо було виграти жодної битви.

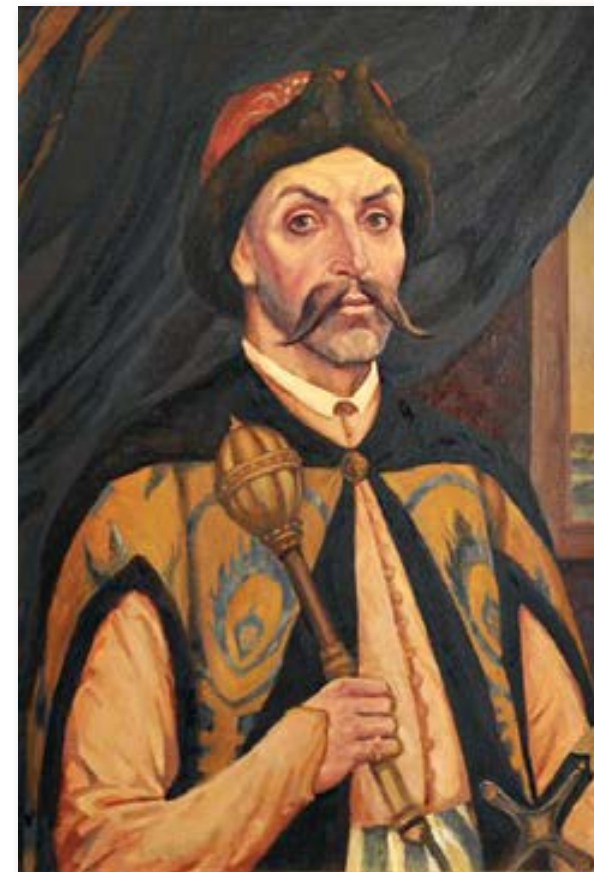
Ще наприкінці XVI століття західні політики почали налагоджувати контакти із запорожцями задля співпраці. Так у 1593–1594 роках папський посланник Олександр Комулович і посол австрійського імператора Ерїх Лясота зуміли за певну плату домовитися про направлення до Молдови, що

перебувала у підданстві Османської імперії, загону із 12 тисяч козаків-добровольців. Той похід очолив Северин Наливайко. Молдавський господар зазнав тоді поразки і на деякий час визнав себе васалом австрійських Габсбургів. У 1595 році С. Наливайко на запрошення угорського короля воював на чолі двохтисячного загону проти турків в Угорщині.

У листопаді 1601 року козаки приєдналися до поляків у війні зі Швецією. Українські загони являли собою самостійну структуру загальною чисельністю понад дві тисячі вояків. На

чолі з'єднання стояв уславлений гетьман Самійло Кішка. Керівник кампанії великий коронний гетьман польський Ян Замойський доручив йому йти в авангарді армії. Козаки мали здійснити розвідку і розширити безпечну від ворога зону навколо польського війська. Український полководець виконав це завдання успішно.

Коли козацька розвідувальна сотня підступила під місто Ергеме, січовики розіграли панічний відступ і виманили шведський гарнізон у поле, де його оточили і знищили. За два тижні козаки розігнали всі ворожі гарнізони, фуражні та розвідувальні команди ворога навколо польського війська. В результаті шведське командування остаточно втратило зв'язок

Самійло Кішка

Запорозжці у засідці.
Мал. Р. Штейна

із обложеними, а поляки змогли зосередити всі сили на штурмі.

Невдовзі уже шведський король Густав-Адольф направив своїх послів до козаків із пропозицією підтримати його кандидатуру на польський престол. Він також просив відрядити козацькі війська для участі у війні, яку вів з Австрією.

В історичних джерелах зустрічаються згадування про те, як поляки наймали запорозьких козаків нібито для будівництва легких бойових суден за подобою козацьких чайок та участі в протистоянні шведському флоту у Балтійському морі.

Упродовж першого десятиріччя XVII століття значно зросла роль козаків у міжнародних відносинах не лише на заході, а й на сході. Цьому сприяв поголос про успішні походи гетьмана Петра Сагайдачного. У 1618 році Сагайдачний відправив посольство до іранського шаха, щоб домовитися про спільні дії проти Османської імперії. Відомості про дипломатичні зв'язки Січі з Іраном збереглися в

мемуарах італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який особисто брав участь у козацько-іранських переговорах.

У жовтні 1619 року, в самий розпал облоги Відня повсталими чехами і трансільванцями, до Закарпаття увійшов 10-тисячний загін запорожців, які стали під знамена австрійського імператора Фердинанда II Габсбурга. Невдовзі вони розгромили трансільванців, взяли в облогу міста Кошице і Пряшев у Словаччині й фактично зірвали плани військ Антигабсбурзького блоку, змусивши їх зняти облогу Відня.

У 1631 році дві тисячі козаків на боці армії генералісимуса Священної Римської імперії Альбрехта фон Валленштейна взяли участь у бойових діях в Сілезії проти Саксонії – союзника тріумфатора цієї війни шведського короля Густава II Адольфа. Із козаків формували ескадрони легкої кінноти, а сам Валленштейн надав їм перевагу, цінуючи козаків вище за польських гусар і не нижче за визнаних майстрів глибоких рейдів у тил ворога – хорватів.

У тогочасних трактатах наводяться відомості про участь чотиритисячного загону козаків під командуванням полковника Тараського у бойових діях у Люксембурзі, Фландрії та Пікардії проти французьких військ генерала де Суассона. Зокрема, зазначається, що козаки напали на французів зі страшним криком, а ті так перелякалися, що кинулися втікати й відступили до болота на другому березі річки.

– От з ким ви хотіли помірятися силою! – закричав незамайківський курінний Кукученко і, припустивши коня, полетів прямо йому в тил.
Наздогнавши князя, Кукученко крикнув нелюдським криком. Озирнувся князь і впав з коня від кулі в лопатку.

Із повісті Миколи Гоголя
«Тарас Бульба»

Курінний отаман
Кукубенко.
Мал. Сергія
Якутовича

У 1631–1635 роках козацькі підрозділи успішно діяли в складі австрійської армії проти французів у Бельгії, Люксембурзі, Франції та Німеччині. У лютому 1636 року двотисячний загін козаків раптово форсував річку Маас поблизу Вердена, увірвався до провінції Шампань, розгромив розквартированих там французів і з багатою здобиччю повернувся в Люксембург.

Французи на собі відчували силу і вправність козаків, тому, коли випала нагода, охоче запросили їх посилити своє військо. У 1644 році французький інженер та офіцер Боплан під час перебування у Варшаві запропонував послу Франції в Речі Посполитій графу де Брежі найняти запорожців, щоб ті повоювали на їхньому боці. А той запевнив главу французького уряду кардинала

Мазаріні, що козаки дуже відважні воїни і стануть у пригоді в Тридцятилітній війні (1618–1648 роки), яка точилася вже багато років і в якій французьким військам протистояли потужні сили Священної Римської імперії, Іспанії та деяких князівств, очолювані імператорською династією Габсбургів.

Тоді ж де Брежі зустрівся у Варшаві з військовим писарем Війська Запорозького Богданом Хмельницьким і обговорив можливість залучення козаків.

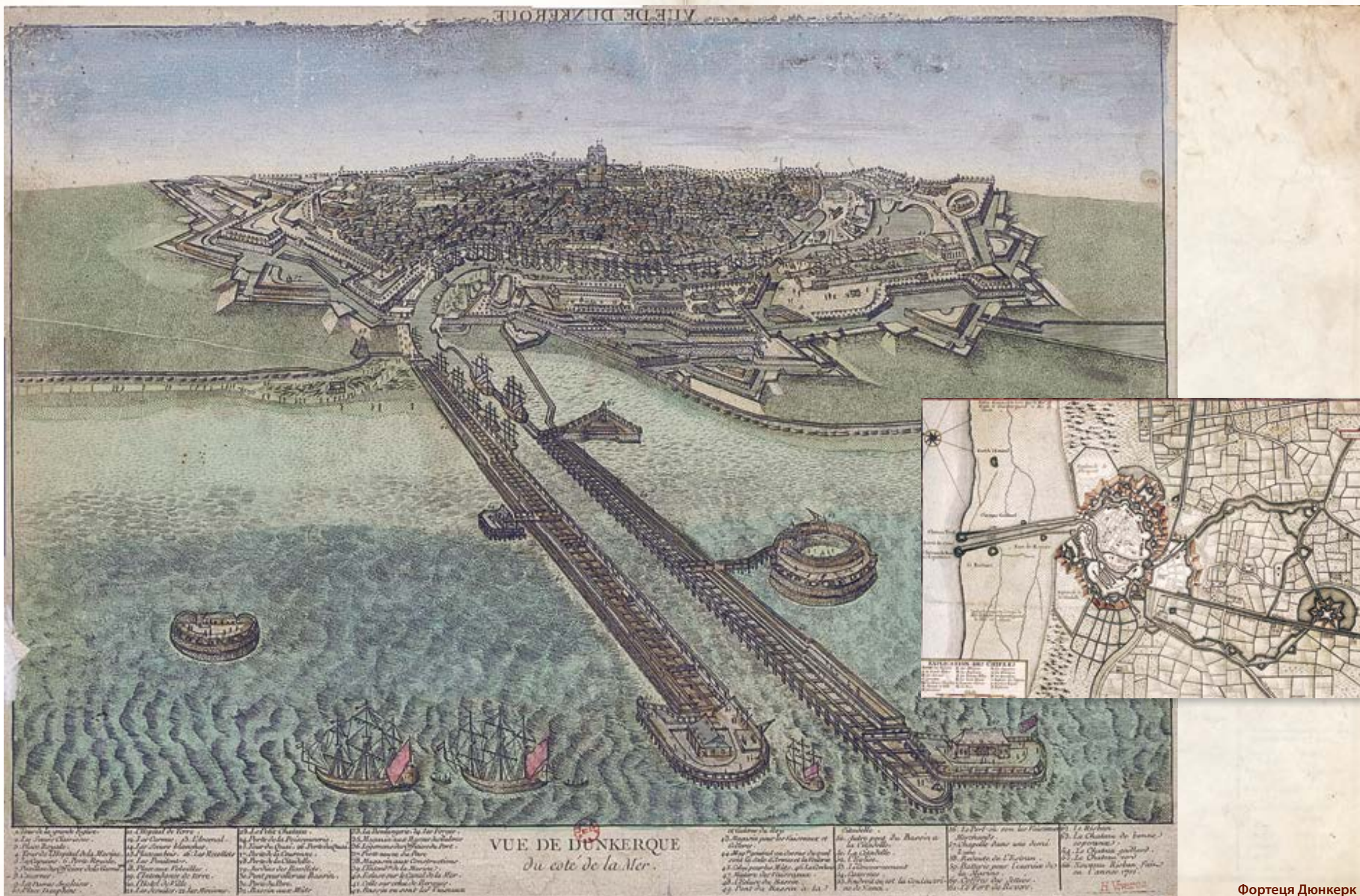
Дослідники не мають однастайності у висвітленні цієї історії, дехто взагалі заперечує участь запорожців у тій військовій кампанії.

Водночас численні згадування про неї у багатьох джерелах із докладним описанням дають підстави схилитися до думки, що тогочасні події все ж мали певне підґрунтя.

Отже, за хронологією подій, у березні 1645 року Богдан Хмельницький разом із Іваном Сірком та іншими представниками козацької старшини поїхали у Фонтенбло, неподалік від Парижа. Там провели переговори з французьким командуванням, внаслідок чого був сформований козацький корпус. Домовилися про найм на службу 2600 українських козаків (1800 піхотинців і 800 кінних) строком на два роки. Невдовзі козаки дісталися морем через Гданськ до французького порту Кале. У подальшому брали участь у військових діях у Фландрії під командуванням Луї II де Конде.

При облозі французькими військами Дюнкерка вони діяли як самостійна військова частина, відзначилися неабиякою активністю й винахідливістю і зрештою здобули «ключ від Ла-Маншу» – неприступну фортецю, яку захопили іспанці і утримували упродовж майже десяти років. Ні допомога військ Англії та Нідерландів, ніщо не приносило успіху. Гинули тисячі воїнів, а фортеця залишалася в руках ворога.

Відомостей про те, чи застосовували козаки перед штурмом розвідку, не збереглося. Водночас немає сумнівів, що таку складну операцію неможливо було провести без ретельної розвідки і без аналізу всіх уже раніше здобутих французами даних про укріплення, чисельність гарнізону, його озброєння, артилерію, слабкі і сильні місця.

Фортеця Дюнкерк

*Зі стародавніх переказів***ШТУРМ ДЮНКЕРКА**

Поки козаки йшли морем на французьких кораблях до Дюнкерка, вони встигли наслухатися усіляких дивних історій про цю неприступну фортецю, зведену у стратегічно вигідному місці на межі французьких і нідерландських земель. За володіння нею упродовж багатьох років змагалися Іспанія, Англія, Нідерланди та Франція. Невдовзі верх взяла Іспанія, яка здобула перемогу завдяки сильнішому флоту. Потім на короткий термін фортеця перейшла до рук Голландської Республіки, але герцог Пармський знову повернув її Іспанії і зробив опорною базою морських операцій проти Нідерландів.

Спершу в Дюнкерку базувалася лише невелика королівська ескадра, але згодом місто-фортеця стало базою піратів — дюнкеркських приватерів, яким іспанська влада видала спеціальний дозвіл нападати на торгові судна інших держав, що не були союзниками Іспанії. Особливо потерпав сусідній нідерландський торговий люд і рибалки. Аби покласти цьому край, нідерландські війська у 1600 році спробували захопити фортецю з суші, але безуспішно.

У Тридцятилітній війні, яка розпочалася 1618 року між союзами католицьких і протестантських держав, охопила майже всю Європу і тривала з перемінним успіхом, облога Дюнкерка стояла особно. Французи розповіли козацькій старшині, що ця неприступна фортеця окопана глибоким ровом, наповненим водою, а на високих валах розміщено десять бастіонів. Усе узбережжя навколо оточене укріпленнями, а по руслах мілководних річок викопані канали. Обороняє фортецю п'ятитисячний іспанський гарнізон, який прикриває з моря військова ескадра.

Оцінивши ситуацію, козаки вирішили вдатися до хитрощів. Вони розділили свій корпус на дві частини. За задумом, тисяча козаків під командуванням Івана Сірка на французьких кораблях мала атакувати Дюнкерк з моря. Решта залишалась у складі армії Конде для штурму з суші.

Уночі французько-козацька флотилія на чолі з Сірком наблизилася до фортеці, але ефект несподіваного штурму не вдавсь. Іспанські спостерігачі помітили наближення супротивника, і за їхнім сигналом іспанські бойові кораблі, командири яких і вночі орієнтувалися як удень, швидко наблизилися на відстань гарматного пострілу. Козаки одразу збагнули, що сили далеко не рівні. Іспанська флотилія щонайменше удвічі переважала за чисельністю.

Французькі офіцери в паніці пропонували здатися, але Сірко зберігав спокій. Умовними сигналами розійшлася команда готуватися до абордажного бою, а французьким артилеристам наказали стати до гармат і готуватися до відкриття вогню. У цій ситуації мали виграти час. Тому, аби збити іспанців з пантелику, почали подавати сигнали ліхтарями і голосно вигукувати, щоб ті не стріляли.

Усе це тривало лічені хвилини. Але коли іспанці зрозуміли усю хитрість таких маневрів і відкрили вогонь, було вже пізно. Козаки наблизилися майже впритул, зробили залп з усіх гармат і пішли на абордаж. Вони швидко і вправно заскакували на іспанські кораблі й відчайдушно кидалися в рукопашний бій із неймовірним натиском та впевненістю в собі. Такого зухвальства і таких воїнів іспанці зроду ще не бачили. Вони звикли до легких перемог, до паніки в очах супротивника і швидкої покори перед господарями моря, а тут...

Бій тривав недовго і завершився перемогою козаків. Вдалося захопити три іспанські брига, зокрема й флагманський, на якому перебував командир одного з фортів. Сірко запропонував полоненому адміралові вибір: або той проведе кораблі зі схованими на борту козаками до форту повз вежі, на яких розміщено десятки гармат, або помре. Адмірал вибрав перший варіант. Це дало змогу козакам захопити форт з усіма гарматами, а вже звідти піти на штурм інших укріплень Дюнкерка.

Тим часом війська принца де Конде з рештою козаків підоспіли з сходу і пішли на приступ з іншого боку. Усе це застало іспанців зненацька. Ніхто з них не міг і подумати, що доведеться битися не лише на стінах фортеці, а й всередині. До того ж із воїнами, з якими досі не стикалися. Невдовзі іспанці припинили опір і склали зброю.

Після штурму Дюнкерка Іван Сірко ще упродовж певного часу брав участь у війні, а потім повернувся на Січ.

Іван Сірко.
Мал. Наталії
Павлусенко

Якщо брати до уваги, що Іван Сірко загалом провів 55 битв і в усіх виходив переможцем, то нічого незвичайного у взятті Дюнкерка за його участю немає. Він мав феноменальний військовий хист. Під його керівництвом козаки захоплювали Очаків, Білгород-Дністровський, Ізмаїл, Кілію, Бендери, Арабат, Перекоп, Ясси, Кафу, Бахчисарай, Трапезунд.

І. Сірко брав участь у війнах Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, але найбільше й найуспішніше воював проти татар

і турків. Саме завдяки невтомній боротьбі проти турецько-татарських орд, що загрожували геноцидом українському народові, він здобув всенародну любов. Отаман ставив найпершою і найголовнішою метою кожного походу врятування бранців із полону, визволення невольників, які перебували в тяжкому рабстві у султанській Туреччині та Кримському ханстві.

1654 року Іван Сірко разом з полковниками Іваном Богуном, Петром Дорошенком та іншими виступав проти підписання Переяславської угоди і не став присягати, як і більшість запорожців, московському царю Олексію Михайловичу. Невдовзі він відмовився поставити свій підпис, навіть за присутності гетьмана Юрія Хмельницького, під Переяславськими статтями 1659 року. Після Андрусівського договору 1667 р. зайняв виразно антимосковську, а водночас

і антипольську позицію, брав активну участь у повстанні супроти утисків Московської держави.

1672 року претендував на гетьманську булаву, що посварило його з новим гетьманом Іваном Самойловичем і московським урядом. Заскоченого зненацька недоброзичливцями грізного отамана невдовзі доправили до Московії, де на нього чекало заслання до Тобольська. По поверненні з московської неволі Іван Сірко залишився до кінця життя противником Москви, обстоюючи насамперед автономні інтереси Запорожжя, дарма що при цьому йому навіть доводилося йти на контакти й певні поступки з Річчю Посполитою і Османською імперією та Кримом.

Як політик він часто змінював орієнтацію. Під впливом різних обставин його прихильність до одних українських гетьманів змінювалася на неприязнь. Водночас як досвідчений воєначальник він завжди був вірний своїй тактиці й стратегії, надавав важливого значення усім складовим військової справи, зокрема й розвідці. Запорожці за його настановами вели розвідку в степу й пониззі Дніпра, влаштовували засідки біля переправ та обіч шляхів, чатували татарські загони, які поверталися в Крим із полоненими і здобиччю. Він ретельно збирав інформацію про ворога і його сили перед кожним походом, тому зазвичай і перемагав.

В історичних трактатах збереглися свідчення успішного ведення Сірком розвідки при відбитті набігів багатотисячного турецько-татарського війська у 1675 і 1678 роках на Чигирин.

Так під час другого Чигиринського походу запорожці від своїх вивідувачів у Османській імперії дізналися, що султан направив із Стамбула великий морський транспорт із продовольством для свого війська, яке бідкалося від нестачі припасів. На військовій раді Сірко вирішив вистежити пересування суден і знищити їх на дальніх підступах від головного

Битва козаків з татарами.
Мал. Юліуша Коссака

ворожого табору. Невдовзі з-під Очакова надійшли вісті, що турки, зважаючи на мілководдя Дніпра, перевантажують продовольство з великих каторг

Запорозжці у засідці на Дніпрі.
Мал. Андрія Куцаченка

на менші судна. Козацькі спостерігачі нарахували таких понад сотню. Звідти річковий караван рушив до Кизи-Кермена, який османське командування намагалося використати як продовольчу базу для постачання своїх військ.

Запорозжці пропустили ці судна в Дніпро, а потім із тилу вдарили на них. Бій був короткий. Козаки знищили майже увесь озброєний супровід і визволили з неволі гребців. У листі до гетьмана Самойловича Сірко з цього приводу написав: «...липня 12 числа проти Краснякова на гирлі Карабельном, ударив на ті всі судна, оволоділи єсми ними одне тільки судно вітрилами й многими гребці ушло».

Після цього вдалого нападу запорозьке військо на чолі з Іваном Сірком пішло громити турецькі тили. Козаки спалили багато мостів, зведених турками,

На Дніпрі.
Мал. Сергія Коваленка

Мехмед IV

знищили варту й захопили багато підвід із різними запасами, що направлялися в Чигирин.

Для відбудови мостів турецький візир змушений був відправити молдавського та волоського господарів із військом.

Напевне небезпідставними є згадування в історичних дослідженнях тієї доби і про козацького розвідника, який був довіреною особою Сірка і якому вдалося завчасно вивідати військові плани ворога. Знаючи турецьку, він зумів якимось чином роздобути й привезти на Запоріжжя фірман (указ) султана Мехмеда IV про майбутній похід в Україну.

Запорожці пишуть листа турецькому султану. Картина Іллі Рєпіна

Зображення
Івана Сірка на
картині Іллі Рєпіна

Розуміючи виняткову важливість цього документа, Сірко негайно відправив його до Посольського приказу в Москву, як того вимагали тогочасні закони. Так стали відомі плани Османської імперії. Українські та московські війська, завчасно підготовлені і стягнуті під Чигирин, завдали супротивнику значних втрат, змусили його відступити і відмовитися від планів завоювання України.

Саме з цими подіями, Чигиринськими походами турецько-татарських військ, пов'язують лист турецького султана Мехмеда IV, у якому він, розлючений численними втратами і поразками, гнівно повеліває запорозьким козакам добровільно й без жодного опору здатися і більше не змушувати його перейматися їхніми нападами. На цього листа він отримав від запорожців дотепну епістолярну відповідь, а згодом і неодноразову відсіч на полі бою.

Розголос про гучні перемоги запорозьких козаків і їхніх отаманів щоразу швидко розходився тогочасною Європою. Не дивно, що їх охоче залучали до різних європейських коаліцій.

У міжнародних відносинах багато правителів інших держав змушені були рахуватися з козаками як з даністю, а тих, хто з різних обставин осідав на тимчасове чи постійне мешкання на їхніх теренах, брали до себе на службу, а іноді використовували для виконання таємних завдань.

Рятівник Відня

Залучення торгового люду до розвідувальної діяльності було звичним явищем у тогочасному світі. Обираючи кандидатури для виконання делікатних завдань, не нехтували й чужоземцями. Іноді саме представники інших етносів приносили найбільше користі. Одним із таких для Габсбурзької монархії став Юрій-Франц Кульчицький. Цілком логічним видається припущення, що Кульчицького, з огляду на його життєвий досвід, знання мов, звичаїв різних народів, мешкання у багатьох країнах, а також притаманні йому риси характеру, активно використовували австрійці у здійсненні розвідувальної діяльності і виконанні окремих особливих доручень.

Кульчицький народився близько 1640 року у невеличкому селі Кульчиці-Шляхотські, що біля Самбора (нинішня Львівська область), звідки родом три українських гетьмани – Петро Конашевич-Сагайдачний, Марко Жмайло-Кульчицький і Павло Бут (Павлюк). За походженням він був із шляхетського православного роду Кульчицьких-Шелестовичів, які мали власний герб. Про його дитячі та юнацькі роки майже нічого не відомо. Окремі дослідники стверджують, що ще в молоді роки Юрій подався до Запорозької Січі.

Юрій-Франц
Кульчицький.
Гравюра 1683 р.

Там був прийнятий у славне товариство запорозьке і пройшов справжню науку, як потрібно жити, перемогати, захищати себе і рідну землю від чужоземців.

У одному з походів він потрапив до турецького полону, а невдовзі його викупили купці з Белграда. Так на початку 70-х років XVII століття він опинився на перекладацькій роботі в сербському представництві австрійської «Орієнтальної торговельної компанії», що представляла інтереси цісаря Священної Римської імперії Леопольда I на Сході. Документи свідчать, що коли турецька влада звинуватила купців компанії у шпигунстві проти султана і виселила їх з Белграда, Кульчицький уник репресій, заявивши про своє польське підданство.

За іншими даними, з огляду на добре знання німецької, сербської, угорської, румунської й латини та античної історії, Кульчицький мав навчатися в одному із європейських університетів, а можливо й у віденському. Зрештою, він перебрався до Відня, де став успішним імпортером східних товарів.

Його здібності не залишилися непоміченими. Спочатку Юрія взяли до свити особливого цісарського посланця для виконання різноманітних доручень. Переважно вони були пов'язані з перекладами із турецької. Потім упродовж двох років він працював перекладачем у турецькому посольстві у Відні. У 1667 році Кульчицький вступив на службу до «Східної торгової компанії» і працював у ній аж до початку війни з турками. Неодноразово у справах він виїздив до Белграда, Стамбула та інших міст.

Окрім суто службових справ, він залучався і до збирання розвідувальної інформації військово-політичного характеру про плани й наміри Туреччини. Активізація діяльності припала на 1679–1680 роки, коли Кульчицький працював у австрійській посольській місії в Стамбулі. Зустрічаються згадування про

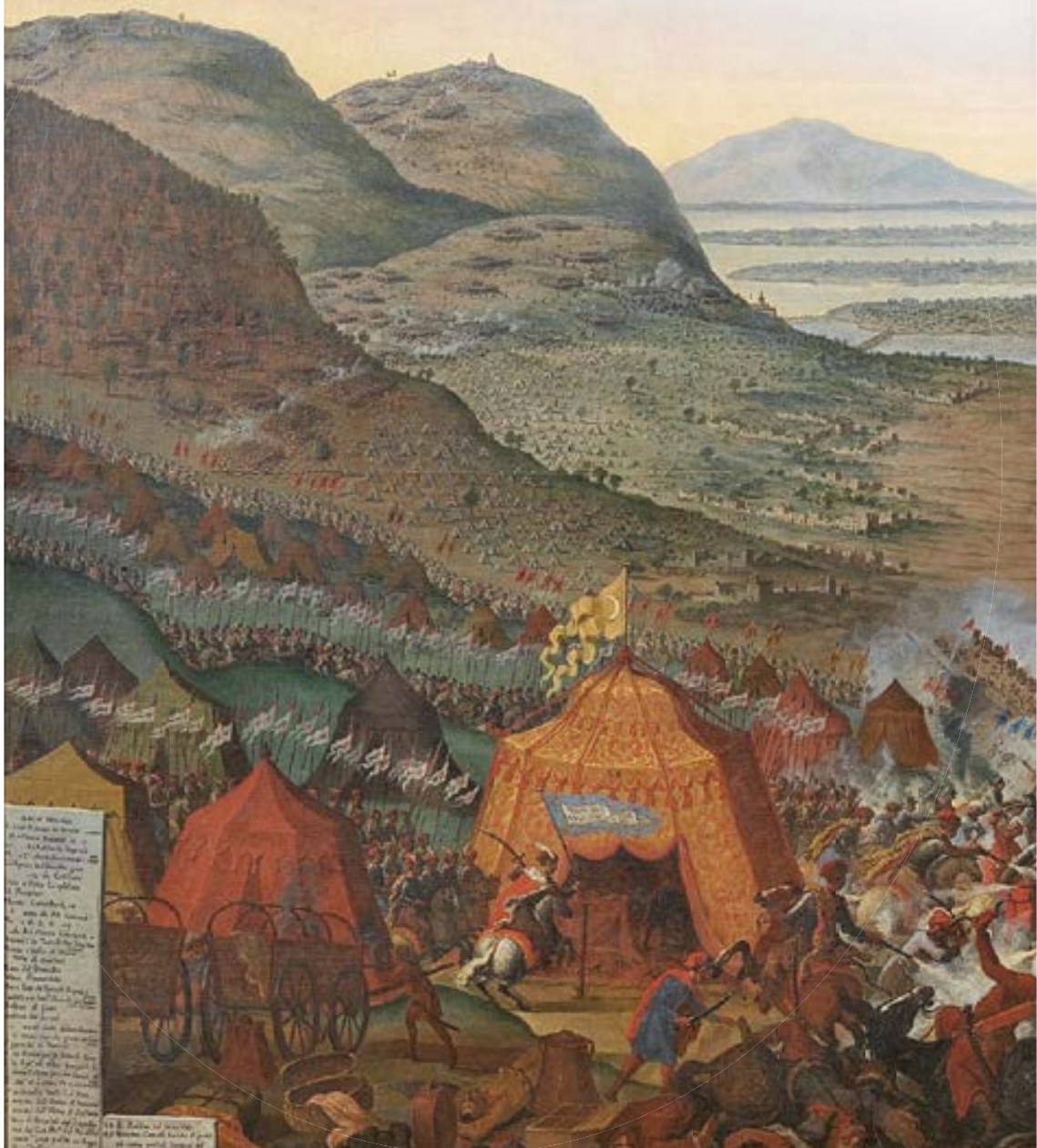
те, що він був надвірним австрійським кур'єром між Габсбурзькою монархією та Османською імперією і підписував документи як «Цісарський придворний кур'єр у Туреччині». Після повернення до Відня він склав детальний звіт імператорському двору, в якому зробив висновок, що Туреччина готується до воєнних дій проти Угорщини, яка була у сфері австрійського впливу.

Незадовго до облоги турками австрійської столиці Ю. Кульчицький вже проживав у одному з районів Відня, що звався Леопольдштат. Коли до стін міста у 1683 році підійшло 200-тисячне турецьке військо під командуванням великого візира Кара-Мустафи, мешканці перебували у великому страхі. Для Османської імперії захоплення столиці імперії Габсбургів мало величезне стратегічне значення у цьому великому поході проти католицького світу. Захопивши Відень, турки могли практично повністю контролювати всю Центральну Європу і торговельні шляхи з Московської держави до Західної Європи.

Ситуація значно ускладнилася після того, як турки перервали сполучення міста з лівим берегом Дунаю і повністю взяли його в облогу. У Відні почалися голод і епідемії червінки та дизентерії, які стали косити оборонців. Постійний обстріл спричиняв пожежі, і мешканців міста охопив розпач.

Кращій тогочасній армії протистояв лише 16-тисячний гарнізон і 6-тисячний загін ополченців. Усією обороною Відня керував граф Ернст Рідігер Шта-ремберг, який реально усвідомлював, що самотужки їм місто не втримати. Лише допомога ззовні і спільні скоординовані дії могли переломити хід подій. На той час імператор Леопольд I вів перемовини з європейськими монархами, щоб об'єднатися для гідної відсічі іновірцям. До об'єданого війська, окрім австрійців, увійшли польські полки, бойова дружина князя Лотаринзького Карла, невдовзі долучилися

запорозькі загони та інші. Очолив похід польський король Ян III Собеський. Для успішного остаточного бою під стінами міста спільникам бракувало координації дій з оборонцями столиці. Віденці ж навіть не знали, чи взагалі є сенс чекати підмоги.

Харчі закінчувалися, разом із ними зникала надія вижити. Всіх розвідників, яких посилали з міста на зустріч об'єднаній армії монархів, турки вилловлювали і саджали на палю. Це робили демонстративно, щоб деморалізувати віденців.

Битва під Віднем,
1683 р.

Зі стародавніх переказів

КРИЗЬ ТУРЕЦЬКИЙ СТАН

На момент облоги Відня Юрій Кульчицький квартирував у помешканні капітана Франка – служивого чоловіка з віденського військового гарнізону. Якось він дізнався про те, що граф Штаремберг шукає сміливця, бажано зі знанням турецької мови, який зміг би пробратися через ворожий стан і виконати важливу розвідувальну місію. Юрій одразу пригадав, як він неодноразово із запорожцями робив вилазки у турецькі й татарські табори. Кров сильніше запульсувала від тієї згадки, і тіло напружилось.

– Ведіть мене до графа, – тільки й сказав він на це капітанові.

Штаремберг уважно вислухав Кульчицького і одразу проинявся до нього довірою. Збори були недовгими. Юрій попросив знайти йому одяг турецького купця, під виглядом якого він мав намір, не криючись, пройти крізь ворожий табір. А ще запропонував узяти з собою товариша – Юрія Михайловича, чи то серба, чи українця за походженням, який перед тим був на службі в цісарського посла в Стамбулі. Він також добре володів турецькою мовою і знав турецькі звичаї. У дорозі він мав грати роль його слуги.

– А цього листа потрібно зашити в одяг, – Штаремберг простягнув Кульчицькому невеликий аркуш паперу. – Передасте його у головний штаб наших союзних військ.

«Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римський Цісарю й королю Мадьярщини і Чехії... Ми ризикуємо, однак сподіваємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог, і один з них стрілою знову «полетів» до міста. Нема слів, щоби описати, з яким завзяттям наші обороняли передмістя і будівлі, до яких вже в перший день облоги ворог наблизився на 60 кроків, – йшлося в листі. – Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, і ми вже не маємо ані гранат, ані відповідної зброї і вишколених вояків, яких ми тепер так потребували б, щоб протиставитися йому. Кількість оборонців з

дня на день маліє. В списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1902 мертвих і ранених, чотири полковники і численні капітани загинули, червінка сильно панує між вояками і громадянами. Де князь Лотаринзький тепер, не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, що ми до нього написали, – зв'язок перерваний».

Близько опівночі Кульчицький з Михайловичем рушили в дорогу. Надворі періщив дощ, шлях освітлювали лише поодинокі спалахи блискавки. А взагалі морок був такий, що вони навіть втратили орієнтири і вже просувалися навмання поміж турецькими шатрами. Вранці, коли вже розвиднилося, почали зустрічати сонних яничар. Під час наближення до них Юрій починав наспівувати веселих турецьких пісень і на чому світ стоїть сварив свого «слугу» за якусь провину.

– Через твою нерозторопність, – лаявся він, – увесь крам пропав, шайтан ти поганий.

Біля одного шатра їх покликав офіцер-ага і почав розпитувати про причину роздратування «купця». Кульчицький пояснив, що вони прибули сюди з табором як купці, постачають провіант для війська великого візира. Але через недогляд слуги весь крам намок, і нині за нього й ломаного гроша не отримають. Ага звелів подати їм кави й обсушити. На прощання застеріг, щоб були обережними, бо можуть потрапити до рук невірних. При цьому детально розказав, як краще прямувати, де стоять турецькі загони, а де можна натрапити на супротивника. Саме така інформація розвідникам і була потрібна. При хорошому освітленні вони ще раз окинули поглядом турецький табір і попрямували на пошуки своїх.

Проте найбільша небезпека чатувала на Ю. Кульчицького та його супутника там, де вони на неї зовсім не чекали: в одному з придунайських сіл їх прийняли за справжніх турків і ледве не вбили. Переправившись через Дунай, згодом посланці були вже на прийомі у князя

Кульчицький і Михайлович. Гравюра XVII ст.

Карла Лотаринзького, який одразу відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками і незабаром прийде з 70-тисячним військом на допомогу.

Кур'єрів добре нагодували. Відвага Кульчицького викликала неабиякий подив у цісарському таборі, і князь осипав обох сміливців похвалами. Але перед ними ще стояло чи не найважче завдання — доставити відповідь до Відня. Вони знали, що на звістку від них із нетерпінням очікує стражденний Відень. Кульчицький усвідомлював, що від цього залежить порятунок оточених оборонців, тому вирішив якнайшвидше вертатися.

Їх перевезли через Дунай, а далі — самотужки вздовж річки. Що ближче підходили до Відня, то небезпечніше ставало. Довкола чигала турецька розвідка. Та все ж їм вдалося благополучно пробратися у такий самий спосіб через бусурманський табір. Кульчицький розповів про готовність союзних військ до наступу, про плани на майбутню битву і про умовні світлові сигнали, за допомогою яких із вежі Святого Стефана містяни мали тримати зв'язок із табором союзників.

Принесена Кульчицьким звістка підбадьорила захисників і додала їм сил. Штаремберг на радощах опублікував листа із посланням князя Лотаринзького, якого доставили у місто. Наступного дня його поширювали серед захисників. В ньому висловлювався жаль за втратою хоробрих офіцерів і вояків та повідомлялося, що з Баварії, Саксонії і Речі Посполитої вже йде допомога.

Битва під Віднем. Картина Мартіно Альтомонте

Про щасливе повернення Кульчицького одразу сповістили сильним димом і пострілами. У місті панувало піднесення. Ще упродовж кількох днів оборонці успішно відбивали напади турків, готуючись до вирішальної битви. Уже не було паніки, розпачу, думок про здачу в полон чи прихований відступ. Всі були максимально зібраними й згуртованими. Коли зранку 12 вересня турки почали генеральний штурм, несподівано у тил їм вдарило об'єднане європейське військо. Узгоджений план дій приніс блискучу перемогу.

Турки були розгромлені, втратили понад 30 тисяч убитими і залишили увесь обоз: 20 тисяч наметів, 20 тисяч биків, буйволів, верблюдів і мулів, 10 тисяч баранів, 100 тисяч мішків зерна. Після невдалої облоги Відня і ганебного відступу великого візира Кара-Мустафу стратили за наказом султана. На цьому мрія турків завоювати Європу була похована.

Коли граф Штаремберг поцікавився у Кульчицького, чим він може віддячити йому за подвиг, то замість очікуваних привілеїв і прохань про дарування срібла-злата несподівано почув таке:

— Віддайте мені захоплені у турок мішки з сіро-зеленими зернами.

Здивуванню графа не було меж. Адаже про призначення цих дивних зерен ніхто нічого не знав. Усі думали, що це корм для верблюдів. Лише Кульчицький, який у турецькому полоні при звичаївся до кави і дізнався, як вона готується, зрозумів, що на цьому можна зробити хороший бізнес. У його мудрій голові виникла геніальна, як потім з'ясувалося, ідея — не лише відкрити першу кав'ярню у Відні, а й зробити кавовий напій широко вживаним і доступним. Адаже до цього часу каву використовували лише як лікувальний засіб, і вона дуже дорого коштувала.

Кульчицькому виділили кілька десятків підвід, щоб він зумів перевезти 300 мішків із зернами до дарованого йому кам'яного будинку. Здивуванню городян не було меж, коли наступного, 1684 року він відкрив незвичайний заклад — кав'ярню «Під синьою пляшкою» і почав частувати у ньому напоєм, приготовленим із трофейних зерен.

Вживання кави не одразу стало до смаку віденцям. Незвичайний гіркуватий смак приваблював небагатьох. До кав'ярні здебільшого приходили люди з наміром познайомитися з людиною, яка врятувала

їх від поневолення. Каву вони купували лише через повагу до господаря. Збагнувши це, Кульчицький швидко написав і видав книжечку під назвою «Розповідь очевидця, який у турецькій одежі пройшов через ворожий табір і повернувся назад, першим принісши звістку».

Книжка швидко стала бестселером. Після неї відвідувачів значно побільшало. Тоді винахідливий українець, щоб закріпити і підтримати свій імідж, почав зустрічати гостей у колоритному турецькому одязі. Зрештою доля усміхнулася наполегливості підприємливого чоловіка. Якимось він спробував додати в каву цукру і молока, що зробило її смак набагато привабливішим і надзвичайно популярним. «Що ж, — вирішив Кульчицький, — якщо не підходить кава по-турецьки, пропонуватиму каву по-віденськи». Відтак його кав'ярня стала улюбленим місцем відпочинку віденців та приїжджих гостей.

Невдовзі за його сприяння в багатьох куточках міста почали діяти подібні заклади, а Ю. Кульчицький очолив окремий цех продавців кави. Його портрет олійними фарбами упродовж тривалого часу висів на чільному місці у приміщенні, де вони періодично збиралися для

вирішення своїх професійних проблем. Окрім того, на спеціальному штандарті віденських кав'ярів зобразили сцену надання цісарем Леопольдом I організатору «кав'ярського руху» привілею на відкриття кав'ярні. А ще указом імператора його звільнили від сплати податків.

Приготовлений за новим рецептом напій почав завойовувати колосальну популярність. У моду стало входити куштування чашечки кави одразу після пробудження. Це дуже бадьорило, і віденські лікарі стверджували, що це корисно для здоров'я. Офіцери після обіду зазвичай пили каву і викурювали люльку. Ажіотаж навколо кави виник такий, що почали з'являтися підробки зі смаженої пшениці, гороху і навіть жолудів. Та справжню каву подавали лише у Кульчицького, який не поспішав розкривати своїх секретів. Усіх охочих він учив за гроші, а оскільки таких набралось чимало, то організував навіть спеціальні курси. Їхніх випускників наймали знатні сім'ї лише задля одного – приготування кави.

Невдовзі Кульчицький став справжнім національним героєм, який не лише допоміг врятувати Відень, а й подарував мешканцям новий оригінальний напій. До останніх днів життя він займав посаду кур'єра імператорського двору, виконуючи певні доручення, але вже не виїздив до Османської імперії. І ховали його як героя з усіма почестями біля собору Святого Стефана. Він помер від сухот у 1694 році.

Одне з зображень Юрія Кульчицького

Австрійці пам'ятають і шанують славетного українця. Ще у 1862 році одну з віденських вулиць назвали на його честь – Kolschitzky-Gasse. Донині у Відні на вулиці Фаворітенштрассе існує кав'ярня з промовистою назвою «Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky», а в 1885 році на кошти місцевого кав'ярника Карла Цвіріни на одному з наріжних будинків на вулиці імені Кульчицького встановили бронзову скульптуру роботи відомого скульптора Емануїла Пендля. Це одягнутий у турецький стрій козак, який в лівій руці тримає тацю з невеличкими філіжанками кави. Біля ніг зображено турецькі трофеї – хоругви з півмісяцями, криві шаблі та бунчуки. Серед них в'ються лаврові гілочки з листками на честь визначного подвигу.

А на відзначення 320-ї річниці визволення Відня від турецької облоги посольство України в Австрії реалізувало проект зі встановлення в австрійській столиці бронзового пам'ятника українським козакам, які допомогли розбити вороже військо. Його розмістили в одному з найяскравіших куточків Відня – парку, де колись були шанці проти турків. Цей парк так і називається «Тюркеншанцпарк».

Вгорі: скульптура Ю. Кульчицького у Відні

Посередині: пам'ятник козакам у Тюркеншанцпарку

Внизу: скульптурна композиція, присвячена Ю. Кульчицькому, у Львові

Пилип Орлик.
Мал. Наталії
Павлусенко

Гетьман Війська Запорозького у вигнанні

Одним із тих, хто вимушено мешкав на чужині, але не полишав мрії визволення України з-під Московії і докладав зусиль для здобуття її незалежності, був Пилип Орлик. Через переслідування агентів Петра I, мінливу позицію правителів різних держав, на яких чинив тиск московський цар, непослідовність свого оточення йому доводилося постійно переховуватися, вдаватися до таємної ди-

пломатії, створення розвідувальної мережі із найвідданіших людей, застосування шифрів у листуванні та інших специфічних методів. Той досвід, який він перейняв від гетьмана Івана Мазепи, перебуваючи на посаді генерального писаря, Пилип Орлик мав пристосовувати до нових умов.

Народився майбутній гетьман 21 жовтня 1672 року на Віленщині (нині територія Білорусі) в родовитій литовсько-чеській сім'ї. Освіту здобув в єзуїтському колегіумі у Вільні (Вільнюс) та у Києво-Могилянській колегії. Навчався на відмінно, цікавився філософією і літературою, добре опанував польську, церковнослов'янську, болгарську, сербську, латину, італійську, французьку, німецьку, шведську, старо- та новогрецьку мови.

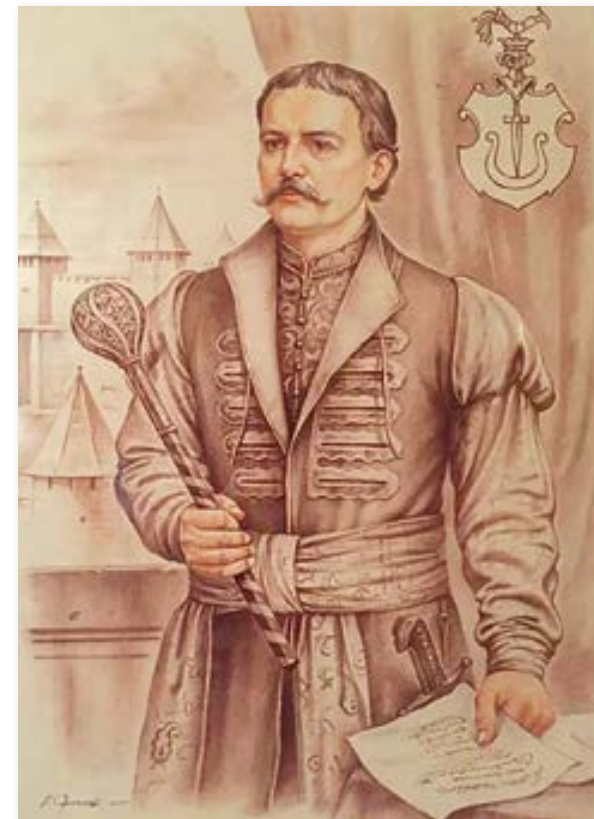
Завдяки своїм здібностям він невдовзі став старшим військовим канцеляристом і регентом справами Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького, а згодом – генеральним писарем і найближчим помічником гетьмана Івана Мазепи.

Після об'єднання частини козацьких військ на чолі з Мазепою зі шведами у війні проти Московської держави Орлик був поряд із гетьманом. Він ретельно й напружено працював у похідній гетьманській канцелярії, складав і оформляв дипломатичні документи, вів листування

гетьмана з турецьким султаном, кримським ханом, польським і шведським королями.

Після Полтавської битви і поразки шведсько-козацьких військ Орлик емігрував до Бендер, що перебували у володіннях Османської імперії. У квітні 1710 року після смерті Івана Мазепи його обрали гетьманом України (у вигнанні) за присутності козацтва, запорожців, генеральної старшини, шведського короля й турецького султана.

У день виборів проголосили угоду-договір між новообраним гетьманом, старшиною й козацтвом, закинутими долею на чужину. Документ мав назву: «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська». По суті, це була перша європейська конституція в сучасному розумінні. Провідну роль у її написанні зіграв саме Пилип Орлик.

Пилип Орлик.
Мал. Артура
Орльонова

Пилип Орлик.
Мал. Оксани
Полтавець-Гуйди

У цьому документі коротко подавалася історія України, пояснювалися причини, чому саме відбувся розрив із Московією і перехід під шведську протекцію, визначався державний статус Української держави, її внутрішній устрій, міжнародне становище, окреслювалися правила внутрішнього життя, взаємовідносини між владою і народом.

У статтях Конституції Орлика визначався національно-державний суверенітет України. Договір починався з урочистої декларації того, що Україна обох боків Дніпра має бути

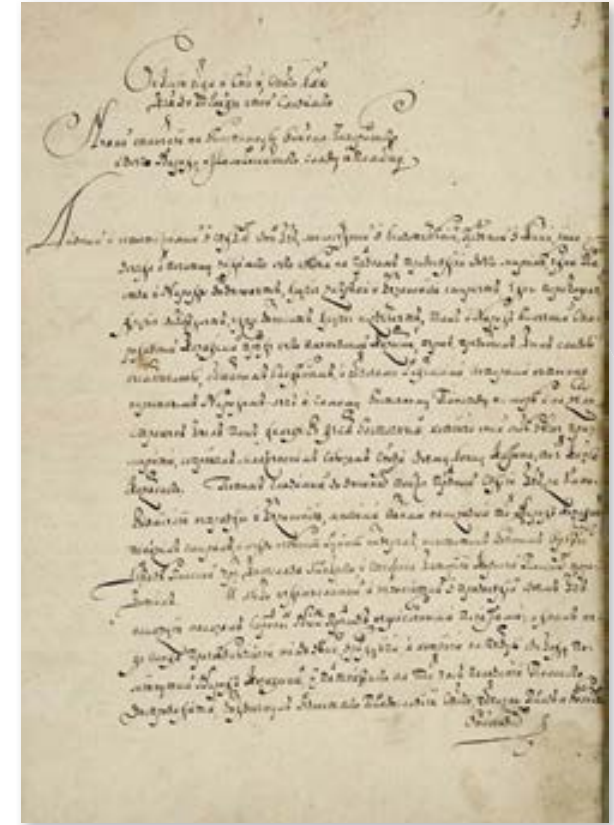
на вічні часи вільною від чужого панування. Головним постулатом проголошувалася повна незалежність від Московської держави. Обумовлювалося, що по закінченні війни всі невільники-українці, які перебували у Московії, повернуться додому. Дніпро й землі Війська Запорозького мали очистити від царських містечок і фортець. Крім цього, визначалися кордони з Польщею. Зазначалося, що всі українські землі, які були передані за різними угодами Речі Посполитій, мали відійти до Української держави.

Упродовж наступних років Пилип Орлик із прибічниками шукав підтримки у різних європейських володарів. Українська справа стала змістом усього його життя. Упродовж трьох десятиліть він постійно порушував українське питання на Європейському

континенті і спромігся вписати його в коло політичних прагнень великих держав. Завдяки українському гетьману-емігранту Європа не забувала про Україну. До його політичного успіху слід зарахувати оголошення Османською імперією війни Московській державі. Тоді російський цар Петро I потрапив в оточення, проте зумів відкупитися від турецького полону.

Пилип Орлик вів активне листування із Запорозькою Січчю, з великим візирем Османської імперії, кримським ханом, молдавським господарем, із представниками шведського уряду, з англійськими послами в Стамбулі і Відні, особисто зустрічався з багатьма впливовими політиками. Турецький уряд залучав його до праці експерта в російських, польських і шведських справах. Він усіляко намагався створити антимосковську коаліцію і буквально закидав маніфестами європейських правителів, адже володів понад десятьма мовами. «Москва небезпечна для Європи» – таким було головне гасло його 33-річної дипломатичної війни.

Гетьман-емігрант передбачав, що його листи могли перехоплювати й читати агенти російського царя, тому вдавався до застосування різноманітних заходів конспірації. Одним із таких було шифрування найважливішої інформації у листах.

Перша сторінка
Конституції Пилипа
Орлика

Із документальних джерел

ШИФРОВАНЕ ПОСЛАННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Майже три століття цей лист зберігався в державному архіві Швеції. У 1996 році з дозволу шведської влади його копію передали українським дипломатичним представникам, як і кілька інших матеріалів із листування гетьмана Пилипа Орлика із королем Швеції Карлом XII.

Написаний латиною красивим розбірливим почерком на пожовклому з часом папері, лист одразу викликав неабиякий інтерес. Датований 16 листопада 1713 року у таборі поблизу Хотина, він відлунював тяжким занепокоєнням тією ситуацією, в яку потрапила Україна. З огляду на таємні перемовини між поляками і кримським ханом, з одного боку, і шведами, з іншого, про що Пилип Орлик мав певну інформацію, він особливо переймався тим, щоб унаслідок домовленостей Україна не потрапила під магометанське поневолення.

Про це в листі неодноразово наголошувалося. Але... Було одне «але».

Дарма що лист виконаний латиною. Фахівців удосталось, щоб перекласти. Але в ньому фрази латиною постійно межували із групами цифр. Цей ребус мав хтось розгадати.

Рідкісна пам'ятка вітчизняної криптографічної культури зацікавила тих, хто мав безпосередній стосунок до роботи з шифрами і кодами. Знайти ключ для дешифрування взявся один із фахівців Служби безпеки України – знаний криптоаналітик із підрозділу радіоелектронної розвідки і контррозвідки. Йому знадобилося кілька чистих аркушів паперу, олівець і певні консультації з перекладачами із латини.

За кілька днів на стіл поряд із оригінальним текстом і тим, що змогли розібрати латиністи, ліг ще один. Він був уже максимально адаптований до сучасного прочитання. А поряд – табличка, яка все пояснювала, але водночас і вимагала додаткових коментарів. Адже з такими ребусами доводилося стикатися далеко не кожному.

Найясніший і найвидатніший
Пане, Друже і вельмишановний Па-
троне

відповідь 16 листопада 1713.

Після відправлення моїх цифрових листів до Вашої Екселенції нічого нового не можна додати до цього повідомлення. Посли татарського хана і сераскера ще не повернулися від Августа з Варшави, а разом із їх поверненням я децю довідаюся й не залишу осторонь цю нагоду повідомити Вашій Екселенції про те, що ходять слухи, нібито татарський хан і сераскер після свого свята Байраму задумують повернутися на зворотному шляху перший до Криму, а другий – до Сактії. Татари, як прості, так і їх верхівка, поширюють чутки, що черкаси озброюються проти кримчан і що татарський хан задумує похід на Черкаси з метою приборкати дракона в його зародку, аби майбутній його похід був такий щасливий та успішний, який був і попередній, під час якого в печальній поразці він втратив 800 мурз.

Поляки повідомляють, що Вашої Королівської Величності Швеція має намір укласти мир з Августом. Якщо це здійсниться, тоді я змушений звернутися з проханням до Вашої Королівської Величності, щоб моя особа, військо та попередня територія України могли б бути включені до того договору, аби ми не попали від Сілли до Харибди найодіознішого магометанського поневолення. Уклінно прошу, щоб Ваша Екселенція не обмежувала себе турботою про захист моєї особи, тому що я не прийму того, аби Україна була під турецьким протекторатом. Оцей учинок зобов'язує мене бути вдячним Вашій Екселенції і послухним у всякого роду послугах, який і після того залишиться дуже зобов'язаним слугою Вашої Екселенції.

Орлик

в таборі поблизу Хотина листопада 1713 року.

Копія листа Пилипа Орлика до Карла XII

Ключ для дешифрування

A - 26	ab - 101	da - 128	la - 207	ra - 255	Augusto - 207
B - 27	ac - 102	de - 129	le - 208	re - 256	Chocti - 211
C - 28	ad - 103	di - 130	li - 209	ro - 257	Crimeanfan - 216
D - 29	ae - 104	do - 131	lo - 210	ru - 258	Serai - 225
E - 30	af - 105	du - 132	lu - 211	rv - 259	Ucrania - 258
F - 31	ag - 106	dy - 133	ly - 212	ry - 260	Tartaria - 269
G - 32	ah - 107	ea - 134	ma - 213	sa - 261	Tartarorum - 265
H - 33	ai - 108	eb - 135	me - 214	se - 262	...
I - 34	aj - 109	ec - 136	mi - 215	te - 263	...
K - 35	ak - 110	ed - 137	mo - 216	tr - 264	...
L - 36	al - 111	ee - 138	mu - 217	ty - 265	...
M - 37	am - 112	ef - 139	my - 218	ua - 266	...
N - 38	an - 113	eg - 140	na - 219	ub - 267	...
O - 39	ao - 114	eh - 141	ne - 220	vc - 268	...
P - 40	ap - 115	ei - 142	ni - 221	vd - 269	...
Q - 41	aq - 116	ej - 143	no - 222	ve - 270	...
R - 42	ar - 117	ek - 144	nu - 223	vf - 271	...
S - 43	as - 118	el - 145	ny - 224	vg - 272	...
T - 44	at - 119	em - 146	oa - 225	vh - 273	...
U - 45	au - 120	en - 147	ob - 226	vi - 274	...
V - 46	av - 121	eo - 148	oc - 227	vj - 275	...
X - 47	ax - 122	ep - 149	od - 228	vk - 276	...
Y - 48	ay - 123	eq - 150	oe - 229	vl - 277	...
Z - 49	az - 124	er - 151	of - 230	vm - 278	...
		es - 152	og - 231	vn - 279	...
		et - 153	oh - 232	vo - 280	...
		eu - 154	oi - 233	vp - 281	...
		ev - 155	oj - 234	vq - 282	...
		ew - 156	ok - 235	vr - 283	...
		ex - 157	ol - 236	vs - 284	...
		ey - 158	om - 237	vt - 285	...
		ez - 159	on - 238	vu - 286	...
		ea - 160	oo - 239	vv - 287	...
		eb - 161	op - 240	vw - 288	...
		ec - 162	oq - 241	vx - 289	...
		ed - 163	or - 242	vy - 290	...
		ee - 164	os - 243	w - 291	...
		ef - 165	ot - 244	x - 292	...
		eg - 166	ou - 245	y - 293	...
		eh - 167	ov - 246	z - 294	...
		ei - 168	ow - 247		...
		ej - 169	ox - 248		...
		ek - 170	oy - 249		...
		el - 171	pa - 250		...
		em - 172	pe - 251		...
		en - 173	pf - 252		...
		eo - 174	pg - 253		...
		ep - 175	ph - 254		...
		eq - 176	pi - 255		...
		er - 177	pj - 256		...
		es - 178	pk - 257		...
		et - 179	pl - 258		...
		eu - 180	pm - 259		...
		ev - 181	pn - 260		...
		ew - 182	po - 261		...
		ex - 183	pp - 262		...
		ey - 184	pq - 263		...
		ea - 185	pr - 264		...
		eb - 186	ps - 265		...
		ec - 187	pt - 266		...
		ed - 188	pu - 267		...
		ee - 189	pv - 268		...
		ef - 190	pw - 269		...
		eg - 191	px - 270		...
		eh - 192	py - 271		...
		ei - 193	q - 272		...
		ej - 194	r - 273		...
		ek - 195	s - 274		...
		el - 196	t - 275		...
		em - 197	u - 276		...
		en - 198	v - 277		...
		eo - 199	w - 278		...
		ep - 200	x - 279		...
		eq - 201	y - 280		...
		er - 202	z - 281		...
		es - 203			...
		et - 204			...
		eu - 205			...
		ev - 206			...
		ew - 207			...
		ex - 208			...
		ey - 209			...
		ea - 210			...
		eb - 211			...
		ec - 212			...
		ed - 213			...
		ee - 214			...
		ef - 215			...
		eg - 216			...
		eh - 217			...
		ei - 218			...
		ej - 219			...
		ek - 220			...
		el - 221			...
		em - 222			...
		en - 223			...
		eo - 224			...
		ep - 225			...
		eq - 226			...
		er - 227			...
		es - 228			...
		et - 229			...
		eu - 230			...
		ev - 231			...
		ew - 232			...
		ex - 233			...
		ey - 234			...
		ea - 235			...
		eb - 236			...
		ec - 237			...
		ed - 238			...
		ee - 239			...
		ef - 240			...
		eg - 241			...
		eh - 242			...
		ei - 243			...
		ej - 244			...
		ek - 245			...
		el - 246			...
		em - 247			...
		en - 248			...
		eo - 249			...
		ep - 250			...
		eq - 251			...
		er - 252			...
		es - 253			...
		et - 254			...
		eu - 255			...
		ev - 256			...
		ew - 257			...
		ex - 258			...
		ey - 259			...
		ea - 260			...
		eb - 261			...
		ec - 262			...
		ed - 263			...
		ee - 264			...
		ef - 265			...
		eg - 266			...
		eh - 267			...
		ei - 268			...
		ej - 269			...
		ek - 270			...
		el - 271			...
		em - 272			...
		en - 273			...
		eo - 274			...
		ep - 275			...
		eq - 276			...
		er - 277			...
		es - 278			...
		et - 279			...
		eu - 280			...
		ev - 281			...
		ew - 282			...
		ex - 283			...
		ey - 284			...
		ea - 285			...
		eb - 286			...
		ec - 287			...
		ed - 288			...
		ee - 289			...
		ef - 290			...
		eg - 291			...
		eh - 292			...
		ei - 293			...
		ej - 294			...
		ek - 295			...
		el - 296			...
		em - 297			...
		en - 298			...
		eo - 299			...
		ep - 300			...
		eq - 301			...
		er - 302			...
		es - 303			...
		et - 304			...
		eu - 305			...
		ev - 306			...
		ew - 307			...
		ex - 308			...
		ey - 309			...
		ea - 310			...
		eb - 311			...
		ec - 312			...
		ed - 313			...
		ee - 314			...
		ef - 315			...
		eg - 316			...
		eh - 317			...
		ei - 318			...
		ej - 319			...
		ek - 320			...
		el - 321			...
		em - 322			...
		en - 323			...
		eo - 324			...
		ep - 325			...
		eq - 326			...
		er - 327			...
		es - 328			...
		et - 329			...
		eu - 330			...
		ev - 331			...
		ew - 332			...
		ex - 333			...
		ey - 334			...
		ea - 335			...
		eb - 336			...
		ec - 337			...
		ed - 338			...
		ee - 339			...
		ef - 340			...
		eg - 341			...
		eh - 342			...
		ei - 343			...
		ej - 344			...
		ek - 345			...
		el - 346			...
		em - 347			...
		en - 348			...
		eo - 349			...
		ep - 350			...
		eq - 351			...
		er - 352			...
		es - 353			...
		et - 354			...
		eu - 355			...
		ev - 356			...
		ew - 357			...
		ex - 358			...
		ey - 359			...
		ea - 360			...
		eb - 361			...
		ec - 362			...
		ed - 363			...
		ee - 364			...
		ef - 365			...
		eg - 366			...
		eh - 367			...
		ei - 368			...
		ej - 369			...
		ek - 370			...
		el - 371			...
		em - 372			...
		en - 373			...
		eo - 374			...
		ep - 375			...
		eq - 376			...
		er - 377			...
		es - 378			...
		et - 379			...
		eu - 380			...
		ev - 381			...
		ew - 382			...
		ex - 383			...
		ey - 384			...
		ea - 385			...
		eb - 386			...
		ec - 387			...
		ed - 388			...
		ee - 389			...
		ef - 390			...
		eg - 391			...
		eh - 392			...
		ei - 393			...
		ej - 394			...
		ek - 395			...
		el - 396			...
		em - 397			...
		en - 398			...
		eo - 399			...
		ep - 400			...
		eq - 401			...
		er - 402			...
		es - 403			...
		et - 404			...
		eu - 405			...
		ev - 406			...
		ew - 407			...
		ex - 408			...
		ey - 409			...
		ea - 410			...
		eb - 411			...
		ec - 412			...
		ed - 413			...
		ee - 414			...
		ef - 415			...
		eg - 416			...
		eh - 417			...
		ei - 418			...
		ej - 419			...
		ek - 420			...
		el - 421			...
		em - 422			...
		en - 423			...
		eo - 424			...
		ep - 425			...
		eq - 426			...
		er - 427			

Андрій
Войнаровський

полтавського полковника. Після Полтавської битви він супроводжував Івана Мазепу і Карла XII до Бендер. У Пилипа Орлика, який доводився йому зятем, був генеральним осавулом. За його завданням виїздив до донських козаків, казанських татар і башкирів, а також до кубанського калги, агітуючи їх підтримати спільний похід проти Московської держави.

У Варшаві Григорій Герцик шукав підтримки у польських сенаторів. Там його вистежили московські

агенти, схопили і вивезли до Санкт-Петербурга. Після катувань і допитів його ув'язнили в Петропавлівській фортеці. Лише після смерті Катерини I козацького розвідника звільнили і дозволили мешкати під наглядом у Москві без права виїзду в Україну.

Близьким помічником Івана Мазепи й Пилипа Орлика у таємних справах був Федір Минович. Він вільно володів грецькою, італійською, латиною, німецькою, польською, французькою мовами. Завдяки таланту Миновича як переговорника свого часу до українсько-шведського війська приєднався 8-тисячний загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. У вимушеній еміграції він став генеральним осавулом при гетьманові Пилипі Орлику. Об'їздив майже всю Європу з таємними дипломатичними місіями для створення антимосковської коаліції. Довго жив у Швеції, Туреччині й Польщі, помер у Криму. Після еміграції Федора Миновича всі його маєтності в Україні московська влада конфіскувала, а синів і близьких родичів вислала до Сибіру.

Активним учасником антимосковських дій в еміграції був і Андрій Войнаровський, осавул Війська Запорозького, небіж та спадкоємець гетьмана Івана

Мазепи по материнській лінії. Він був здібним, освіченим, розумним і успішним, юнацькі роки провів за кордоном у вишуканому товаристві, знав кілька іноземних мов. Мазепа виховував його як сина і усіляко готував до гетьманства, навчав усім премудростям козацької справи і утаємничував у свої плани й задуми. Одним із перших Андрій дізнався і про намір гетьмана перейти до табору шведського короля Карла XII.

Після смерті Мазепи Андрій Войнаровський не боровся за гетьманську булаву, натомість, успадкувавши всі багатства дядька, став заможним і впливовим політемігрантом, бажаним гостем у багатьох європейських світських салонах. Адріанополь, Вроцлав, Стамбул, Відень, Стокгольм, Гамбург – ось далеко не повний перелік міст, де він бував і де його охоче приймали. Особисті знайомства Войнаровського поширювалися мало не на всі європейські двори, а серед його боржників значилися доволі впливові державні діячі, політики і дипломати, зокрема й сам король Швеції Карл XII.

Войнаровський виявив неабияку дипломатичну активність і хист у спробах створити антимосковську коаліцію за участю Англії, Франції та німецьких держав. У Гамбурзі він заприятелював з англійським дипломатом Матесоном. З огляду на те, що Британія на той час була чи не найбільше з усіх європейських країн стривожена просуванням Московської держави на Захід, українець невтомно говорив про небезпеку, яку становить для Європи експансія Петра I у Північній Європі і наполегливо переконував дипломата в тому, щоб британський уряд підтримував козацьку націю.

З обкладинки
поєми поета-
декабриста
К. Рилєєва
«Войнаровський»

Усе це відбувалося саме тоді, коли в британському парламенті гостро дебатовалося питання вибору тональності у відносинах з Московським царством, а англійська ескадра увійшла в Балтійське море. Про намагання української політичної еміграції заручитися підтримкою лондонських дипломатів стало відомо московським агентам, які вистежували Войнаровського на європейських теренах. Найближче вони підступилися до нього в Гамбурзі. Невдовзі на його карету напали і силою відвезли до московського посольства під арешт, а звідти – до Санкт-Петербурга. Упродовж семи років його тримали в ув'язненні у Петропавлівській фортеці, а потім заслали до Якутська, де він і помер.

На таємній службі у Людовіка XV

До когорти тих, хто послідовно проводив анти-московську політику і намагався привернути увагу європейських правителів до українського питання, невдовзі долучився син Пилипа Орлика Григор. Він народився у Батурині 5 листопада 1702 року і був охрещений як Петро-Григор, а його хрещеним батьком став Іван Мазепа.

У еміграції після прибуття із Бендер до Швеції Григор закінчив із відзнакою Лундський університет – доволі престижний навчальний заклад, куди віддавали здобувати освіту дітей зі знатних родів королівства. У наступні роки проходив службу у шведській і саксонській королівських гвардіях, при польському коронному гетьмані Речі Посполитої і, зрештою, зробив успішну військово-політичну кар'єру при французькому королівському дворі. Він виконував дипломатичні доручення короля Людовіка XV і зустрічався з найвищими урядовцями Османської та Австрійської імперій, Кримського ханства та Речі Посполитої. Водночас не забував і про важливі й секретні завдання свого батька – Пилипа Орлика.

Копія мундира
Г. Орлика.
Заповідник
«Гетьманська
столиця»,
м. Батурин

Із документальних джерел

ВСЮДИСУЩИЙ ГРИГОР ОРЛИК

Григор Орлик. Мал. Сергія Одайника

Якось ще під час одного з королівських прийомів у Швеції 16-річного Григора відрекомендували Карлу XII. Гетьманич не розгубився і на бездоганній латині почав вести світську бесіду з королем, чим викликав у того непідробний інтерес і шире здивування. Користуючись нагодою, він дуже делікатно натякнув королеві, що його знання могли б бути ще кращими і він міг би принести більше користі на королівській службі, якби вдалося одержати хоча б

частину тих коштів, які свого часу надали у борг шведському війську зі скарбниці Війська Запорозького.

Карл XII не залишив без уваги цей дипломатичний реверанс і невдовзі виділив сім'ї Орлика спеціальний пенсіон, а Григора зарахували на державну службу з солідною оплатою.

Невдовзі Пилип Орлик змушено осів у Салоніках, а сину за сприяння саксонського канцлера Флемінга допоміг стати лейтенантом кінного полку саксонської гвардії під прізвиськом де Лазіск. Однак через кілька років представники московської розвідки, які розгорнули справжнє полювання на мазепинців, вийшли на слід Григора. Царський посол

Станіслав Лещинський

князь Долгоруков закинув докір графу Флемінгу, що у військах союзників Російської імперії Саксонії служить син ворога Московії.

Григору довелося спішно змінювати документи і перебиратися до Австрії, а згодом – до Польщі. Невдовзі він опинився під патронатом польського коронного гетьмана Понятовського, прихильника колишнього польського короля Станіслава Лещинського.

Коронний гетьман швидко оцінив хвацьку натуру, бурхливу енергію й гострий розум Григора і наблизив його до себе, довіривши виконання різноманітних делікатних доручень.

Коли ж постало питання про пошук посланця до Франції з особливою таємною місією, кращої кандидатури годі було й шукати. Йшлося про реставрацію на польському троні Лещинського після смерті хворого короля Август II Саксонського. А колишній монарх на той час проживав у Франції у Фонтенбло. Людовік XV був одружений на його доньці, і тому ідея знову поставити тестя французького короля на польський престол визріла не випадково.

Для узгодження усіх подробиць цієї непростой справи заготували кілька листів до кардинала Франції герцога Флері, міністра закордонних справ де Шовелена і командуючого збройними силами короля маршала Вільяма. Їх доручили доставити у Францію Григору Орлику, а звідти таємно привезти Станіслава Лещинського. Виконані на тонкій шовковій тканині, листи зашили під підкладкою мундира капітана гвардії шведського короля Густава Бартеля. Саме під цим іменем Григор попрямував до Парижа.

Фрагмент кахлі з гербом родини Орликів

Перший візит він наніс Станіславу Лещинському. Повідавши йому про плани польської знаті, він заодно заручився підтримкою майбутнього польського короля в українському питанні. Через кілька днів відбулася зустріч із міністром закордонних справ. Три години вони обговорювали події в Польщі, Швеції, Франції.

Григор приємно вразив маркіза де Шовелена своїми знаннями у сфері міждержавних стосунків, цікаво розповідав про Україну, козаччину, причини поразки в московсько-шведській війні. Докладніше

повідав про плани австрійського цісаря, який за підтримки Петербурга прагнув недопущення французького ставленика Лещинського на польський престол. Григор зауважив, що зірвати ці плани можна шляхом влаштування широкомасштабної акції проти Російської імперії.

Григор Орлик попросив Шовелена послати його з відповідними листами і повноваженнями до Туреччини, де б він зміг за сприяння французького посла переконати султана повернутися обличчям до його батька Пилипа Орлика і укласти з ним союз. Шовелен на це сказав, що йому необхідно порадитися з кардиналом Флері.

Григор радів уже хоча б від того, що міністр принаймні не відхилив можливість створення коаліції у складі Швеції, Речі Посполитої і Оттоманської Порти за підтримки Франції проти Російської імперії задля відокремлення від неї українських земель. На прощання Шовелен порекомендував Григору зустрітися з Вольтером, який тоді працював над книгою «Історія життя Карла XII».

Вольтер проявив неабиякий інтерес до розповідей Орлика про свого батька, про Мазепу, про бойові дії шведських військ на території України.

Наостанок попросив написати листа до батька, щоб той надіслав для книги свої спогади і матеріали.

Вирішальною в долі Григора Орлика стала аудієнція у кардинала Флері. Той фактично керував Францією через нездатність Людовіка XV займатися державними справами. Молодий гетьманчик про це знав і всіляко намагався справити на співбесідника гарне враження. Однак хитрий кардинал уже й сам мав достатньо різнобічних відгуків про українського посланця.

Після зустрічі Флері дійшов думки, що таку особу гріх не залучити до таємної розвідувальної роботи, а те, що він так стурбований долею України, можна вміло використовувати і в інтересах Франції. Слід лиш спрямовувати його туди, де зав'язаний воєдино спільний клубок проблем. Орлик же ладен був виконувати будь-які завдання, аби на користь Україні.

Навесні 1730 року Григор під виглядом офіцера швейцарської гвардії капітана Хага сів у Марселі на судно, яке взяло курс на Стамбул. Під час зупинки у Салоніках він нарешті через багато років зустрівся зі своїм батьком. Після тривалих спогадів і обмінів думками у нього з новою силою пробудилися патріотичні почуття і з'явилося бажання відвідати Україну.

А далі – Стамбул і зустріч із французьким послом Віленьовим. Той уже мав від короля відповідні інструкції про сприяння місії Орлика і одразу почав знайомити його з впливовими особами. На одній із зустрічей Ієрусалимський Патріарх зацікавився «батьківщиною» капітана Хага Швейцарією. Григор за одну ніч прочитав книгу про цю країну. І вже наступного дня з таким захопленням цікаво й переконливо розповідав про неї Патріарху, що ні в кого зі слухачів не виникло жодного сумніву у швейцарському походженні гостя.

Корисними були й інші контакти. Однак міжособні заворушення і народні хвилювання в Османській імперії, спрямовані проти султана та його візира, змусили Орлика перервати поїздку і відбутися до Франції.

До нової зустрічі з міністром закордонних справ Шовеленом Григор

на підставі зібраних матеріалів і бесід із батьком підготував документ, у якому змальовував можливі дії Османської імперії, напрямки її політики, зокрема, на європейському континенті, а також українських землях. При цьому він окремо виклав свої міркування про залучення турків до союзу з українським козацтвом на противагу російській експансії. Обговорення цього документа було навіть винесено на королівську раду.

Загалом ідеї Орликів сприйняли схвально. Однак кардинал Флері висловився за те, щоб не форсувати подій. На той час стосунки Франції з Російською імперією були нейтральними. Загострення могло статися після появи на польському престолі Станіслава Лещинського, і ось тоді, мовляв, можна повернутися до опрацювання висловлених пропозицій.

Водночас Григор проявляв наполегливість, і йому зрештою вдалося схилити придворних дипломатів до певних поступок. У результаті від імені Людовіка XV французькому послу Віленьову відправили листа з

Людовік XV.
Мал. Моріса
де Латура

Я дуже цікавлюся долею і станом пана Орлика, вважаю корисним для інтересів Франції підтримати пана Орлика в його правах, які він отримав, будучи гетьманом України... Треба, щоб Порта допомогла гетьманові Орликові зібрати біля себе свою націю, таку велику й хоробру, щоб вона могла скинути московське панування.

Із листа Людовіка XV

Григор Орлик.
Фрагмент портрета Фрагонара

рекомендаціями сприяти справі Пилипа Орлика. Гетьманич також одержав королівську грамоту до кримського хана, в якій йшлося про виступ проти Російської імперії.

Під виглядом перського купця, який нібито прибув до Франції для збуту прянощів королівському двору, Григор, за новою легендою, повертався на Близький Схід. У Смірні він зупинився в готелі і став очікувати нових інструкцій від посла Франції в Стамбулі. Невдовзі від Віленьова прибув гонець із реко-

мендаціями прямувати з караваном через пустелю, а потім — морем до Стамбула. Посол також повідомляв, що російському представникові у Османській імперії Неплюєву вдалося дізнатися, хто насправді видавав себе за капітана Хага. Тому радив Григору бути обережним і ретельно маскуватися.

Подорож затягувалася. Несподівано на караван напали розбійники, і Григор зі своїм супровідником ледь не загинули. По приїзду до Стамбула очікувало розчарування.

У результаті перевороту скинули з трону візира Осман-пашу, який уже почав приготування до війни з Російською імперією. У султанському палаці панувала невизначеність, тому Віленьов порекомендував негайно податися до кримського хана в Бахчисарай.

Літньої ночі від однієї з турецьких пристаней відійшла фелюга, у якій були лікар-француз Ля Мот, двоє яничар, капітан і двоє матросів. Григор, замаскований під лікаря, з нетерпінням чекав зустрічі з новим кримським ханом і своїм давнім знайомим, котрий свого часу врятував його від розправи татар у Бендерах, — Каплан-Гіреєм. Той радо зустрів Орлика, разом пригадали той драматичний епізод багаторічної давності.

Каплан-Гірей позитивно поставився до всіх пропозицій і навіть пообіцяв схилити нового великого турецького візира до співпраці з французьким королем. На завершення зустрічі хан подарував Орлику білого арабського скакуна і передав листи до короля, гетьмана і Станіслава Лещинського. При цьому на словах зауважив, що, у разі необхідності, він самостійно може ударити на російське військо в Україні. Каплан-Гірей також застеріг, щоб Григор не їхав до Стамбула через Молдову, бо там на нього можуть чекати неприємності. За його даними, підкуплені молдовські вельможі готові схопити і видати його Москві.

Та їхати суходолом, а не морем Орлик вирішив не дарма. Він хотів потрапити на Січ, побачитись із запорозькими козаками, дізнатися про їхнє життя-буття, настрої. Звичайно ж, він не виявляв себе і спілкувався через татарського перекладача. Зі щемом у серці оглядав курені, розпитував про недавні події, про козацьку долю. Йому так хотілося розказати, як батько тужить за батьківщиною, перебуваючи під пильним наглядом у Салоніках, як він бажає добра українській землі. Але стримався й не піддався емоціям.

1 лютого 1733 року відбулася подія, яка стала новим поворотним моментом у житті Григора. Помер король Польщі Август II Саксонський, і на дипломатичній арені почав втілюватися заздалегідь заготовлений план зведення на престол шляхом інтриг, підкупів і таємної дипломатії Станіслава Лещинського. Григору у цьому дійстві відводилася особлива місія. Він мав негайно вирушити до Варшави з таємними королівськими інструкціями і мільйоном флоринів для підкупу польських сенаторів.

Переконавшись, що доставлені флорини зроблять свою справу, Григор невдовзі подався з польської столиці до Стамбула. Разом із французьким послом вони змальовували великому візиру реальну картину, яка складалася після обрання тестя Людовіка XV польським королем. Це автоматично призводило до походу російських військ на Польщу і впровадження на трон того, хто б задовольнив Російську імперію.

Щоб цього не сталося, турецькі війська і кримський хан мали вдарити у фланг московитів, а шведські — спрямувати наступ з півночі на російську столицю. Після обрання Лещинського візир мав попередити російських послів, що у разі їхнього походу на Польщу султан спрямує свою армію на Україну, а кримський хан піде на Астрахань.

Виконавши розвідувальну місію і доповівши французькому кардиналу про настрої у Варшаві й Туреччині, Григор Орлик одержав нове завдання — таємно переправити самого Станіслава Лещинського до Польщі через недружню територію Німеччини — союзниці Російської імперії й Австрії. Обмірковуючи всі можливі варіанти, він зупинився на найпростішому: ніяких великих ескортів, супроводу, пишних екіпажів, краще замаскуватися під простих подорожніх, щоб не привертати зайвої уваги. Сам він вирушив у дорогу під виглядом челядника Ернста Брамляка, короля Станіслава переодягнули в німецького купця з документами на ім'я Бовера, третім був французький дворянин Анді. У такий спосіб вони без перешкод дісталися Варшави.

За успішно проведену операцію Людовік XV нагородив Орлика орденом, а також діамантом вартістю 10 000 екю. Геральдистам наказав підготувати графський патент на ім'я кавалера де Лазіскі, придворний художник одержав вказівку написати портрет графа, а королева подарувала свій портрет, прикрашений дорогоцінним камінням.

Перед одержанням графського титулу Григору, щоправда, довелося ще здійснити таємну подорож до України, знайти в Батурині священика, який свого часу хрестив його, і взяти в нього виписку з церковної книги про своє народження. Подорож була вельми небезпечною, проте надала свіжих сил від батьківської землі.

Тим часом події розгорталися не на користь України. Російська імперія направила до Польщі велику армію, і новообраний король не зміг їй гідно протистояти. Франція оголосила війну Австрії. Всі очікували початку скоординованих бойових дій з боку турків і татар.

Тоді Григор узяв листа від Людовіка до Каплан-Гірея з проханням надання допомоги гетьману Пилипу Орлику з козаками у визвольній боротьбі і подався на південь.

Однак коли вже всі справи з ханом були залагоджені, активізувалися російські посланці, які пильно стежили за розгортанням подій у Криму. Вони вже мали інформацію про те, що старий гетьман, сповнений надій на визволення України, збирається стати на чолі свого війська. Водночас царський уряд підкупом, інтригами і залякуваннями вніс смуту в наміри козацької старшини на Січі і зрештою зміг схилити її на свій бік.

Григор не йняв віри у ці звістки і вирішив сам податися на Гетьманщину, аби особисто довідатися про справжній стан справ. Через Хотин і Кам'янець під виглядом татарського торговця він дістався Правобережжя, побував на Полтавщині, в Ніжині, зустрівся з козацькими старшинами. Вони в один голос запевняли, що пам'ятають та шанують його батька і що вся Україна піде за ним, якщо він з'явиться. Водночас Григор одержав звістку від близького оточення коменданта розташованих в Україні військ шотландця генерала Кейта про те, що від царського уряду надійшов наказ захопити його — живим або мертвою. Не завершивши розвідувальну місію, він змушений був покинути українську землю.

Коли ж почалася російсько-турецька війна, Порто не спромоглася використати сприятливі обставини, що склалися в тогочасній Європі, і царський уряд підкупом схилив турків до миру. Григор змушений був повернутися до Парижа. Але на цьому його розвідувальна діяльність не завершилась. Людовік спробував направити Орлика з таємною місією до Туреччини як посла його королівської величності. Дізнавшись про це, у Петербурзі виступили категорично проти і зробили все, щоб і турецька сторона не дала своєї згоди.

Проте, маючи великий досвід на ниві таємної дипломатії, Григор і далі був членом таємного кабінету короля, куди входили міністр закордонних справ, послы, графи, принци. Для таємних послань кожен із них мав свій шифр. Свої шифровані послання Орлик підписував цифровим кодом 1265, Україна у нього значилася під номером 12, Запорозька Січ — під номером 14, реєстрове козацтво — під номером 200, гетьман Розумовський — під номером 1017.

Григор почав користуватися шифрами ще в перші роки своєї розвідувальної діяльності на службі у французького короля. Він неодноразово переконувався, що листи могли перехоплювати, а їх зміст ставав надбанням супротивної сторони. Тому він написав листа до батька з проханням надіслати шифри для листування. Він пам'ятав, що батько у такий спосіб листувався ще з шведським королем Карлом XII. Старі способи шифрування послань із роками були вдосконалені, і вже у Франції в таємному кабінеті «Секрет короля» були надійнішими, оскільки ґрунтувалися на застосуванні неалфавітного коду великої місткості.

Знання та навички Григора Орлика особливо знадобилися французькому двору в період правління в Російській імперії Єлизавети Петрівни. Франція уважно стежила за розвитком російської зовнішньої політики і одержувала інформацію з різних джерел. Якось вирішили дізнаватися про події у Петербурзі через молодого українського гетьмана Кирила Розумовського – рідного брата фаворита цариці. Вивчали різні варіанти. Французький посол у Варшаві де Брой пропонував підіслати до гетьмана його однокашника по Берлінському університету польського дворянина Станіслава Мокрановського. Однак це виглядало занадто прямолінійно і нічого, крім короточасних контактів, принести не могло.

Орлик ґрунтовніше підійшов до цього питання, проаналізував спосіб життя гетьмана, риси його характеру, звички, уподобання. Знаючи про хворобливість Розумовського, він запропонував підіслати до нього французького лікаря Ніколя-Гавріїла Ле Клерка. Щоб усе виглядало природно, розробив своєрідну комбінацію. У результаті Ле Клерк став домашнім лікарем Розумовського і п'ять років прожив у гетьманському палаці в Батурині, а потім перебрався до Петербурга особистим лікарем Єлизавети Петрівни. Можна собі лише уявити, яку інформацію він одержував, а відтак впливав на високосановних осіб.

Григор Орлик спробував скористатися нагодою, щоб ще раз порушити перед королем українське питання і спонукати Розумовського до боротьби за українську державність. Але з цього нічого не вийшло.

Родинний замок Дентевіль.
Сучасний вигляд

Залишивши дипломатичну і розвідувальну діяльність, гетьманич присвятив себе сім'ї. Його обраницею стала мадемуазель Дентевіль із давнього багатого французького роду. На весіллі були присутні король із придворною свитою. Вольтер подарував авторський примірник своєї книги «Історія життя Карла XII», спеціально обрамлений у червону шкіру з гербами графа і графині. Сам Григор також взявся за написання книги з історії України. Багато часу він проводив у передмісті Парижа Комерсі, де був їхній родовий замок, і лише зрідка Орлик з'являвся у власному будинку у Версалі, коли з якихось причин його хотів бачити король або міністри.

Проте з'ясувалося, що спокійне одноманітне життя не для нього. Активна натура прагнула дій. Мабуть із самого початку це зрозуміла і дружина, яка в подарунок чоловікові придбала драгунський кінний полк у Лотарингії. До нього записували переважно шведів, одягнених у блакитні мундири, через що він отримав назву «Сині шведи короля». Була в полку і сотня запорозьких козаків.

Згодом на чолі свого полку Григор взяв активну участь у Семирічній війні, що спалахнула в Європі внаслідок загострення англо-французьких відносин навколо боротьби за колонії і зіткнення політики Пруссії з

інтересами Австрії, Франції та Російської імперії. Граф Орлик одержав чин «табірного маршала» і очолив один із трьох польових французьких корпусів у Саксонії.

Завдяки сміливості, відвазі, вмінню приймати нестандартні рішення він швидко зробив блискучу кар'єру, одержав високі нагороди і звання лейтенант-генерала. Не шкодуючи себе, він ходив у атаку на чолі свого полку, був поранений. А в листопаді 1759 року поблизу містечка Мінден англійська штуцерна куля пробила йому груди.

Земляки-запорожці поховали Орлика на березі Рейну. Характерно, що на цій річці, там, де виступають пороги, як у Чортомлику, Григор пропонував Версалю створити козацьку Січ з українських емігрантів. Та його задумам не судилося здійснитись. Доля розпорядилася так, що він віддав своє життя на чужині не за свою батьківщину, але загинув гідно.

У листі до дружини Орлика Людовік XV писав: «Мадам, я втратив бездоганного дворянина, Франція — сміливого і талановитого генерала, славне

ім'я якого назавжди залишиться в анналах армії. У великому горі, яке спіткало Вас, знайдіть утіху в тому, що граф Орлик помер так, як належить помирати людині його роду і гідності».

За численні заслуги Григор Орлик був удостоєний ордена «Хреста Святого Людовіка», шведського військового ордена Меча і польського ордена «Білого Орла».

Орден «Хрест Святого Людовіка». Заповідник «Гетьманська столиця», м. Батурин

Битва при Розбасі, в якій брав участь Г. Орлик

Усі ті, хто щиро вболівали за Україну, куди б їх не завела доля, прагнули повсюди бути корисними своїй батьківщині. Із сумом і тугою вони сприймали звістки про ліквідацію козацької державності, руйнування російськими військами Запорозької Січі, утиски українського народу, реорганізацію козацького війська і, як наслідок, остаточну ліквідацію розвідувального компонента, який слугував національним інтересам.

На кінець XVIII століття український народ, який волів жити за нормами свободи і народовладдя, став здобиччю більш організованих і агресивних східних і західних імперій. Українська державність, створена у період Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, і її ідеали й цінності виявилися безсилими і беззахисними перед зовнішніми загрозами та внутрішніми чварами.

Водночас найкращі риси, напруження, здобутки українського етносу, що накопичувалися в історичній пам'яті століттями, не зникли безслідно. Вони відродилися і проявилися з новою силою в роки Української революції 1917–1921 років, коли знову зрозуміли, що без сильного українського війська і національних спецслужб неможливо захистити свою незалежність.

Так само і в новітній період української історії остаточно прийшло усвідомлення, що лише сильна національна розвідка, основу якої становлять професіонали й патріоти, спроможна завчасно розгледіти агресивні плани і наміри сусідніх держав.

Маючи у своєму родоводі таких достойників, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик та інші київські князі і козацькі гетьмани, яких за силу, мудрість, прозорливість і військову доблесть шанували правителі як сходу, так і заходу і які завжди у своїх державних справах спиралися на сильну розвідку й дипломатію, українській нації по силі здолати усі негаразди і стати успішною й конкурентною у сучасному світі.

Україна славетна
(Хрещення України-
Русі).
Мал. Артура
Орльонова

Про автора

Олександр Скрипник – журналіст, дослідник історії спецслужб, член Національної спілки письменників України, заслужений журналіст України.

Закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка (1984 р.), свого часу керував прес-центром Служби безпеки України (2000–2005 рр.), прес-службою Служби зовнішньої розвідки України (2005–2014 рр.), був радником голови СЗР України.

Автор книжок документальної прози «За золотом Нестора Мах-

на», «Український слід у розвідці», «Керівники української зовнішньої розвідки» (у співавторстві), «Розвідники, народжені в Україні», «Служба зовнішньої розвідки України: історія і сьогодення», «Таємний легіон Української революції», «Курйози у розвідці», «Розстріляний на Донбасі «за зміну Росії», «Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень», наукового видання «Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення у 5-ти томах, т. 3 «Військова спецслужба Державного Центру УНР у екзилі 1926–1936 рр.» (у співавторстві), пригодницького шпигунського роману «Особлива територія».

Список використаних джерел

Апанович О. М. Гетьмани України й кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – 284 с.

Білик І. І. Похорон богів: Роман. – К.: Радянський письменник, 1986. – 574 с.

Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. Генерал-поручник Людовика XV (1742–1759). – Нью-Йорк: Восьмий курінь УПС ім. Григора Орлика, 1972. – 222 с.

Вознюк П. Коли об'єднана Європа перемагала // Дзеркало тижня. – 2018. – 29 жовтня.

Гвоздь В. І. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави. Монографія. – К.: Борисфен-Інтел, 2018. – 576 с.

Горобець В., Чухліб Т. Незнайоме Кліо. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К.: Наукова думка, 2004. – 310 с.

Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954.

Грушевський М. С. Як жив український народ. – К.: Веселка. – 1999.

Дві Русі / За загальною ред. Лариси Івшиної. – Видання четверте, стереотипне. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 496 с.

Джеджула Ю. Таємна війна Бодана Хмельницького. Історико-документальна оповідь. – К.: Молодь, 1995. – 224 с.

Заліський В. І. Останній бій Лавріна Капусти. – Кременчук, 2003.

Історія України / Дедков М. В., Іващенко Ю. В., Кладова Г. Л. та ін. – Запоріжжя: Дике поле, 2002. – 416 с.: іл.

Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Вид-во «Світ», 1992.

Каляндрук Т. Б. Козаки. Слов'яни проти Орди / Тарас Каляндрук. – Львів: ЛА «Піраміда», 2017. – 496 с.: іл.

Каляндрук Т. Бойове мистецтво пластунів: корені та походження // Воєнна історія. – 2004. – № 1.

Кашенко А. Зруйноване гніздо. Історичні повісті та оповідання. – К.: Дніпро, 1991.

Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповідання / упорядн. М. А. Шудря; худож.-іл. В. І. Лопата. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.

Корнієнко М. В. До участі сіверського люду в розвідувальній справі гетьмана І. Мазепи // Сіверщина в історії України. – 2011. – Випуск 4.

Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. – К.: Україна, 1996. – 240 с.

Котляр М. Ф. Розвідувальна діяльність у Київській Русі // Воєнна історія. – 2002. – № 2.

Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002.

Котляр М. – Розвідка на Русі в XII–XIII ст. // www.resource.history.org.ua

Кравцевич-Рожнецький В. Орлик, син Орлика // Дзеркало тижня. – 2002. – 9–15 листопада.

Кравцевич-Рожнецький В. Царське полювання на «десятого» // Дзеркало тижня. – 2002. – 19–25 січня.

Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989.

Махун С. Століття XI. Ярослав Мудрий – дипломат і будівник, а вже потім воїн // День. – 2000. – 30 вересня.

Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.

Мицик Ю. Розвідники Богдана Хмельницького // Народна армія. – 1995. – 19 грудня.

Мицько І., Паславський Т. Юрій Франц Кульчицький. Герой оборони Відня 1683 року. – Львів, 2006.

Мордовець Д. Л. Сагайдачний: Повісті та роман / Художн. Л. В. Прийма. – Львів: Каменяр, 1989. – 302 с.: іл.

Національний музей історії України: Фотоальбом. – К.: Вид-во «ЕММА», 2001. – 220 с.: іл.

Павленко С. Представники таємної та прозорої дипломатії за гетьманства І. Мазепи (1687–1709 рр.) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2004. – Випуск четвертий. – С. 638–665.

Повесть временных лет. / Подгот. текста, перев., статьи и коммент. Д. С. Лихачева. – 2-е изд. – СПб, 1999.

Різниченко В., Борщак І. Пилип Орлик – гетьман України. Великий мазепинець Григор Орлик. – К., 1996.

Рибак Н. Переяславська Рада. – К.: Дніпро, 1973.

Ричка В. М. Корсунь в історії й культурі Київської Русі // Український історичний журнал. – 2015. – № 3.

Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки. – К.: Інститут СБ України, 1995. – 201 с.

Скрипник О. В. Розвідники, народжені в Україні. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 624 с.: іл.

Скрипник О. В. Український слід у розвідці. – К.: Ярославів Вал, 2009. – 319 с.: іл.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.

Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення: у 5-и томах. Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст.: Наук. вид. – К.: Прометей, 2017. – 246 с.: іл.

Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648 – 1657 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.

Сюндюков І. Щит на вратах Царгорода // День. – 2015. – 13 серпня.

Україна Incognita / За заг. ред. Лариси Івшиної. – Видання четверте, стереотипне. – К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 400 с.

Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002.

Уривалкін О. М. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). – К.: КНТ, 2007. – 352 с.

Цибулькін В. В., Рожен Л. М., Веденєєв Д. В. та ін. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України / Заг. ред. П. Д. Морозов. – К.: Преса України, 2011. – 536 с.: іл.

Чухліб Т. Батько «психологічної війни» // День. – 2004. – 10 січня.

Шевченко С. Козаки-розвідники // www.szru.gov.ua

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990–1991.

У книзі використано ілюстрації

із Радзивилівського літопису, літопису Самійла Величка, Мадридського списку «Хроніка» Іоанна Скилиці, візантійських літописів, Національного музею історії України, Національних історико-культурних заповідників «Гетьманська столиця» і «Кам'яна Могила», Національних заповідників «Софія Київська» і «Хортиця», Черкаського художнього музею, Лебединського міського художнього музею, Музею Гетьманства, Корсунь-Шевченківського історичного музею, Археологічного музею Стамбула, Національного музею у Варшаві, зібрання М. Міша, Інституту історії України НАН України;

малюнки художників

Артура Орльонова, Віктора Васнецова, Олега Федорова, Гартмана Шедея, Іллі Глазунова, Бориса Ольшанського, Івана Акімова, Олексія Штанка, Андрія Іванова, Миколи Реріха, Олександра Берт'є-Делгарда, Ольги Гальчинської, Петра Андрусіва, В'ячеслава Назарука, Антіна Монастирського, Юрія Журка, Юзефа Брандта, Людовіка Гедлека, Наталії Павлусенко, Олексія Ківшенка, Петра Петровичева, Бориса Карабуліна, Опанаса Сластіона, Бориса Крюкова, Іллі Рєпіна, Сергія Якутовича, Сергія Васильківського, Олександра Климка, Вільгельма Гондіуса, Данила Нарбута, Миколи Брідкового, Миколи Самокиша, Миколи Бондаря, Тараса Шевченка, Мирослава Добрянського, Джіакомо Лауро, Яна Матейка, Володимира Прядки, Данієля Шульца, Мартіна Бернігерота, Густава Олафа Цедерстрьома, Р. Штейна, Юліуша Коссака, Андрія Куцаченка, Сергія Коваленка, Мартіно Альтомонте, Оксани Полтавець-Гуйди, Сергія Одайника, Моріса де Латура, Жана-Оноре Фрагонара, Івана Їжакевича.

ЗМІСТ

Від автора	7
------------------	---

Розділ 1

Розвідувальні практики у східних слов'ян. V–VIII ст.....	9
--	---

«Що здобудеш мечем, то твоє»	10
------------------------------------	----

«А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря».....	20
---	----

Розділ 2

Вивідувальна діяльність за часів Київської Русі. IX–XII ст.....	29
---	----

«Із варягів у греки»	30
----------------------------	----

Похід Аскольда на Царгород.....	34
---------------------------------	----

Віщий Олег	38
------------------	----

За князя Ігоря Старого	47
------------------------------	----

«Благословенна ти між жонами руськими»	52
--	----

«Іду на ви!»	56
--------------------	----

Хреститель землі Руської.....	69
-------------------------------	----

Таємна дипломатія Ярослава Мудрого	80
--	----

За часів удільної роздробленості	88
--	----

«І послали свої стежі для ловлення язика»	95
---	----

Зміст

Розділ 3

На спільному фронті боротьби з чужоземними зазіханнями. XIII–XVI ст.	101
--	-----

Розділ 4

Розвідувально-сторожова служба на теренах України. XVI–XVII ст.	119
---	-----

На дальніх рубежах	120
--------------------------	-----

Військова хитрість Северина Наливайка	132
---	-----

Неперевершений у морських походах гетьман Сагайдачний	138
--	-----

Розділ 5

Розвідувальна діяльність доби Української гетьманської держави. 1648–1764 рр.	161
---	-----

Таємна війна Богдана Хмельницького	162
--	-----

Вигадливий Максим Кривоніс	171
----------------------------------	-----

Всюдисущий Іван Богун.....	184
----------------------------	-----

Проникливий Лаврін Капуста.....	192
---------------------------------	-----

У близькому оточенні польського короля.....	200
---	-----

«Хмельницький повсюди свої очі мав»	220
---	-----

Розвідувальна діяльність у період Руїни	226
---	-----

Залаштункові стратегії Івана Мазепи.....	241
--	-----

Розділ 6

У чужоземних краях во славу землі української	253
На запрошення іноземних правителів	254
Рятівник Відня.....	271
Гетьман Війська Запорозького у вигнанні.....	284
На таємній службі у Людовіка XV	294
Про автора	310
Список використаних джерел	311

Олександр Скрипник

УКРАЇНЬСЬКА РОЗВІДКА. ПРАДАВНІ ЧАСИ

Науково-популярне
видання

